

KTH Arkitekturskolan

Arkitekturens kvalitetsfrågor

- en antologi med uppsatser från en vidareutbildningskurs

Redaktörer Reza Kazemian och Magnus Rönn

TRITA-ARK- FORSKNINGSPUBLIKATION 2006:8
Skolan för Arkitektur och Samhällsbyggnad, KTH, Stockholm

REDAKTÖRER: REZA KAZEMIAN OCH MAGNUS RÖNN

FÖRFATTARE: JONAS ANDERSSON, ERLAND FLYGT, STINA
HAGELQVIST, MATS OHLIN, KLAS RAMBERG, MARINA SILANDER,
CHARLOTTE SVENSSON, ELISABETH TORNBERG, EVELINA ÖBERG,

TRITA-ARK-Forskningspublikation 2006:6

ISSN 1402-7453

ISRN KTH/ARK/FP-06-08-SE

ISBN 91-7178-415-2

Innehållförteckning

Kapitel 1

Reza Kazemian och Magnus Rönn
Arkitekturens kvalitetsfrågor, sid 1

Kapitel 2

Charlotte Svensson
Bedömning av arkitektur, sid 9

Kapitel 3

Klas Ramberg
Kvalitetsbedömning av bostäder och bostadsområden, sid 32

Kapitel 4

Stina Hagelqvist
Estetisk kvalitet i stadsplaneprojekt, sid 49

Kapitel 5

Elisabeth Tornberg
Om program för gestaltungsfrågor och dess nyttjande i stat och kommun, sid 74

Kapitel 6

Mariana Silander
AQ eller arkitektonisk kvalitet i sälj-köpprocesser, sid 92

Kapitel 7

Evelina Öberg
”Art and Design City” Helsingfors, sid 110

Kapitel 8

Erland Flygt
Matchmaking between School End users and their Physical Work Environment, sid 130

Kapitel 9

Jonas E Andersson
Det goda äldreboendet i fattigvårdsreformen 1918, sid 150

Kapitel 10

Mats Ohlin
Sagan om fjärilsängen, sid 172

Arkitekturens kvalitetsfrågor

Av Reza Kazemian och Magnus Rönn

Inledning

Denna rapport innehåller, förutom inledningen, nio uppsatser som utvecklats inom ramen för en fort- och vidareutbildningskurs på doktorandnivå vid KTH/A. Kursen heter *Arkitekturens kvalitetsfrågor*. Skrivuppgiften har resulterat i flera intressanta bidrag, därför denna rapport. Fort- och vidareutbildningskursen genomfördes HT 2005 och omfattade föreläsningar, studiebesök samt eget arbete tillsammans med kritikgenomgångar. Det egna arbetet innebar att deltagarna skulle skriva en text med kvalitet som huvudtema. Avsikten var att kvalitetsbegreppet skulle sättas in i ett arkitektoniskt sammanhang. Skrivuppgiften utgick från deltagarnas individuella intressen och planerades i samråd med kursansvariga lärare.

Hur skall begreppet arkitektonisk kvalitet förstås? Hur kan vi tala om kvalitet på ett meningsfullt sätt? Att kvalitet är en central aspekt på design, arkitektur och stadsbyggnad eller att det i samhällsplaneringen finns många olika svar på kvalitetsfrågor är knappast några kontroversiella påståenden. Alla brukar vara överens om att kvalitet är både något viktigt, värdefullt och önskvärt. Kvalitet framträder vid en första anblick som en förenande ambition, gemensam för flera aktörer. Men, hur överens är egentligen byggsektorns parter i kvalitetsfrågor? Vad står kvalitet för i samhällsbyggandet? Vilka kännetecken är uttryck för arkitektonisk kvalitet i byggprojekt? Hur identifieras och bedöms arkitektonisk kvalitet av arkitekter, byggherrar, fastighetsförvaltare och brukare? Hur åstadkoms kvalitet i samhällsbyggandet? Hur kommuniceras kvalitet i byggprojekt?

Synen på vad som är arkitektonisk kvalitet har betydelse för vilka kvalitetshöjande åtgärder som planeras och genomförs i samhället. Det är ett skäl till att språkbruket behöver studeras. Kvalitetsbegreppet måste klargöras. Sammanhanget påverkar förståelsen. Begreppsanalys har i denna mening en mycket praktisk och nyttig funktion för aktörerna inom byggsektorn genom att bidra till klarhet. En första granskning visar att kvalitetsbegreppet kan förstås på minst två principiellt olika sätt. Dels används kvalitet för att redovisa arkitekturens estetiska dimensioner, målet för kvalitetsarbetet är god kvalitet i detta perspektiv.

Dels används kvalitet som beteckning på tekniska krav och funktionella egenskaper hos konstruktioner. Nu är det ”rätt utförande” som står i fokus för kvalitetsarbetet. Som framgår kan kvalitet således både vara något som syns, utpekats, upplevs, värderas, planeras, kontrolleras, mäts och protokollförs. Begreppet har en svårfångad kärna. Det finns heller inga entydiga och slutliga svar på arkitekturens kvalitetsfrågor. Nya fall av god kvalitet uppstår ständigt. Kvalitetsuppfattningar varierar över tid. Denna dynamiska och komplexa dubbelhet i begreppsanvändningen lyfts fram och analyseras i flera av uppsatserna i kursen på ett intressant sätt.

Alla professioner bär på föreställningar om kvalitet inom sina verksamhetsområden. Arkitekter är därvid inget undantag. Kunskap om kvalitet förmedlas genom träning, övning och inskolning i yrkeskulturer. Vi litar på omdömen som fälls av kunniga personer. Arkitektutbildningen syftar till ett gott omdöme, ett skolat öga som kan identifiera goda lösningar på skilda designproblem. Att kunna läsa ritningar i termer av kvalitet är en del av arkitekternas yrkeskunnande. Kvalitet är kopplat till professionella föreställningar och får därigenom en kollektiv karaktär. Det är något mer än ett individuellt och subjektivt tyckande. Professionell kompetens ger större säkerhet och ökad trovärdighet i sättet att hantera kvalitetsfrågor. Arkitekturkritik är ett medel för att upprätthålla en kollektiv kompetens inom arkitektkåren.

För att kunna bevara sin trovärdighet måste professionella praktiker veta vad som utmärker goda arbetsresultat, kunna peka ut förebildliga lösningar och ange hur man bör gå tillväga för att uppnå önskat utfall. Kvalitet är i denna mening länkat till kunskap, tyst eller artikulerad, samt praxis. Professionell praxis är att följa regler för hur kvalitets uppnås. David Hume påpekade redan 1776 att vad som är sämre och bättre smak avgörs med hänsyn till vissa regler. I en kärnfull mening noterar han att en smakdomare skall ha ett starkt omdöme förenat med förfinad känsla, förstärkt av övning, fullkomnat genom jämförelser och befriat från alla fördomar. Från kursledningens sida är förhoppningen att skrivövningarna tillsammans med föreläsningar och studiebesök varit ett steg på vägen till ökad förståelse av kvalitetsbegreppet. Kursen ingår i en långsiktig satsning på kunskapsutveckling i arkitekturens grundläggande kvalitetsfrågor vid arkitekturskolan i Stockholm.

Grundfrågor

Det finns två grundläggande kvalitetsfrågor som hela tiden återkommer och som bedömare av arkitektur därför är tvingade att avgöra. Gemensamt är att bedömningen av kvalitet in-

går i ett värderande sammanhang. Det räcker inte med att ha en uppfattning i kvalitetsfrågor eller att kunna identifiera och beskriva kvaliteter. Grundfrågorna avkräver varje professionell bedömare ett aktivt ställningstagande. Frågeställningarna är:

- 1) Är X tillräckligt bra?
- 2) Vilket är bäst av X1 eller X2?

Den första grundfrågan förutsätter att det finns någon form av kvalitetsnivå som bedömningsobjektet prövas mot. Förutsättningen är att kvalitet ses som ett något bedömbart. Ett antal mål och kvalitetskrav skall uppfyllas på ett godtagbart sätt. Ett bedömningsobjekt som inte är tillräckligt bra skall följaktligen bli underkänt på grund av sina kvalitetsbrister. Grundfrågan utmynnar i en bedömningssituation som bildar ett triangeldrama mellan (a) bedömare (beslutsfattare), (b) bedömningsobjekt och en (c) kvalitetsnivå. Det objekt som blir föremål för kvalitetsbedömningen måste kunna ses som godtagbart av bedömaren för att gå vidare till nästa steg. Så skall till exempel en bygglovsansökan uppfylla föreskrifterna i Plan- och bygglagen, PBL, för att byggnadsnämnden skall ge bygglov.

Arkitektoniska lösningar kvalitetsbedöms i flera olika sammanhang. Vid institutioner för arkitektur och stadsbyggnad prövar lärare om examensarbeten är tillräckligt väl utförda för att de skall godkännas och därigenom kunna läggas till grund för arkitektexamen. Den kvalitetsnivå som arkitektelever bedöms utifrån är en kombination av målsättningar, föreskrifter och professionella föreställningar om vad som kännetecknar goda lösningar på designproblem. Kvalitetsnivån får i detta fall sökas i utbildningsmål som formulerats lokalt av institutionsstyrelser, krav på arkitektexamen som regeringen formulerat i högskoleförordningen (SFS:100) och i högskolelagens nationella krav som fastställts av riksdagen. Därtill kommer direktiv från EU (EG-direktiv 85/384) som innehåller kunskapskrav som studenter skall uppfylla för att kunna erhålla examen i arkitektur. Av beskrivningen framgår att kvalitetsnivån inte består av några entydiga och lätt mätbara föreskrifter utan baseras på en serie tolkningar av mål, formella krav och visad förmåga i projektarbeten att lösa uppgifter som bedöms av lärare och inbjudna gästkritiker.

Vid kommunala byggnadsnämnder och stadsbyggnadskontoren finns enheter med arkitekter som har i uppgift att pröva om bygglovsansökningar är tillräckligt bra för att bygglov skall utfärdas. Kvalitetsnivån bestäms i detta fall av krav i detaljplaner och i PBL:s föreskrifter. Också regelverken ger en tolkningsbar kvalitetsnivå. Bygglovsansökan prövas i ett sammanhang där föreskrifter och plats spelar en avgörande roll. Platsen och dess förutsättningar bildar utgångspunkt för kvalitetsbedömningen. Byggnader är platsbundna objekt

som måste anpassa till platsen, det omgivande offentliga rummet. Som en extra försvårande omständighet tillkommer att lagstiftningen innehåller två principiellt helt olika kvalitetsbegrepp; ett tekniskt orienterat kvalitetsbegrepp och ett estetiskt präglat kvalitetsbegrepp. 1994 kompletterades PBL med tekniska kvalitetskrav. Byggherren blev kvalitetsansvarig samtidigt som han blev skyldig att kontrollera tekniska egenskaper och säkra kvaliteten i byggprojekt genom intyg. Kvalitet förvandlades till en fråga om administrativa lösningar på kända kvalitetsproblem i byggandet. Fem år senare, 1999, infördes estetiska kvaliteter in i PBL (3 kap §§ 1 och 9). Enligt dessa föreskrifter skall byggnader ges en estetisk tilltalande utformning. Byggnadens karaktärsdrag och konstnärliga värden skall tas tillvara vid ombyggnader. Planläggning skall ske med hänsyn till estiska värden. Den kvalitetsnivå som bygglovsansökningar skall prövas mot består således både av krav på byggnadstekniska egenskaper, som är mätbara, och estetiska föreskrifter, som är bedömbara i en värderande kontext. Bygglovsansökningarnas arkitektoniska kvalitet skall bedömas utifrån en kvalitetsnivå som består av en serie tolkningsbara föreskrifter i PBL. Den estetiska dimensionen förutsätter att bygglovsansökan ses i platsspecifikt sammanhang som kräver individuella hänsyn.

Vilket är som bäst av X1 eller X2 är den andra grundfrågan som måste kunna besvaras på ett trovärdigt och säkert sätt av professionella bedömare. Arkitekter tränas i att kvalitetsbedöma alternativa lösningar på designproblem. Gestaltning, val och värdering bildar en helhet. Att bedöma kvalitet ingår arkitekternas yrkeskunnande. Förmågan att ge välgrundade råd till byggherrar, när det finns flera förslag att ta ställning till, är ett tecken på professionell kompetens. Det som söks i denna bedömningssituation är inte ”rätt kvalitet” utan ”god arkitektur” och ”bästa lösning”. Här finns ett värderande tvång. Ett förslag måste helt enkelt ses som bättre än andra i denna valsituation. Utan värdering och jämförelse går det inte heller att ange vilka förslag som är bättre eller sämre och vilken lösningar som har det bästa helhetsgreppet på uppgiften. Både gestaltning och bedömning styrs av motiv, mål, krav och idéer. Det värderande inslaget i kvalitetsbedömningen är i själva verket en nödvändig förutsättning för att professionella praktiker skall kunna se förtjänster och kvalitetsbrister i förslag, utveckla lösningar och ge trovärdiga råd till beställare. Varje profession bär på föreställningar om vad som kännetecknar goda lösningar. Utan kriterier på kvalitet och bedömningskompetens kan inga goda råd ges.

Kvalitet i detta perspektiv är intimt sammankopplat med en i grunden värderande inställning till arkitekturen. Den intressanta följdfrågan blir vad som styr besluten och hur

professionella praktiker går tillväga för att komma fram till trovärdiga ställningstaganden i valsituationer. Varför är X1 bättre än X2? Kvalitetsbedömningen resulterar i ett drama som innehåller fem komponenter: (a) bedömaren, (b) förslag X1, (c) förslag X2, (d) kvalitetskriterier och (e) värdering. Det finns i denna bedömningssituation en bedömaren (beslutsfattare) som har i uppgift att värdera minst två alternativa lösningar på en designuppgift med utgångspunkt från ett antal kvalitetskriterier. Jämförelse är den metod som styr utfallet av bedömningen. Kvalitetskriterier bestämmer vad som skall jämföras. Kriterierna styr bedömarens uppmärksamhet och pekar ut intressanta aspekter i förslagen. Hur jämförelsen sedan görs beror på uppgiftens karaktär och omfattning. Det klassiska sättet att avgöra konstnärliga prestationer är använda sig av ett juryförfarande.

Arkitektävlingar är ett tydligt exempel på bedömning där en grupp kompetenta praktiker blivit utsedda till juryledamöter med uppgift att bland tävlingsbidragen finna en bästa lösning. Juryns bedömning går ut på att komma fram till en vinnare i tävlingen. Valet sker stegvis. Juryn diskuterar sig fram till vilket av förslagen som bäst svarar mot tävlingsuppgiften. Goda förslag lyfts fram i diskussionen. Dåliga lösningar sorteras bort. Denna kvalitetsbedömning görs med utgångspunkt från de krav och önskemål som finns angivna i tävlingsprogram. Det finns även professionella tolkningar i form av ”tyst kunskap” som har betydelse för utgången av bedömningen. Kvar till slutbedömningen finns en handfull tävlingsbidrag som juryn funnit vara intressanta lösningar. Vinnaren blir det förslag som juryn enas kring. Enighet förvandlas i slutet av bedömningsprocessen till ett tecken på att juryn hittat den sammantaget bästa lösningen på tävlingsuppgiften. Arkitekturpriser tilldelas projekt som genomgått en liknande kvalitetsbedömning. Bland ett antal nominerade kandidater skall juryn finna en värdig prisvinnare. Både vinnare av arkitektävlingar och arkitekturpriser presenteras i tidskrifter som exempel på arkitektonisk kvalitet. Tidskrifterna fungerar som ett sätt arkitektkåren att peka ut och sprida förebildliga lösningar på designproblem. Tidskrifterna används för lyfta fram intressanta och lärorika fall av arkitektur.

Den professionella utmaningen ligger i att arkitektur och stadsbyggnad är brukskonst. Det är brukandet som gör att det finns flera legitima intressen länkade till begreppet kvalitet. Arkitektonisk kvalitet är inte enbart en fråga för professionella praktiker, byggherrar och fastighetsägare. Också brukare och medborgare har legitima intressen. Det finns inget självklart tolkningsföreträde för arkitektkåren i arkitekturens kvalitetsfrågor. Genom att byggnader planeras för bestämda ändamål och syftar till användning finns det brukare med

funktionskrav och rumsbehov. Det är krav och önskemål om kvalitet som påverkar arkitektarbetet.

Stadsbyggnad och utformningen av offentliga rum är till exempel en angelägenhet för politiker, affärsidkare och medborgare. Det är många grupper i samhället som har anledning att ha synpunkter på stadsbilden. Stadsmiljön är medborgarnas gemensamma vardagsrum. Av detta skäl bör inte heller arkitektkåren ha ensamsätt på hur kvalitetsbegreppet skall förstås, tolkas och användas. Ett alltför internt och självbespeglade synsätt riskerar att utmynna i ett arkitektoniskt kvalitetsbegrepp som inte talar till användare, byggherrar och medborgare. Kvalitet måste kunna kommuniceras i projekt. Planering, projektering, byggande och förvaltning är kollektiva processer i samhället. Det är ett viktigt skäl till frågan om arkitektonisk kvalitet ständigt behöver diskuteras och prövas på ett mångsidigt sätt utifrån varierande utgångspunkter. Kursen har varit ett försök i att testa flera olika perspektiv på kvalitetsbegreppet.

Texter – en översikt

Rapporten innehåller uppsatser utförda av nio kursdeltagarna. Redovisningen börjar med tre artiklar som utifrån varierande infallsvinklar behandlar kvalitet i arkitekttävlingar.

Charlotte Svensson fokuserar på bedömningskriterier som uttryck för kännetecknen på kvalitet. Hon försöker reda ut om det finns ett antal grundkriterier som är gemensamma för kvalitetsbedömningar inom design, arkitektur och stadsbyggnad. Går det att identifiera en kärna av kvalitetsuppfattningar som styr hur professionella praktiker värderar artefakter utförda i olika skalor, från designprodukter över till stadsplaner? Svaret på frågan finns i uppsatsen.

Klas Ramberg studerar bostadsområden som varit föremål för arkitekttävlingar. Han intresserar sig för språkbruket. I juryns skriftliga utlåtanden bedöms tävlingsbidrag i relation till såväl innehållet i tävlingsprogram som utifrån allmänna uppfattningar om vad som är goda lösningar på tävlingsuppgiften. Syftet är att analysera vad det för slags kvaliteter som juryn väljer att lyfta fram och kommentera i sina juryutlåtanden. Språkbruket är ett yttre uttryck för en bakomliggande kvalitetsuppfattning.

Stina Hagelqvist har valt stadsplanetävlingar som studieobjekt. Hon närmar sig kvalitet i stadsbyggnad utifrån en estetisk och arkitekturhistorisk synvinkel. Syftet är att pröva i vilken utsträckning estetiska dimensioner haft genomslag och påverkat juryns bedömning

av tävlingsbidrag. En andra metodologiskt avsikt är att pröva en strategi för att i tävlingsmaterialet urskilja estetiska bedömningsgrunder.

Elisabeth Torberg analyserar förekomsten av program med gestaltande avsikter hos kommunala stadsbyggnadskontor och statliga byggherrar. Arkitekturprogram, gestaltungsprogram, kvalitetsprogram och stadsmiljöprogram visar sig vara fyra dominerande programtyper. Syftet med artikeln är att skapa klarhet i begrepps användningen och att visa på skillnader och likheter i program med gestaltande avsikter. Artikeln utmynnar i ett förslag till hur studerade program bör definieras och användas i arkitektur- och stadsutvecklingsprojekt.

Mariana Silander undersöker hur kvalitetsbegreppet framträder i sälj- och köpprocesser. Bedömningen av arkitektonisk kvalitet har i detta fall förlagts till ett kommersiellt sammanhang. I artikeln redovisas hur kvalitet visar sig i värdeutlåtande, annonsering och marknadsföring. Av studien framgår att det finns tydliga skillnader i sättet att se på kvalitet mellan å ena sidan bostadsmarknaden och å andra sidan marknaden för kommersiella fastigheter. Bostadsmarknaden domineras av ett estetiskt orienterat kvalitetsbegrepp. Kommersiella fastigheter har sälj- och köpprocesser som präglas av ett tekniskt-ekonomiskt kvalitetsbegrepp.

Evelina Öberg har valt att studera Arabianta, ett stadsbyggnadsprojekt i Helsingfors. Det som gör Arabiant intressanta är kombinationen av estetiska ambitioner, funktionsintegration och försöken med en så kallad kreativ stadsplanering. Begreppet kreativ planering är en omdiskuterad och svårtolkad modell. Konstnärer, poeter, designers, arkitekter, politiker, professorer och företagare ses som nyckelgrupper. Även om modellen är oklar uppfattas omvandlingen av Arabianta i artikeln som ett intressant exempel på en stadsplanering där estetiska ambitioner haft en framträdande roll.

Erlend Flygts artikel har en begreppslig ansats och analyserar ett antal teorier om kvalitet. Syftet är att bygga en modell för analys av data som belyser relationen mellan hur lokalbrukare använder och uppfattar skolbyggnader och dess fysiska miljö. Mjuka och hårda data behöver ses tillsammans i ett sammanhang. Avregleringen har skapat ett behov av att kunna länka empiriska data, som samlas in på en lokal nivå, till en begreppslig modell. Men hur användbar är den empiri som produceras av skolförvaltningar och fastighetsförvaltare? Diskussionen i artikeln utmynnar i en analys av teoretiska angreppssätt, som kan bidra till att belysa relationen mellan lokalanvändare och den fysiska miljön.

Jonas Andersson anlägger ett historiskt perspektiv på arkitekturens kvalitetsfrågor. I artikeln diskuteras arkitektonisk kvalitet med utgångspunkt från 1918 års reform av fattig-

vården. Det moderna äldreboendet får ett nytt arkitektoniskt formspråk. I samband med reformen utvecklades mönsterritningar till byggnader för äldre. De är förebildliga lösningar som pekar ut en önskvärd framtida äldremiljö. Bakom ritningarna finns både uttalande behov och professionella föreställningar om arkitektonisk kvalitet i omsorgsverksamhet.

Mats Ohlin var valt att skriva en artikel i form av en "vetenskaplig saga". Den problematik som ligger till grund för berättelsen tar fasta på Sven Hesselgren och hans uppfattning om vad som bestämmer människors upplevelse av arkitektur. I berättelsen medverkar även andra filosofer som funderat över upplevelsens grundvalar. Med hjälp av fjärlar, som likt en testpanel besöker en anlagd äng, fördjupas diskussionen successivt. Texten är ett exempel på att forskning kan berättas på flera olika sätt. Kunskap förmedlas i sagans form till läsaren i en poetiskt berättande form.

Bedömning av arkitektur

- Om användandet av grundkriterier i arkitekttävlingar.

Av Charlotte Svensson

Abstrakt

Arkitekttävlingen är ett intressant forum för studier av hur arkitektur kvalitetsbedöms i ett professionellt sammanhang. Bedömningssituationen i en arkitekttävling studeras i denna artikel utifrån hypotesen om grundkriterier. Finns det en gemensam kärna av grundkriterier som används i bedömningar av tävlingar i olika skalor? En rad grundkriterier identifieras genom intervjuer med erfarna juryledamöter. Med hjälp av tre exempel på tävlingar i olika skalor belyses användandet av dessa kriterier i bedömningsarbetet. Vidare jämförs de identifierade grundkriterierna med program och utlåtande från sammanlagt nio tävlingar. Resultatet indikerar att det finns en generell uppsättning av grundkriterier som används i bedömningar av tävlingsförslag, och att dessa kan användas i tävlingar av olika skalor.

Inledning

En arkitekttävling kan ses som ett fördjupat skisstadium där den bästa idén eller den bästa arkitekten skall väljas ut för ett fortsatt projekt. Valet av vinnare görs anonymt på basis av arkitekternas förslag till lösningar. Arkitekttävlingar i olika former har förekommit i större eller mindre utsträckning i mer än 2500 år. Den moderna arkitekttävlingen utformades under 1800-talet och tävlingsreglerna som används idag är i huvuddrag desamma som utformades under 1900-talets första hälft. (Waern, 1996) Tävlingstraditionen är således gammal och väl beprövad, idén är att man jämför nya idéer istället för att utgå ifrån gamla meriter. Juryn har enbart förslagen att ta ställning till i sin bedömning. Det skisstadium som tävlingen utgör är ett viktigt moment i den fortsatta processen. En jury skall fatta ett avgörande val och utse en vinnare som sedan, beroende på tävlingens form och intentioner, skall fullfölja projektet.

I en tävling är det juryns uppgift att hitta det bästa förslaget. Det som gör jurybedömningen i en tävling komplicerad är att det är en representation av arkitektur som skall bedömas. De tävlande har ställt samman ritningar, fotografier, bilder och text till en vision om utformningen. Juryn skall tränga igenom lager av retorik, i form av både text och bilder, för att komma in till en kärna som är jämförbar med andra förslag som vart och ett framställts med egna retoriska tekniker (Thostrup, 1999). Bedömningen handlar om att se vad som är layout, grafisk design eller välformulerade texter och vad som är innehållsmässiga kvaliteter i förslagen. Juryn bär på ett ansvar mot sin uppdragsgivare, personerna i juryn är också representanter för olika intressen: för arrangören, för arkitektkåren, för den politiska makten osv. Det är

ett viktigt beslut som skall fattas i ett tidigt stadium av byggprocessen. Hur går juryn tillväga för att i en sådan situation hitta det bästa förslaget? Finns det en gemensam metodik i bedömningen av tävlingar? Denna artikel är en undersökning av om det finns en uppsättning med grundkriterier som används i bedömningssammanhang. Förekomsten av grundkriterier bidrar till förståelsen av hur kvalitetsbegreppet kommer till uttryck i bedömningar av arkitektur.

Arkitekttävlingar och bedömningsprocessen

Från ett behov och en idé om en tävling utvecklar arrangören ett tävlingsprogram för uppgiften. Tävlingen kan vara antingen *öppen* för alla som vill komma med förslag, eller *inbjuden*. Är det en offentlig byggherre så skall tävlingen följa LOU, Lagen om offentlig upphandling. En inbjuden tävling skall då föregås av en prekvalificering, där intresserade kontor kan lämna intresseanmälan om deltagande i tävlingen, varefter ett antal av dessa kontor väljs ut för fortsatt tävling. (*Lagen om offentlig upphandling, (1992:1528...*, 1997) Programmets publicering är startskottet för de tävlande, publiceringen av juryutlåtandet är målgången.

En arkitekttävling kan ses som en dialog i tre steg: Arrangören, ställer en fråga, i form av ett *tävlingsprogram*, ett antal arkitekter väljer att svara. Planer, perspektiv och text ställs samman till *tävlingsförslag*, bildar svar som samtidigt är en fråga: är det såhär ni vill ha det? Så den sista raden i dialogen: *Juryutlåtandet* som skall sammanfatta hela tävlingen och samtidigt argumentera för juryns val: Detta är det bästa svaret på programmets fråga, såhär vill vi ha det.

Denna artikel bygger på erfarenheter från en studie av arkitekttävlingar i Norden. Regler för arkitekttävlingar finns utarbetade i samarbete med arkitektföreningarna i Sverige, Norge och Danmark. Här regleras tävlingsgång, juryförfarande, tävlingsformer och en rad etiska och ekonomiska frågor kring arkitekttävlingarna.

Arkitekttävlingar delas formellt in på två olika sätt beroende på syfte och form: som *idé-* eller *projekttävlingar* och som *öppna* eller *inbjudna* tävlingar. Skillnaden mellan öppna och inbjudna tävlingar är framför allt den kontroll som arrangören har över vilka som tävlar. Det är avsikten med tävlingen som definierar skillnaden mellan en projekttävling och en idé-tävling. En projekttävling skall användas när ” [...] syftet är att få fram ett förslag som grund för förverkligande, med anlitande av upphovsrättsinnehavaren för genomförande. (Tävlingsregler för svenska tävlingar..., 1998, 2§).” En idé-tävling rekommenderas när ”... syftet i första hand är att få belyst olika principer för lösning av en uppgift eller ett problem utan uttalad avsikt att tävlingen skall resultera i ett förverkligande eller uppdrag till vinnaren.” (ibid.)

Anledningen till att arrangören lägger resurser på att låta en jury bedöma resultatet av flera arkitekters arbete kan vara många, till exempel kan en arkitekttävling leda till uppmärksamhet för projektet. Ett rimligt antagande är att en anledning till användandet av arkitekttävling som upphandlingsform är en tro på att detta leder till ett bättre slutresultat. Det är detta antagande som gör arkitekttävlingen intressant i samband med kvalitetsforskning. I bedömningen av en arkitekttävling måste den arkitektoniska kvaliteten ses som ett centralt tema.

Den arkitektoniska kvaliteten som aspekt

Vad är arkitektonisk kvalitet? Begreppet är centralt inom arkitekturen och de flesta arkitekter anser sig kunna peka ut vad som är god och dålig arkitektonisk kvalitet. Samtidigt är det svårt att sätta fingret exakt på vad arkitektonisk kvalitet är. Birgit Cold, professor vid NTNU, menar att våra föreställningar om vad arkitektonisk kvalitet är kan vara mycket olika beroende på ”...*hvem vi er, hvor vi er, hva vi har ansvar for og hva som interesserer oss.*” (Cold, 1991:1) Ett exempel på detta är de svar som erhöles vid en studie om arkitekttävlingar i Norden som utfördes våren 2005. 11 erfarna jurymedlemmar, tävlingssekreterare och arrangörer intervjuades om sina erfarenheter av arkitekttävlingar. Gemensamt för de intervjuade var att samtliga hade stor erfarenhet av bedömning av arkitekttävlingar, alla utom en var arkitekter och de var alla positivt inställda till arkitekttävlingar. Bland annat ställdes frågan om vad informanterna anser att arkitektonisk kvalitet är. Svaren går att dela upp i två olika synsätt på kvaliteten: ett tekniskt och ett estetiskt. De som delar det tekniska synsättet menar att kvalitet är någonting mätbart, ett antal krav som skall uppfyllas. En informant formulerade sig såhär:

”Kvalitet är angivelse av nivå: hög, låg eller mellan. Kvalitet är en standard, en ambitionsnivå som skall uppfyllas.” (Kazemian et al., 2005b:27)

Det estetiska synsättet på arkitektonisk kvalitet handlar om kvalitet kopplat till gestaltning. Kvalitet blir ett uttryck för en helhetsupplevelse. En informant som delade detta synsätt formulerade sig såhär:

”Arkitektonisk kvalitet: Funktionsbegreppet är grunden för god arkitektur. Arkitektonisk kvalitet är när form, funktion och teknik är på plats som en helhet och förhåller sig till omgivningen.” (ibid.)

Det förekom även andra typer av svar på frågan om vad god arkitektonisk kvalitet är. En informant framförde kritik mot en viss kvalitetsuppfattning:

”Jag är inte vän av definitioner som vissa kvalitetsforskare kommer med som sä-

ger att kvalitet handlar om att leverera en ting som är samma som det man har beställt. Enligt det kvalitetsbegreppet kan en Mercedes vara av samma kvalitet som en Lada. [...] Det är ju meningslöst. För mig handlar arkitektonisk kvalitet om en helhet. Arkitektonisk kvalitet är en slags totalitet där både det rent estetiska, men i lika hög grad det funktionella bildar en helhet med byggbarhet, ekonomi, materialbruk.” (ibid.)

Kvalitet framstår framför allt som en bedömningsfråga, den kunnige bedömaren avgör från fall till fall vad som är arkitektonisk kvalitet. En mall för vad arkitektonisk kvalitet är verkar omöjlig att få fram i ljuset av dessa svar. Samtidigt måste det rimligen finnas ett mönster i professionella kvalitetsbedömningar för att besluten skall uppfattas som välgrundade. I arkitekttävlingar är det ett sätt att skapa trovärdighet för valet av vinnare.

Ett argument för arkitekttävlingar är att det blir arkitekturen i sig som spelar huvudrollen, inte människorna bakom den. Hypotesen är då att tävlingar är en upphandlingsform som leder till högre arkitektonisk kvalitet än projekt som handlats upp på annat sätt. Ett exempel på dessa tankegångar är regeringens förslag till handlingsprogram för arkitektur och formgivning från 1997. Här ges en positiv bild av arkitekttävlingen som en kvalitetshöjande åtgärd i byggandet:

”Offentliga byggherrar bör uppmuntra tävlingar och främst då öppna tävlingar som ger möjlighet till ett brett deltagande. Bedömningen om en tävling skall ordnas och vilken form denna tävling skall ha bör avgöras från fall till fall, men vid upphandling av större eller viktigare projekt bör alltid tävling ordnas i syfte att uppnå hög kvalitet på den slutliga produkten” (Framtidsformer: Sveriges handlingsprogram för arkitektur, formgivning och design, 1997)

Även i det finska *Statsrådets arkitekturvetenskapliga program* (Korpelainen et al., 1999) finns synen på arkitekttävlingar som ett sätt att få högre arkitektonisk kvalitet. Här nämns en rad fördelar med tävlingsformen: den är ett sätt att få uppgiften belyst, välja arkitekt för offentliga uppdrag och få fram intressanta lösningar. Tävlingar ses i programmet som ett viktigt redskap för arkitekturens utveckling:

”Nära nog alla de mest betydande byggnader som uppförts i vårt land under detta sekel är resultat av arkitekturtävlingar. En arkitekturtävling ger byggherren möjlighet att mångsidigt undersöka alternativa lösningar på planeringsproblemet och försäkra sig om ett högklassigt slutresultat. Arkitekturtävlingarna

främjar innovativiteten inom byggandet och förnyelsen av arkitekturen. Tävlingsverksamheten är också en form av kompletterande utbildning och den öppnar möjligheter för nya planerare. Den stora mängd lösningsalternativ som tävlingarna producerar underlättar en medborgerlig diskussion om alternativa möjligheter att utveckla miljön. Tack vare finländarnas framgångar i internationella tävlingar har arkitekturtävlingsverksamheten också blivit en betydande kanal för förmedling av finländskt kunnande och finländsk kultur.” (Korpelainen et al., 1999)

Dessa exempel visar att arkitektävlingar ses som någonting positivt från centralt håll både i Sverige och i Finland. Arkitektävlingar anses resultera i anläggningar med högre arkitektonisk kvalitet och bör därför stödjas.

Tävlingsformen är länkad till föreställningar om kvalitet och detta måste även relatera till innehållet i tävlingen. Juryn skall bland inlämnade förslag hitta den bästa lösningen på uppgiften som ställts. I detta perspektiv framstår kvalitetsbedömningen av förslag som en avgörande aktivitet.

Grundkriterier

Bedömningsmomentet i en arkitektävling innebär att en grupp med arkitekter och lekmän tillsammans skall besluta om vilket förslag till lösning på ett designproblem som är det bästa. Att läsa, förstå och tolka ritningar kräver en viss kompetens. Juryn skall ta ställning till en rad visioner om framtiden, ofta mödosamt producerade och vackert presenterade. Tävlingsstadiet är ett skisstadium, allting behöver inte vara löst än. Det, liksom aspekterna med representation och förförisk layout, gör denna bedömning så mycket mer komplicerad än en bedömning av färdiga byggnader. Juryn i en tävling har också ett ansvar för sitt beslut. Delar av juryn är ofta representanter för byggherren och skall leva vidare med förslaget i byggprocessen. Hela juryn sätter sitt anseende på spel för att det färdiga resultatet skall bli lyckat. Juryn måste ta sig igenom lager av presentationsteknik, retorik och säljande perspektiv och komma in till förslagens kärna. Hur går en jury tillväga för att hitta det lämpligaste förslaget? Finns det någon metod för bedömningen?

En arkitektävling innebär att en bedömning görs av en jury, och till varje bedömning hör en uppsättning kriterier. Ordet kriterium betyder enligt SAOB ”den bestämning till l. egenskap hos ngt som tjänar ss. grundval för dess bedömande l. prövning; prövningsmedel,

(avgörande) kännemärke l. kännetecken; indicium.”¹(Svenska Akademien, 1939) Ett kriterium är alltså en typ av *kännemärke*, ett hjälpmedel för att *känna igen* det bästa förslaget, det som bäst speglar tävlingens intentioner. Det som efterfrågas i denna artikel är *grundkriterier*, grundläggande kriterier som används i bedömningar av tävlingar av alla skalor och typer.

Genom att bedömningskriterierna i en tävling i förväg skall redovisas i tävlingsprogrammet blir tävlings- och bedömningsprocessen så öppen som möjligt (*Tävlingsregler för svenska tävlingar inom...*, 1998). Kriterierna blir ett sätt att kontrollera processen: de tävlande vet vad de ger sig in på, och juryn vet sin uppgift. Kriterierna är också en retorisk grund att falla tillbaka på vid klagomål. Samtidigt är det en glidande skala mellan preciseringen av kriterierna och den tolkning som arkitekter och jury gör av dessa. Ett kriterium som ”god arkitektonisk kvalitet” kan betyda olika saker för olika personer. Det är exempel på ett öppet kriterium med en bred tolkningsram som ger juryn ett stort handlingsutrymme vid bedömningen.

En utgångspunkt för identifieringen av grundkriterier i bedömning av arkitekturtävlingar har i detta fall varit att fråga experterna. I samband med den tidigare refererade intervjuerien ställdes frågan om det finns grundkriterier i tävlingsbedömningar till de 11 informanterna. Svaren varierade något, men de grundkriterier som informanterna menade finns i en arkitektävling kan sammanfattas i följande uppställning:

Arkitekturen/ den arkitektoniska idén.

Ekonomi, kostnader för anläggning, drift och underhåll

Funktionen, hur förslagen löser de funktionella behoven

Helhetslösningen:

”Vem har bäst sammanfattat förhållandena till omgivningen, till estetiken och till funktionaliteten? Man försöker att hitta den som har en sammanhängande idé om uppgiften. Om det inte hänger samman så faller allt. Det finns undantag, tävlingar som kan fråga efter idéer om till exempel rumsformer, och då handlar det inte om helheten. Men oftast är det helheten, det samlade greppet om det man kräver”.

(Kazemian et al., 2005a)

Den arkitektoniska kvaliteten:

”Arkitektonisk kvalitet uppstår när estetik, funktion och konstruktion blir optimalt löst på samma gång, när allt är på plats.” (ibid.)

Sunda material, här tänker informanten främst på den miljömässiga/ ekologiska aspekten hos en byggnad.

¹ En andra betydelse lyder: ”*viss försökslöpning som närmast är avsedd för prövning av de tvååriga hästarnas utsikter i den året därpå följande "derbylöpningen"* (ibid.)

Flexibiliteten hos förslaget. Vad finns det för anpassningsmöjligheter hos förslaget till framtida användningsförändringar?

Situationsplanen och ytorna i programmet.

Bedömningsmallen. En av de svenska informanterna hänvisar enbart till ett PM från Sveriges Arkitekter som ger juryledamöter riktlinjer för bedömningsarbetet i en arkitekttävling. (ibid.)

”Arkitektonisk kvalitet” som grundkriterium för bedömning av ett förslag kan i detta sammanhang ses som ganska så intetsägande. Det är en informant som ger detta svar på vad arkitektonisk kvalitet är och det är också denna persons definition av detta som citeras. Arkitektonisk kvalitet har i det hänseendet mer karaktären av en övergripande känsla än en punkt på en checklista för kriterier. Eftersom kvaliteten i denna mening inte tillför någonting nytt så utelämnas det som avgränsat kriterium. Kriteriet ”Sunda material” syftade på informantens upplevelse att många tävlingar fokuserar på miljömässighet och ekologi i förslagen. Jag väljer därför att ändra beteckningen på detta kriterium till det mer klagörande ”Miljömässiga/ekologiska aspekter”.

Det PM från Sveriges Arkitekter som den sista punkten syftar på delas ut till de juryledamöter som deltar i bedömningen av tävlingar som sker i Sveriges Arkitekters regi. I samband med dessa allmänt hållna riktlinjer formuleras också ett par kriterier för bedömningsarbetet som kan ses som allmänna:

”Juryn har ett stort ansvar när det gäller att uppmärksamma idéer med nytt och utvecklingsbart innehåll. Det är sällan som ett förslag löst allt perfekt. Det är därför viktigt att bedöma förslagets utvecklingsmöjligheter och bearbetbarhet inom ramen för helhetsgreppet, att lägga större vikt vid betydande förtjänster än vid felfrihet i detaljer. Juryn skall också, framförallt vid projekttävling, lägga vikt vid förslagets ekonomi och genomförbarhet.” (PM Juryarbete/Bedömning, 2003:4)

De kriterier som anges i ovan citerade stycken är nyhetsvärde, utvecklingsbarhet, ekonomi och genomförbarhet hos förslagen. Sveriges Arkitekters PM innehåller också en ”checklista för bedömning” där en rad olika aspekter räknas upp. Vid ett seminarium angav tävlingssekreteraren vid Sveriges Arkitekter, Thomas Nordberg, att denna lista skall ses som en bruttolista av kriterier (personlig kommunikation, kommentar av Thomas Nordberg, tävlingssekreterare, vid seminarium den 13 februari 2006). Följande kriterier anges:

Struktur och skala. Områdets/byggnadernas fysiska och sociala skala; fattbarhet, orienterbarhet och möjlighet till identifikation; byggnaders gruppering och utvändiga rumsbildningar; trafik- och parkeringslösningar mm.

Anpassning till omgivningen. Anpassning till natur, topografi, klimat, befintliga byggnader och andra anläggningar mm. Utnyttjande av områdets kvaliteter.

Utformning, gestaltning. Arkitektonisk idé; utformning av mark, byggnad, lägenhet, rum; ljusbehandling, färg- och materialval mm.

Helhetsupplevelse. Tillgänglighet, läge, samband, framkomlighet, entréförhållanden, handikappanpassning mm för personer och fordon.

Utnyttjande. Ytekonomi och exploateringstal mm.

Flexibilitet. Möjlighet att förändra och bygga ut.

Etappindelning. Områdets/byggnadens funktion i olika byggnadsetapper.

Användbarhet. Planlösning, måttförhållanden, akustik, rumsläge och samband, kontaktmöjligheter, orienterbarhet och möblerbarhet mm.

Allsidighet. Byggnaders och rums användbarhet/anpassbarhet för andra ändamål.

Säkerhet. Utformning med hänsyn till trafikförhållanden, arbetsmiljö mm.

Inomhusklimat. Ljud, belysning, dagsljus och luft mm.

Tekniska system. El, ventilation, transport, tak, bjälklag, grund, inredning mm.

Service. Brukarnas tillgång till parkering (bil, cykel), måltidslokaler, hygienutrymmen och övriga personalutrymmen samt bostadskomplement.

Rekreation. Utformning av mark och servicelokaler med hänsyn till vila och rekreation.

Årskostnad/Hyreskostnad. Energiförbrukning, städning, drift och underhåll, kapitalkostnader och pantvärde.

Projektkostnad. Byggekostnad, förvaltningskostnad, kostnadseffektivitet mm. (ibid.)

Checklistan är anpassad för att täcka in samtliga kriterier i samtliga tävlingar. Det jag söker är grundkriterier som kan appliceras på tävlingar i alla skalor och former. Kriterierna "Anpassning till omgivningen", "Service" och "Rekreation" kan inte ses som relevant i alla tävlingar om produktdesign. Kriterierna "Inomhusklimat" och "Tekniska system" är specifika för byggnadstävlingar. Dessutom faller de två sista kriterierna, "Årskostnad/Hyreskostnad" och "Projektkostnad" in under det tidigare nämnda kriteriet "Ekonomi". Begreppet "Flexibilitet" tolkas också olika. Checklistans kriterium "Allsidighet" är synonymt med det som informanterna menar med "Flexibilitet" och det krav som i checklistan kallas för "Flexibilitet" är sy-

nonymt med egenskaper som tidigare i Sveriges Arkitekters PM benämndes ”Utvecklingsbarhet”. Jag väljer fortsättningsvis att använda mig av informanternas flexibilitetsbegrepp för checklistans betydelse av ”Utvecklingsbarhet”. På samma sätt så betecknar kriteriet ”Användbarhet” i checklistan samma sak som kriteriet ”Funktioner” som informanterna angett. Här väljer jag att använda den sistnämnda beteckningen för detta kriterium.

Några informanter i den tidigare nämnda nordiska studien tar upp relationen mellan grundkriterier och projektspecifika krav i tävlingsprogrammen. Två av informanterna svarade till exempel att bedömningskriterierna alltid är specifika för uppgiften. Dessa informanter ifrågasätter således indirekt hypotesen om grundkriterier. Samtidigt fortsatte de intervjun med att räkna upp ett antal bedömningskriterier som låg på en övergripande generell nivå. Ett problem som en informant belyste i sitt svar på frågan om grundkriterier är vikten av att kriterierna är tillräckligt övergripande:

”De [kriterierna] skall ej vara för specifika – det kan bli en belastning i ett senare skede vid bedömningen av förslag. Ju fler detaljerade kriterier man har i tävlingsprogrammet ju större blir styrningen av juryn. Det är bättre med elastiska kriterier.” (Kazemian et al., 2005a)

Vissa kriterier dyker upp i flera personers svar, andra som kan tyckas nog så grundläggande tas bara upp av en eller två personer. Svaren var av varierande art, från uppräknande av avgränsande kriterier till diskussionen om svårigheter vid bedömningen av tävlingsförslag. Exempel på svar som redovisar kriterier är:

”Juryns värdering vilar på fyra grundkriterier: 1) den arkitektoniske idén, 2) den arkitektoniska kvalitén, 3) funktionen och 4) ekonomin. Även i idéprogram står det att förslagen skall ha en förnuftig ekonomi.” (ibid.)

Exempel på resonerande svar är:

”Juryn sätter upp kriterier som blir rubriker i juryutlåtandet. Det är viktigt att vara stringent och ha en egen inre logik.[...] Arkitekturämnet är problematiskt i sig och inte alldeles logiskt. Man kan inte ta alla delar och väga ihop dem och få bästa resultat, helhetsbedömningen är viktigast.” (ibid.)

Eftersom syftet med denna artikel är att undersöka vilka grundkriterier som finns så har jag valt att identifiera och plocka ut samtliga grundkriterier som nämnts i intervjuerna. Hypotesen är att grundkriterier används i bedömningen av tävlingsbidrag som uppfyller programkraven.

Det är alltså tävlingsbidrag som gått vidare i bedömningen som blir föremål för en fördjupad genomgång.

Lägger man samman de grundkriterier för bedömning av arkitekttävlingar som finns i Sveriges Arkitekters PM för jurybedömningar och de som kom fram i svaren från de erfarna jurymedlemmarna så får vi sammanlagt 13 kriterier:

1. *Nyhetsvärde*, förslaget skall ha ett nytt idéinnehåll. (finns i Sveriges Arkitekters PM)
2. *Bärande idé*, hur den arkitektoniska idén kommer fram i förslaget. (finns både i Sveriges Arkitekters PM och i informanternas svar)
3. *Helhetslösningen*, sammanvägningen av hur förslaget löser uppgiften. (finns både i Sveriges Arkitekters PM och i informanternas svar)
4. *Utvecklingsbarhet*, förslaget skall vara möjligt att bearbeta i den kommande projekteringen. (finns både i Sveriges Arkitekters PM och i informanternas svar)
5. *Struktur och skala* (finns både i Sveriges Arkitekters PM och i informanternas svar)
6. *Utnyttjande*. (finns i Sveriges Arkitekters PM)
7. *Genomförbarhet*, förslagets genomförbarhet i teknisk och ekonomisk mening. (finns i Sveriges Arkitekters PM)
8. *Flexibilitet*, vad finns det för anpassningsmöjligheter till framtida användningsförändringar hos förslaget. (finns både i Sveriges Arkitekters PM och i informanternas svar)
9. *Funktioner*, hur tekniska och funktionella krav hanteras i förslaget. (finns både i Sveriges Arkitekters PM och i informanternas svar)
10. *Miljömässiga/ekologiska aspekter*. (finns i informanternas svar)
11. *Ekonomi*. Både projekterings-, bygg- och förvaltningskostnader. (finns både i Sveriges Arkitekters PM och i informanternas svar)
12. *Etappindelning* (finns i Sveriges Arkitekters PM)
13. *Säkerhet* (finns i Sveriges Arkitekters PM)

De 13 förslag till grundkriterier som identifierats här uppträder på olika nivåer och varierar i praktisk tillämpningsgrad. Några av kriterierna är mätbara. Andra är enbart bedömbara. Ett kriterium som "Ekonomi" kan uppskattas i en kostnadskalkyl och redovisas som siffervärden. Kriterier som "Nyhetsvärde", "Genomförbarhet" och "Utvecklingsbarhet" måste hanteras på ett delvis annat sätt i bedömningsprocessen. Sådana kriterier förutsätter att juryn består av erfarna ledamöterna som har en förmåga att anlägga ett processorienterat framtidsperspektiv på tävlingsuppgiften. Dessa skillnader i perspektiv kan symbolisera skillnaden mellan *kvalitetsbedömning* och *kvalitetshöjning*. Kvalitetsbedömning utgår ifrån befintliga kvaliteter i

förslagen. Kvalitetshöjningen däremot står för ett framåtblickande perspektiv och handlar om att hitta åtgärder som gör att tävlingsförslaget kan förbättras i samband med genomförande.

Tre tävlingar

Hur används de 13 grundkriterierna praktiskt i arkitekttävlingar? Tre exempel på tävlingar i olika skalor granskas för att prova kriterierna och för att illustrera användandet av dessa i kvalitetsbedömningar av arkitektur. Tävlingarna är valda för att representera tre olika områden: stadsbyggnad, arkitektur och produktdesign. De krav som har styrts valet är följande:

1. Tävlingarna skall vara godkända av arkitektföreningen i respektive land.
2. Tävlingarna skall vara "fullföljda", det vill säga att de intentioner som finns om uppföljning i tävlingsprogrammet skall ha uppfyllts.
3. Tävlingarna skall representera stadsbyggnad, arkitektur och produktdesign.
4. Tävlingarna skall vara en tävling från vardera Sverige, Norge och Danmark.

De tre tävlingarna är stadsplanetävlingen "*Århus bynære havnearealer*" som utlystes av Århus kommun år 1999, byggnadstävlingen "*Nytt operahus i Oslo*" som utlystes av Statsbygg i Norge år 1999 och produktdesigntävlingen "*Nova Wood – möbler i Primwood*" som utlystes av träföretaget Nova Wood år 1999. Samtliga tre exempel är öppna tävlingar, i de två förstnämnda tävlingarna var ambitionen uttalat internationell, med bland annat tvåspråkiga program, medan den sistnämnda tävlingen enbart var öppen för tävlande inom de nordiska länderna. En av tävlingarna är en projekttävling och två är idé tävlingar. Samtliga tre tävlingar är genomförda i samarbete med respektive lands arkitektorganisation. (*Nytt operahus i Oslo*, 1999, *Århus bynære havnearealer*, 1999, *Furu i framtiden*, Nova Wood, 1999) Dokumentationen av tävlingarna som används här är tävlingsprogram och juryutlåtande från de tre tävlingarna. Kriterierna som formuleras i både tävlingsprogram och juryutlåtande är grund för jämförelsen mellan fallen.

1. Stadsplanetävling: Århus bynære havnearealer

Bakgrund

Tävlingen var en idé tävling om stadsplanen för Århus som utlystes av Århus kommun år 1999. Uppgiften gällde idéer om att förstärka tillväxtområdet mellan Århus hamn och Århus stad.

" – idéer, der kan tænkes at bære Århus fremad i sin udvikling, med rødder i

det gamle årtusinde og på det nye årtusindes vilkår” (Århus bynære havnearealer, 1999: 5)

Bakgrunden är en utvidgning av hamnen i Århus som ökar trafik- och miljöbelastningen i staden och påverkar stadens kontakt med hamnen och bukten. Efter en rad offentliga möten och hearings beslutade [byrådet] att en tävling om Århus stadsnära hamnområden skulle utlysas i kommunens regi. Målet med tävlingen var att vinnarförslagen skall följas upp med vidare bearbetning och att förslagen skulle leda till ett eller flera tillägg i [kommuneplanen/the local plan].

Tävlingsuppgiften

Programmet är omfattande och det är skrivet på både danska och engelska. Här presenteras utförligt bakgrunden till tävlingen, den debatt och de konflikter som finns, tävlingsområdena och olika aspekter på uppgiften. Enligt programmet är förväntningarna med tävlingen från Århus stad att få belyst

”hvordan der af de eksisterende aktiviteter på havnesiden og bysiden – og af de levende interessekonflikter, der på dynamisk vis kendetegner klimaet i den bynære havnezone – kan opstå et attraktivt, aktivt og trafikalt velfungerende område, der udmærker sig ved bymæssig helhed, funktionalitet og god arkitektur” (ibid., s.9)

Målet som arrangören har med tävlingen är följande:

1. *Trafiklösningar*, de befintliga trafiklösningarna är ett problem enligt programmet. Lösningar söks både på hur de befintliga trafiklösningarna bäst kan utnyttjas och på hur dessa på längre sikt kan förnyas.
2. *Förstärkning av den visuella förbindelsen* mellan cityområdena, de inre hamnområdena och bukten.
3. *Förslag på framtida användning* av de stadsnära hamnområdenas stora potential, i den utsträckning som det är förenligt med hamnens fortsatta förvärvsmässiga aktiviteter.
4. *Utformning av de stadsnära hamnområdena* på ett sätt som tillför staden nya estetiska och rekreativa värden. Förslagsställaren bör också visa på konsekvenser och möjligheter för de olika intilliggande områdena.

”Byrådet ønsker således at fremkalde nytænkning og forslag til, hvordan der kan skabes et visuelt og funktionelt bedre samspil mellem byen, de bynære

havnearealer og bugten” (ibid., s 27)

Uppgiften framstår som väldigt öppen i programmet. Tävlingsområdet är inte strikt avgränsat, utan inringat som en ”*principiell intressezone*”, ett tolkningsutrymme av begreppet ”*zone*” ges mot en mer rumslig än areamässig bestämning. Deltagarna kunde också välja mellan tre skalmässigt olika nivåer att besvara tävlingen på. Slutligen betonas att det väsentliga är att förslagen förhåller sig till de i programmet angivna användningsmöjligheterna samt till en möjlig förändrad eller vidareutvecklad trafikinfrastruktur som en sådan stadsplanemässig förändring innebär.

Genomförande

Jury: Ledamöterna i juryn var borgmästaren i Århus, en Magistratsrådman, fem medlemmar i byrådet samt tre arkitekter utvalda av DAL/AA.

Inlämningskrav: Till denna tävling fick lämnas in maximalt fyra planscher i A0-format innehållandes planer, både i föreskriven skala och kompletterande planer i lämplig skala, samt en skriftlig beskrivning. (ibid.)

Inlämnade förslag: Det kom in 152 tävlingsförslag, varav 64 förslag kom från utländska förslagsställare.

Prisfördelning: Juryn valde ut en vinnare som erhöll 500 000 Dkr, två förslag fick delat andrapris på 250 000 Dkr vardera, två tilldelades delat tredjepris på 175 000 Dkr var och fem förslag köptes in för 90 000 Dkr.

Vinnare: Arkitekter MAA Knud Fladeland Nielsen och Peer Teglgaard Jeppesen. (Knudsen et al., 2000)

Bedömning

Juryutlåtandet publicerades i danska Arkitekten efter tillkännagivandet. Utlåtandet beskriver kortfattat uppgiften, hur tävlingen har genomförts och fördelningen av priser. Juryn menar att det har kommit in många förslag och att de idéer och synpunkter som svaren på uppgiften innehåller uppfyller tävlingsarrangörens förväntningar på en grund för det vidare planarbetet. Förslagen visar också på en stor enighet om den framtida utvecklingen av området. Enligt juryutlåtandet har juryn försökt att hitta lösningar som kan ingå i det framtida planarbetet ”...så den endelige fysiske udformning af de bynære arealer beriger den særlige atmosfære i Århus” (ibid.) De bedömningskriterier som anges i juryutlåtandet är två:

Förslagets *strategiska värde*, vilket innebär den möjlighet som finns att över tiden kunna

förverkliga planen.

Förslagets möjligheter till planeringsmässiga och arkitektoniska *lösningar av hög kvalitet*.

Egenskaper hos förslagen som juryn studerat var:

Förslagets *utvecklingsmöjligheter* i ett långt tidsperspektiv.

Förslagets *flexibilitet* för etappindelning av stadens och hamnens aktiviteter.

Förslagets möjligheter att i de enskilda delarna av etapperna forma *mänskliga ramar* för fritids- och arbetsaktiviteter.

Förslagets *proportionering av stadsrummet* i förhållande till befolkningsstorleken.

Förslagets *inslag av natur- och miljövärden*.

Förslagets *proportioneringar och funktionella idéer* för den möjliga bebyggelsen har beräknats.

Förslagets *trafikförhållanden*:

- hur kan en förenkling av trafiken *samordnas med en stadsarkitektonisk behandling* av trafiken underlätta mångfalden av aktiviteter i staden och hamnen?
- hur uppfyller lösningarna de uppställda *miljömässiga kraven*?

Juryn uttalar också i utlåtandet att de ekonomiska värderingarna ansetts tillhöra en senare fas, eftersom detta är frågan om en idéävling. (ibid.)

Juryn kommenterar vidare att inget av förslagen besvarar programmets samtliga krav, men att det är vanligt för denna typ av tävlingar. I programmet fanns dessutom möjligheten att välja mellan tre olika nivåer att besvara uppgiften på. I utlåtandet har det istället blivit fyra nivåer, juryn har lagt till en nivå där förslagen har behandlat en strategi för utvecklingsprocessen i planläggningsfasen. Detta kan ses som en anpassning från juryns sida till resultatet av tävlingen. Utlåtandet om det vinnande förslaget i denna tävling är mer en beskrivning av förslaget och dess intentioner än ett utlåtande över vinnande tävlingsförslag.

2. Byggnadstävling: Nytt operahus i Oslo

Bakgrund

Tävlingen om den nya norska operan var en öppen projekttävling som utlystes av Statsbygg i Norge år 1999. Detta var en stor satsning, vilket speglas i det omfattande programmet med bland annat förord av kulturministern. Det första operahuset i Norge någonsin skulle byggas, resultatet av en diskussion som pågått i över 100 år. I inbjudan uttrycks förhoppningar om att

”... operahuset som monumentalbygning vil framstå som et nasjonalt symbol. [...] Huset skal også stimulere til utviklingen av opera- og ballettkunsten over hele landet.” (Nytt operahus i Oslo, 1999: 14)

Tävlingsoppgiften.

Uppgiften var att rita ett förslag till nytt operahus i Oslo för Den Norske Opera. Tävlingens målsättning var att hitta det utkast som bäst lämpar sig för vidare bearbetning och byggande. I programmet formuleras uppgiften som ” ... en utfordring til arkitektstanden om å gi form til Norges største og viktigste kulturbygning.” (ibid. s.15) Operan är planlagd för att få en framträdande plats invid vattnet i Bjørvika, en stadsdel i Oslo som vid tävlingens utlysning var under utbyggnad. I formuleringen av tävlingsoppgiften framgår det att det finns stora förväntningar på resultatet:

”Det stilles meget store krav til den arkitektoniske løsningen, i samsvar med de mål og økonomiske forutsetninger [...] Den nye bygningen, som skal huse opera og ballett, skal fremstå som en viktig monumentalbygning, og markere institusjonens og kunstarternes betydning i nasjonens kultur- og samfunnsliv. [...] Det skal formes som et selvstendig prosjekt, men vil på sikt ingå som et ledende arkitektonisk element i den byutviklingen som over tid skal realiseres ...” (ibid., s.16)

I programmet anges de bedömningskriterier som skall användas i tävlingen. Kriterierna redovisas under följande rubriker i programmet:

- Arkitektoniska mål
- Funktionella förutsättningar
- Ytbegränsningar och ekonomiska förutsättningar
- Tomt och omgivning
- Miljömål

Vidare står det under kriterium att *”Juryen vil særlig legge vekt på å finne frem visjonære, utviklingsdyktige utkast, som dessutom ivaretar de høye krevene som er satt til de akustiske løsninger.” (ibid., s.33)*

Bedömningskriterier och mål flyter samman i programmet. En närmare granskning visar att de arkitektoniska målen till stora delar är en upprepning av de förväntningar som uppgavs i programmets inledning, men här är de formulerade som kriterier istället för förväntningar:

- Byggnaden skall ha *moderna driftsformer* som skall bidra till nya konstnärliga och publikmässiga möjligheter.
- Det nya operahuset skall kännetecknas av *öppenhet mot staden och samhället* och *uttrycka en inbjudande tillgänglighet*.
- Den omgivande *tomten skall vara attraktiv och inbjudande*.
- Byggnaden skall uppfylla statliga mål om *hög estetisk och miljömässig standard* i statliga byggnader och i den offentliga miljön.
- Den nya operan skall vara *ett arkitektoniskt huvudelement* i Bjørvika, och det skall bidra starkt till utvecklingen av den nya stadsdelens identitet. (ibid.)

Genomförandet

Jury: Ledamöter i juryn var operans koncernchef, fyra arkitekter varav två utsedda av NAL, ballettchefen, operachefen, ett departementsråd, en underdirektör, en tidigare minister, en operasångare och projektdirektören.

Inlämningskrav: Till denna tävling fick lämnas in tre kopior av maximalt 8 stycken A0-planscher. Förutom planer, snitt, fasader, perspektiv och beskrivningar ingick en modell i skala 1:500, beräkningar av ytor och volymer samt en kostnads kalkyl (ibid.)

Inlämnade förslag: Det kom in 240 tävlingsförslag till denna tävling

Prisfördelning: Juryn beslutade om en vinnare som fick 2 000 000 Nok, fyra förslag delade andrapriset och fick 500 000 Nok vardera, ett förslag fick 200 000 Nok, sex förslag fick 100 000 kr vardera slutligen fick sju förslag hedersomnämningen i tävlingen.

Vinnare: Snøhetta AS. (Løddesøl et al., 1999)

Bedömningen

En opera är en komplicerad byggnad. Bedömningsarbetet tog mycket tid och juryn konsulterade norska och utländska rådgivare för kontroll av bland annat ytor, volymer, funktioner, akustik och ekonomi. Juryn har i sin bedömning utgått från programmets funktionella förutsättningar, arealbegränsningar, ekonomiska förutsättningar samt de angivna förutsättningarna för tomt och omgivning. Huvudkriterierna som använts vid bedömningen är:

- Staden, tomten och omgivningarna.
- Arkitektoniska mål.
- Funktionella förutsättningar, inklusive akustik.
- Ytbegränsningar och ekonomiska förutsättningar.
- Miljömål.

- Förslagets visionära styrka.
- Utvecklingsbarhet.

Juryen sammanfattar kriterier och tävlingsmål för opera- och baletthuset. Det som söks är ett förslag som bland annat:

” ... tillfredsstiller konkurransens mål om å være et arkitektonisk hovedelement i Bjørvika, og som gjenspeiler statlige mål om høy estetisk standard. kjennetegnes med åpenhet mot byen og samfunnet, uttrykker inviterende tilgjengelighet, og med ytre arealer som er attraktive og innbydende. har god funksjonalitet og fremragende akustikk, og som er tilrettelagt for rasjonell drift og med velproporsjonerte og innbydende publikumsrom og saler, og scenearealer med god forbindelse til verkstede, prøvesaler, kunstnergarderober, administrasjon mv. kan realiseres innenfor de gitte areal- og kostnadsrammer ivaretar innbyderens miljømål.” (ibid.)

I utlåtandet av det vinnande förslaget finns en rad krav på bearbetningar i olika detaljer. Den starkaste kritiken av vinnaren gäller den akustiska lösningen som inte bedöms vara tillfredsställande. Juryns motiveringar till varför förslaget vann är följande:

- Förslaget är ett poetiskt och konkret svar på en krävande uppgift.
- Förslaget förmår förhålla sig enkelt och klart till det komplexa rumsprogrammet och stadssammanhanget.
- Förslaget skapar ett fint stadsrum.
- Förslaget utgör en optimal ram för den framtida operan.
- Förslaget beskriver den arkitektoniska idén precist och förståeligt.
- Förslagets arkitektoniska målsättning är klargjord.
- Förslaget presenterar en byggnad som ger mening och inlevelse till platsens ”genus loci”.
- Förslaget ger huvudstaden ett monument från vår tid.
- Förslaget är en bra organiserad byggnad.
- Förslaget har bra funktioner.

Av redovisningen framgår att det är en serie estetiska värden som tillskrivs vinnande förslag. Det är huvudgreppen, den bärande idén bakom gestaltningen som juryn framhåller i olika variationer.

3. Designtävlingen: Nova wood – möber i primwood

Bakgrund

Tävlingen var en designtävling som utlystes av träföretaget Nova Wood. Företaget tillverkade furuprodukter framtagna enligt en ny metod som utvecklats på KTH-trä. Tävlingsens syfte var att marknadsföra furu behandlat enligt denna metod. (Ek et al., 2000) Denna typ av tävling, som hålls i marknadsföringssyfte och arrangeras av en privat aktör, förekommer i Sverige, Norge och Danmark har få tävlingar som arrangeras av privata aktörer. Det fanns inga privata tävlingar bland DAL:s och NAL:s tävlingar under den undersökta perioden 1999-2000. Skalan i denna tävling är mindre än i övriga exempel, det framgår inte minst av programmet, vars kravlista och beskrivningar av tävlingsuppgiften är betydligt mer kortfattad än i övriga två tävlingar.

Tävlingsuppgiften:

Uppgiften formulerades såhär:

”uppgiften är att designa en planmöbel [...] som tillverkas av skivmaterialet PrimWood Prisma i fingerskarvat och mönsterpassat utförande. Andra material får användas som komplement i begränsad omfattning ” och tävlingens syfte redovisas såhär: ”Nova Wood vill med tävlingen stimulera design av moderna planmöbler i det nya materialet PrimWood. Tävlingen bör visa på möjligheterna vid användandet av kvistfri furu med stående årsringar och samtidigt skapa förutsättningar för ett ökat samarbete mellan industri och formgivare” (Nova Wood, 1999: 1-2)

Genomförande

Juryn: Ledamöterna i juryn var representanter för företaget, för högskolan som utvecklat produkten samt två arkitekter utsedda av SIR och SAR.

Inlämningskrav: Till denna tävling fick lämnas in maximalt två planscher i liggande A2-format med ritningar i ”*relevant skala*” (ibid.)

Inlämnade förslag: Till denna tävling kom det in 63 förslag.

Prisfördelning: Ett förslag gick förstapris på 60 000 kr, två förslag delade på andrapriset och fick 30 000 kr vardera, två delade tredjepriset och fick 10 000 kr var medan ett förslag fick hedersomnämning.

Vinnare: Stefan Borselius. (Ek et al., 2000)

Bedömningen

De bedömningskriterier som nämns i tävlingsprogrammet är vaga och handlar främst om det kvantitativa användandet av materialet i produkten. Formuleringarna om bedömningskriterier i juryns utlåtande är betydligt mer utförliga. Juryn förefaller ha preciserat kriterierna under bedömningsprocessen. I den allmänna motiveringen tar juryn med bedömningskriterier som handlar om materialet. ”... de förslag som använt PrimWood på ett sådant sätt att den högre kvalitet och därmed det högre pris som materialet har kan motiveras, bör belönas. I samtliga belönade förslag har också materialet, den massiva furan, kommit fram på ett vackert och intressant sätt.” (ibid., s.2)

Vidare motiverar juryn i utlåtandet varför man har valt bort vissa förslag. Det handlar om en rad olika kriterier som:

1. Konkurrenskraft hos förslaget ” Juryn [...] har valt att inte premiera förslag där billigare varianter är vanligt förekommande på marknaden, tex enklare bokhyllor eller garderober [...] Andra har designat vackra och funktionella planmöbler där juryn bedömt att PrimWood inte kommer till sin rätt jämfört med andra billigare material som används idag.”
2. Fullföljande av tävlingsuppgiften ”[...] Några förslag har använt enbart de trekantiga furuämnena i sin möbel. Många av dessa förslag är spännande och skickligt utförda, men faller inte inom uppgiften.”
3. Materialets möjligheter ”En grupp förslag har varit i överkant optimistiska vad gäller skivans möjligheter. [...] Djärva konstruktioner där belastningen sker på sådant sätt att kryssfanan (plywood) är mer lämpligt har därför lämnats åt sidan.”
4. Möbelns utseende ”Andra återigen har föreslagit tunga, kraftiga möbler. Juryn har föredragit smäckrare konstruktioner för PrimWood hellre visar på lätthet och styrka i kombination” (ibid.)

I juryns utlåtande över det vinnande förslaget hittar man följande värderande omdöme: ”Filosofin kring byrån är spännande och ny. [...]De svävande lådorna, överstycket och sockeln är tillverkade i PrimWood som genom sin styrka och lätthet passar väl in i den djärva konstruktionen.” Den fortsatta motiveringen är en beskrivning av möbelns utseende och konstruktion. (ibid.)

Användandet av grundkriterier

I de tre ovan beskrivna exemplen illustreras hur de grundkriterier som kom fram ur intervjuerna används i bedömningen av tävlingar. Samtliga kriterier används inte uttalat i alla tre tävlingarna, men de flesta förekommer i mer än ett av exemplen. Valet av kategorierna stadsplanetävling, byggnadstävling och produktdesigntävling har gjorts för att identifiera förekomsten av grundkriterier i tävlingsbedömningar av olika skalor. För att ytterligare belysa användandet av kriterierna har en utvidgad granskning gjorts av ytterligare sex tävlingar, två från vardera kategorin. Nedan följer en sammanställning av hur de 13 identifierade grundkriterierna används i de sammanlagt nio tävlingarna. Tävlingsprogram och juryutlåtande har granskats och de kriterier som tas upp i dessa dokument, direkt och indirekt, har jämförts med de tidigare identifierade grundkriterierna. Undersökningen resulterade i följande tabell:

	STADSPLANETÄVLINGAR ²	BYGGNADSTÄVLINGAR ³	PRODUKTDESIGN-TÄVLINGAR ⁴	Samtliga exempel:
1.Nyhetsvärde	XXX	XXX	XX-	8/9
2.Bärande idé	XXX	XXX	X-X	8/9
3.Helhetslösningen	XXX	XXX	--X	7/9
4.Utvecklingsbarhet	XXX	XXX	---	6/9
5.Struktur och skala	XXX	XXX	XXX	9/9
6.Utnyttjande	--X	XX-	--X	4/9
7.Genomförbarhet	XX-	X-X	XXX	7/9
8.Flexibilitet	-XX	--X	---	3/9
9.Funktioner	X-X	XXX	-XX	7/9
10.Miljömässiga/ ekologiska aspekter	XX-	X--	-X-	4/9
11.Ekonomi	---	XXX	XXX	6/9
12.Etappindelning	X-X	--X	---	3/9
13.Säkerhet	XX-	---	---	2/9

Tabell 1: De olika kriteriernas användning i nio tävlingar i olika skalor.

Tabellen visar att de grundkriterier som identifierats har en faktisk tillämpning i bedömningen

² Tävlingarna *Århus bynære havnearealer*, 1999, (Danmark), *Byens fremtid*, 1999, (Danmark) och *Byfornyelse i Kolding*, 1999, (Danmark).

³ Tävlingarna *Nytt operabus i Oslo*, 1999, (Norge), *Bispebjerg Krematorium*, 1999, (Danmark) och *Nytt gymnasium, Nærum*, 2000, (Danmark).

⁴ Tävlingarna *Furu i framtiden*, *Nova Wood*, 1999 (Sverige), *Hemtävling, Bo01 framtidsstaden*, (Sverige) 1999 och *Livredderstation på stranden*, 1999, (Danmark).

av de nio tävlingarna, om än i olika grad. Dessa kriterier har också setts som så viktiga att de har tagits upp i programmet och/eller i juryutlåtandet, det kan mycket väl vara så att fler aspekter har diskuterats under bedömningens gång utan att sedan nämnas i utlåtandet. En del skillnader framgår av tabellen. I den skalmässiga indelningen av tävlingskategorier som har gjorts här så framgår det att produktdesign tävlingarna avviker från de andra när det gäller kriterierna ”*Utvecklingsbarhet*”, ”*Flexibilitet*” och ”*Etappindelning*”. Detta kan bero på just skillnaden i skala. Ett objekt i mindre skala är inte lika komplext och till synes mer överskådligt än ett hus eller en stadsplan. Kriteriet ”*Säkerhet*” beaktades bara i bedömningen av stadsplanetävlingar, i båda fallen handlade kriteriet om trafiklösningar. Samtidigt beaktades inte kriteriet ”*Ekonomi*” i någon av de tre tävlingarna om stadsplan. Detta kan förklaras med att en tävling om en stadsplan befinner sig på en mer visionär nivå är tävlingar om byggnader eller design, ekonomin är också svårare att överblicka i de övergripande projekten. En stadsplanetävling som de i exemplen handlar även om ett längre tidsmässigt perspektiv än övriga två kategorier av tävlingar, vilket ytterligare försvårar möjligheten att beräkna förslagen ekonomiskt.

Det finns en rad likheter i synen på grundläggningar kvalitetsfrågor. Bedömningarna av arkitektur har i tävlingarna gjorts utifrån en gemensam kärna av grundläggande kriterier. Tabellen visar att kriterierna ”*Nyhetsvärde*”, ”*Bärande idé*”, ”*Struktur och skala*”, ”*Helhetslösning*”, ”*Genomförbarhet*” och ”*Funktioner*” förekom i flertalet av tävlingsbedömningarna oavsett skala. ”*Struktur och skala*” beaktades i samtliga bedömningar. Detta visar på en stor överensstämmelse bland erfarna arkitekter i bedömningen och uttrycksformerna kring en tävling.

I studier av bedömningsarbetet kan grundkriterierna användas som en nyckel till förståelse av designprocessen. De flesta processer innebär fattande av avgörande beslut i ett tidigt skede, och i en arkitektävling blir det tydligt genom förekomsten av alternativ. Det finns mer än ett förslag som har potential att leda till ett lyckat slutresultat, samtidigt måste juryn vara övertygad om att man fattat ett välgrundat beslut. Grundkriterierna fungerar som ledtrådar som skall leda till ett förslag som är vinnare. Det är tävlingsbidrag som uppfyller programkraven och som gått vidare i bedömningsprocessen som prövas på detta fördjupade sätt. Valet måste handla om någonting mer än att lägga samman de enskilda beståndsdelarna. Det är svårt att peka på någon generell regel för vad som slutgiltigt avgör valet av vinnare. Grundkriterierna är bra att känna till och ha som stöd, både för bedömaren och för den som vill förstå bedömningsprocessen. Samtidigt kan de inte fungera som någon form av genväg till svaret på vem som skall utses till vinnare. Bedömaren måste gå igenom den pedagogiska process som

tävlingen utgör, tränga igenom de lager av retorik som förslagen innebär, det filter av erfarenheter, intressen och ansvar som den egna personen bär och det forum som jurygruppen utgör.

Vilka slutsatser kan man dra av denna överrensstämmelse mellan olika tävlingsbedömnings användande av kriterier? Materialet utgörs av program och juryutlåtanden från nio olika arkitektävlingar. Tävlingsbedömningarna är gjorda av en jury som i bestått av en eller flera arkitekter. Vi ser därmed en enhetlighet i hur arkitekter i Norden bedömer och uttrycker sig kring arkitektur. Utlåtandena och programmen är besläktade och jämförbara i sin struktur vad gäller bedömningskriterierna, oavsett skalan på tävlingarna. En första slutsats är att det finns en rad självklara grundkriterier som kommer upp naturligt när man gör en professionell bedömning av arkitektur. De är centrala *kännetecken* på arkitektonisk kvalitet som juryn prövar tävlingsbidragen utifrån. Samtidigt är den arkitektoniska kvaliteten något mer än sina delar. En andra preliminär slutsats är grundkriterierna är ett sätt att rättfärdiga kvaliteter som professionella bedömare kan se i tävlingsbidragen. Kriterierna är kopplade till en erfarenhetsbaserad kunskap och speglar en likhet i syn på kvalitetsfrågor. Överensstämmelsen mellan redovisade tävlingsbedömningar är resultatet av hur arkitekter skolas in i yrket, som arkitektstudent lär man sig se på arkitektur med professionens glasögon. Detta synsätt håller sedan i sig genom yrkeslivet och finns vidareutvecklat hos den erfarna arkitekt som får uppdraget att sitta i en tävlingsjury och ge sin professionella bedömning. Sättet att formulera sig kring arkitektur och systematiken i bedömningen blir samtidigt ett sätt för arkitekter som profession att behålla sin ställning som experter på arkitektur. Arkitekten vill vara den som sätter etiketten ”arkitektonisk kvalitet” på utvalda verk.

Källor:

TRYCKT MATERIAL:

Cold, Birgit (1991) *Arkitektonisk kvalitet i norsk trehusbebyggelse*. Nordisk Arkitekturforskning.

Ek, Anders, Sandberg, Dick, Carlsson, Staffan, Norin, Gunilla, Ljunggren, Mattias & Wilson, Nina (2000) *Nova Wood - furu i framtiden: arkitekturtävlingar*. AT: arkitekttidningen: medlemstidning för Svenska arkitekters riksförbund, 1-8.

Framtidsformer: Sveriges handlingsprogram för arkitektur, formgivning och design, (2001) Stockholm, Kulturdepartementet.

Kazemian, Reza, Rönn, Magnus & Svensson, Charlotte (2005b) *Jämförande analys av arkitektävlingar: erfarenheter från tre nordiska länder*, Stockholm, KTH.

Knudsen, Flemming, Schjøtt, Egge, Rasmussen, Søren, Bogner, Margrethe, Laustsen, Dorthe, Korsgaard, Brian, Winther, Jens, Axelsson, Svend, Martinussen, Kent & Olsson, Mats (2000) *Idékonkurrence, Århus Bynære Havnearealer, Betænkningen i uddrag*. *Arkitekten magasin*, 102

Korpelainen, Heini, Suomen Arkkitehtiliitto, Opetusministeriö & Taiteen Keskustoimikunta

- (1999) *Finlands arkitekturpolitik*, Helsingfors, Centralkommissionen för konst: Undervisningsministerie
- Løddesøl, Leif Terje, Aunan, Sigrun & Queseth Haarstad, Ragnhild, Bjørn, Dinna, Indrio, Anna Maria, Nissen Brodtkorb, Kari, Leiviskä, Juha, Haga, Per, Simensen, Bjørn, Henriksen, Tori, Skram, Knut Och Engerud, Erik (1999) *Nytt operahus i Oslo, Åben internasjonal prosjektkonkurranse for arkitekter, juryens vurderinger og konklusjoner. Norske arkitektkonkurranser*, 356
- Svenska Akademien (1939) *Ordbok över svenska språket*, Lund, Lindstedts univ.-bokh.
- Tostrup, Elisabeth, (1999), *Architecture and Rhetoric: Text and Design in Architectural Competitions, Oslo 1939-1997*, London, Andreas Papadakis.
- Waern, Rasmus (1996) *Tävlingarnas tid: arkitekttävlingarnas betydelse i borgerlighetens Sverige*, Stockholm Arkitekturmuseet, Arkitektur.

OTRYCKT MATERIAL:

- Furu i framtiden, Nova Wood*. (1999)
- Nytt operahus i Oslo - Åpen internasjonal prosjektkonkurranse for arkitekter*. (1999), Statsbygg, Norge.
- PM Juryarbete/Bedömning*. (2003), Sveriges Arkitekters tävlingsservice.
- Kazemian, Reza, Svensson, Charlotte & Rönn, Magnus (2005a) *Enkät/intervju - nordisk omvärldsanalys av arkitekttävlingar*
- Århus bynære havnearealer*. (1999), Århus byråd

ELEKTRONISKA KÄLLOR:

- Lagen om offentlig upphandling, (1992:1528, omtryckt 1997:1068)*, 1997, tillgänglig på Nämnden för Offentlig Upphandlings hemsida: www.nou.se/lou1.html
- Tävlingsregler för svenska tävlingar inom arkitekternas, ingenjörernas och konstnärernas verksamhetsfält, (1998), tillgängliga på Sveriges Arkitekters hemsida: www.arkitekt.se/s127

Kvalitetsbedömning av bostäder och bostadsområden

Juryutlåtanden vid fyra arkitekttävlingar mellan 1991 och 2003

Av Klas Ramberg

En arkitekttävling är ett tillfälle då arkitekter med hjälp av illustrationer, ritningar och texter argumenterar för varför ett visst förslag till framtida gestaltning är att föredra framför andra. Den jury som utser vinnare och andra pristagare skriver ner och redogör för skälen bakom sina överväganden, ofta både genom en sammanfattade text kring vad tävlingen gett för allmänna insikter och genom skriftliga bedömningar av vart och ett av förslagen. Ibland begränsas antalet utlåtanden till vinnande och inköpta förslag. Dessutom skriver juryn en sammanfattande motivering till varför de belönat förslagen ifråga.

Tävlingarna består av tre distinkta delar som tillsammans utgör hela tävlingsproceduren. Varje del – programskrivningen, inlämnade förslag och juryns utlåtande – resulterar i dokument som på olika sätt uttrycker visioner kring hur den bästa eller mest lämpade gestaltningen skall utformas. I programmet redogör arrangören för vad denne önskar sig för slags miljö. Där avgränsas det geografiska område som tävlingen gäller, där specificeras hur området skall nyttjas och i programmet beskriver beställaren ramarna för vad denne tänker sig för slags framtida utformning. I de inlämnade förslagen åskådliggörs olika sätt att fysiskt gestalta tävlingsobjektet i fråga så att det (i bästa fall) både uppfyller programmakarnas önskemål och de egna arkitektoniska visionerna. I juryns skriftliga utlåtanden bedöms förslagen i relation till programskrivningen och i relation till vad juryn uppfattar som goda lösningar på designproblem, det som arkitekten och arkitekturteoretikern Magnus Rönn kallar designkriterier (2005:15).

Den mer allmänna fråga som ligger till grund för denna artikel är vad det är för slags ställningstaganden, värdeomdömen och bedömningskriterier som styr utformandet av bostäder och bostadsområden i samtidens Sverige. Det mer konkreta syftet med artikeln är att analysera och diskutera vad det är för slags kvaliteter juryn tar hänsyn till när den värderar och bedömer inlämnade tävlingsförslag. Jag har valt att begränsa den här delstudien¹ till juryutlåtanden, även om såväl program som inlämnade förslag även de uttrycker visioner om ”den

¹ Artikeln utgör en del i ett avhandlingsarbete kring arkitekttävlingar om bostäder och bostadsområden.

goda bostaden”.² Juryns utlåtanden kan med andra ord betraktas som utsagor om vad den menar skapar en bra fysisk utformning för människors vardagsliv i staden.

En andra avgränsning är att jag endast studerat tävlingar mellan 1991 och 2003. Avgränsningen till vad som skulle kunna kallas tiden efter folkhemstiden³ grundas dels på att denna senare periodens bostäder har analyserats i mindre omfattning än folkhemmets bestånd, dels på att såväl tävlingsintresset som intresset för frågor kring kvalitet har ökat under de senaste årtiondena i takt med att den byråkratiska styrningen över bostadsproduktionen minskat (Rönn 2005:9). En tredje avgränsning ligger i valet av tävlingsobjekt. Det är endast tävlingar om bostäder, närmare bestämt flerbostadshus som tas upp till analys i studien.

De fyra tävlingar jag valt är samtliga bostadsområdestävlingar i stadsmiljö eller områden tänkta att utformas så att de blir framtida stadsmiljöer. Även om tävlingarna har definierats som bostadstävlingar är det inte bara bostäder som tävlingarna gäller. Ett av de typiska dragen för bostadstävlingar under den här aktuella perioden är att man strävar efter att skapa flerfunktionella miljöer där bostad, arbete och service är rumsligt integrerade (jfr t ex Arnstberg 2001 och Söderlind 1998). I samtliga fyra fall är det en kommun som arrangerar tävlingarna. Tävlingarna kan således ses som exempel på vad politiker, arkitekter och planerare ansett vara goda bostadsområden och god stadsmiljö under denna tidsperiod. Samtliga exempel är också projekttävlingar, vilket innebär att syftet med tävlingarna har varit att frambringa konkreta förslag som grund för genomförande. Om så verkligen blivit fallet har jag inte närmare undersökt. I detta sammanhang studerar jag endast idéer, normer och värderingar om bostäder och bostadsområden såsom de uttrycks i juryns nedtecknade utlåtanden från tävlingarna.

De tävlingar jag granskat är Fagervik Timrå 1991, Skeppsviken Uddevalla 1994, Dragonfältet Umeå 1998 och Mariehäll Stockholm 2003. Tävlingarna äger således rum i kommuner av varierande karaktär och storlek. Fagervikstävlingen var utlyst som en nordisk allmän tävling, Skeppsviken och Dragonfältet som allmänna tävlingar och Mariehällstävlingen som en inbjuden tvåstegstävling.

Tillvägagångssätt och frågor

Analysen har genomförts i fyra steg och med olika infallsvinklar. Som ett första steg diskuterar jag några av de faktorer som av mer principiell art kan påverka juryns utlåtanden. Efter-

² I några diskussioner används även programmen men dessa har här inte analyserats systematiskt.

³ ”Folkhemmet” är ingen klart avgränsad epok, men kan ses som en period grundad på politisk och byråkratisk styrning av välfärden, bland annat kommunernas bostadsfråga.

som juryns bedömning av tävlingsförslagen bland annat utgår från vad beställaren önskar sig styr programskrivningen vad juryn tar hänsyn till och värderar.

Därefter, som ett andra steg, jämför jag juryns bedömningar med de grupperingar av kvalitetskriterier som Birgit Cold (1991) och Magnus Rönn (2005) sammanfattat för två pristävlingar kring redan uppförda miljöer som bägge utgår från material, nämligen träpriset (Cold) och stenpriset (Rönn). Denna jämförelse handlar dels om huruvida det går att spåra några skillnader mellan bedömningar som utgår från material i arkitekturen jämfört med tävlingar som utgår från funktionen bostad, dels om huruvida bedömningen av redan byggda objekt skiljer sig från en bedömning av ritade (och skrivna) förslag till gestaltning.

Bostadsarkitektur, och då särskilt bostadstävlingar med stadsplaneinslag, skiljer sig från ting eller artefakter i allmänhet genom att i vid bemärkelse handla om rum – att ge rum för något eller ”göra plats”, i det här fallet boplatser. När det gäller bostäder handlar det om att skapa rum för människors vardagsliv i stadsmiljön. Som en tredje ingång diskuterar jag därför juryutlåtanden utifrån begreppsparet ”rum och plats” eller ”space and place”. I detta avsnitt diskuterar jag bland annat konsekvenserna av det fenomenologiska platsbegreppets dominerande ställning i juryns utlåtanden.

Det fjärde och avslutande momentet utgörs av en jämförelse mellan juryns bedömningar och de sätt förhålla sig till och nyttja tingen som Gregor och Nils Paulsson uppmärksammade för snart ett halvt sekel sedan och som andra senare förhållit sig till och vidareutvecklat. Far och son Paulsson delade in människans relation till tingen i tre dimensioner 1) det praktiska bruket att handskas med tingen, 2) det sociala bruket att vara med tingen och 3) det estetiska bruket att betrakta tingen (Paulsson och Paulsson 1956). Enligt Sandström (1989) har Marita Lindgren-Fridell (1966) till dessa tre dimensioner lagt till det symboliska bruket som i Paulssons indelning snarare var en del av det sociala. Ulf Sandström utgår i sin avhandling från Paulssons indelning men lägger till tingens bytesvärde som han menar ligger mellan det praktiska och det sociala bruket. Sandström sammanfattar tingens värde i fyra Bn: Bruksvärde (det praktiska), Bytesvärde (det ekonomiska), Behagsvärde (det estetiska) och Betydelsevärde (det sociala).⁴ Rolf Johansson (1997) menar att bytesvärdet för bostäder endast är relevant då man skall flytta och inte när man bor, och fäster i sin studie därför ingen större uppmärksamhet vid det. Däremot menar han som Lindgren-Fridell att symbolvärdet är centralt att ta hänsyn till. För mig är det en empirisk fråga vilket eller vilka värden som har betydelse när juryn bedömer inlämnade förslag.

⁴ Sandström diskuterar inte bruks- och bytesvärdet i relation till Marx teori.

Mina fyra ingångar till en analys av juryutlåtanden är länkade till följande frågor: På vilka sätt styr programmen juryns utlåtanden? Vilka slags egenskaper och värden lyfts fram vid bedömning av skisserade förslag jämfört med jurybedömningar av redan uppförda byggnader? Skiljer sig bedömningarna åt då dessa gäller bostäder och bostadsområden jämfört med bedömningar av pristävlingar som utgår från material? Vilka teoretiska eller ideologiska antaganden kring arkitektur, bostad, plats och stad styr juryns utlåtanden?

Utlåtanden om kvalitet

Juryns utlåtande kan variera i omfång och innehåll men uppvisar i mina exempel stora likheter. Innehållet styrs av Sveriges Arkitekters regler för godkända arkitekttävlingar, av programmets innehåll och av tävlingsuppgiftens karaktär, men också av en tradition, en textgenre, som är både poetisk, abstrakt och emellanåt svårtolkad.⁵

Ett skäl till att juryns omdömen och prismotiveringar ser ut som de gör kan vara att de bland annat handlar om estetiska överväganden som inte är alldeles enkla att sätta på pränt. Det finns en slags ”tyst” yrkeskunskap inbäddad i tävlingsförslag och juryutlåtanden. Arkitekternas professionella praktik baseras på en inskolning som domineras av bilder; skisser, ritningar och illustrationer. Ett annat skäl kan vara att man inom jury vill uppnå konsensus. En skrivning som är ”öppen” och tolkningsbar till sin karaktär ökar säkert möjligheten till att uppnå samstämmighet inom jurygruppen. Ett tredje skäl kan vara att ett juryutlåtande förmedlar ett starkt maktinnehåll. Jury avgör vilka som blir vinnare och förlorare och styr därmed även hur framtida livsmiljöer kommer att utformas. Ett juryutlåtande vid en arkitekttävling är i den meningen impregnerad med makt. Makt som inte uttrycks i tvärsäkra påståenden, utan tvärtom ges en abstrakt form, svår både att greppa och kritisera.

Ett utlåtande inleds i normalfallet, och i samtliga mina exempel, av en sammanfattning av programmets intentioner. Jury kommenterar i denna sammanfattning vilka förslag som bäst svarar mot de krav och önskemål de själva tagit fasta på i programmet. Ofta, och i alla mina exempel, består juryns generella utlåtande av en i punkter sammanfattad version av programmet samt korta kommentarer kring hur några inlämnade förslag lever upp till dessa punkter. Därefter följer individuella omdömen om alla eller ett begränsat urval av förslagen. I mina exempel har jury skrivit omdömen om samtliga inlämnade förslag. Det jag riktat

⁵ Att juryns uttalanden formuleras i abstrakta termer kan illustreras av att det finns en bok som driver med tendensen att skriva vad författaren menar är mer eller mindre obegripliga utlåtanden (Andersson, 1996).

blicken mot här är hur juryn tolkar programmets intentioner, hur juryn formulerar utlåtanden om vinnande och prisbelönade bidrag och hur de skriver motiveringar till vinnande förslag.⁶

Vid tävlingen i Uddevalla sammanfattar juryn sin tolkning av programmet under rubriken ”Uppgiften” där de redogör för såväl platsens förutsättningar som tävlingens intentioner vad gäller bebyggelse, miljö och ekologi. Dessutom betonas att området skall utformas så att det kan byggas etappvis utan att under tiden kännas ofärdigt.

I det generella utlåtandet från Mariehällstävlingen inleder juryn med att klargöra att deras bedömning grundas på 16 olika punkter. Dessa punkter handlar bland annat om stadsbyggnadsmässiga kvaliteter, potential att skapa attraktivitet, arkitektoniska kvaliteter, bostäder och bostadskvaliteter, genomförbarhet/ekonomisk realism och utvecklingsbarhet. Under några av dessa punkter redovisar juryn vilka förslag de menar bäst uppfyller programmets krav och förväntningar. Juryn skriver också att avgörande för ”bedömningen av tävlingsförslagen blev tre ställningstaganden: att området genom närheten till den planerade tvärbanan och närheten till centrala Sundbyberg möjliggör hög exploatering med en urban karaktär, att området måste profileras med ett tydligt grepp och en större tydlig form och att området blir en attraktiv bostadsmiljö, dit människor väljer att flytta.”

I utgångspunkterna för bedömningen framhålls alltså en mängd faktorer som tillsammans styr juryns värdering av förslagen. Omgivningen tilldelas stor betydelse, liksom ekonomin och kommunikationerna. Att attraktiviteten betonas kan vid ett första påseende tyckas onödigt – för vem vill rita dess motsats, något oattraktivt. Men attraktiviteten kan förstås i relation till områdets läge, som programskrivarna kallar ”halvperifer” och till ekonomiska faktorer. Området skall gestaltas attraktivt utan att byggas ekonomiskt exklusivt.

Liknande, men än mer detaljerade, utgångspunkter redovisas för tävlingen i Fagervik i Timrå. I utlåtandet redovisas under rubriken ”Utveckling av tävlingsprogrammet och allmänna synpunkter på förslagen” såväl en tolkning av programmets centrala frågor och intentioner som en allmän värdering av inlämnade förslag gjord utifrån denna tolkning av programmet. Dessa bedömningsgrunder rör bland annat markförhållanden, bebyggelse, vägar, buller, centrum, utemiljö, klimat, trafik och exploatering.

En första fråga som infinner sig är om allt som juryn tar hänsyn till och värderar vid en arkitektävling skall samlas under begreppet ”arkitektonisk kvalitet”. Såväl programskrivningar som juryutlåtanden skiljer ibland mellan arkitektoniska kvaliteter och andra kvaliteter som avhandlas och bedöms under en tävling. I Mariehällstävlingen skiljer man till exempel

⁶ Juryutlåtanden om obelönade förslag kan även de tolkas ur ett kvalitetsperspektiv. Det juryn uppfattar som mindre bra lösningar kan också säga något om dess motsats – det de menar vara bra eller hög kvalitet.

mellan bostadskvalitet och arkitektonisk kvalitet. Något som också talar för att kvalitetsbedömningen vid ”bostadsområdestävlingar” med stadsplaneinslag borde delas in i olika kvalitetsbegrepp är att juryn ibland tillkallar expertkunskap i vissa frågor. Vid bedömningen av förslagen i Mariehäll gjordes sådana externa utredningar kring trafik och ekonomi och vid tävlingen i Uddevalla kring ekologi och klimatförhållanden.

Vad arkitekter menar med ”arkitektonisk kvalitet” sammanhänger både med vad de lägger i begreppet ”arkitektur” och vad de menar med ”kvalitet”. En snäv definition av arkitektur, som endast rör ett avgränsat objekt⁷, talar för en uppdelning i skilda kvalitetsområden. Om man däremot inrymmer allt som bedöms vid en arkitekttävling i begreppet ”arkitektonisk kvalitet”, till exempel ekonomi, teknik, klimat, trafik, blir begreppet lätt så omfattande och svårgreppbart att det blir intetsägande. Magnus Rönn (2005) har diskuterat skillnaden mellan ett kvalitetsbegrepp som handlar om rätt eller fel ”teknisk” kvalitet visavi ett som handlar om bra eller dålig arkitektonisk kvalitet. Möjligen finns det skäl till att också skilja mellan arkitektoniska kvaliteter, bostadskvaliteter och stadsplanekvaliteter, även om gränsen mellan olika kvalitetsområden kan vara svår att dra. Att benämna alla värden som bedöms för arkitektur kan dock, i bästa fall, leda till att arkitekter uppmärksammar helheten, det vill säga kombinationer av tekniska, funktionella, estetiska, symboliska och sociala värden, och inte begränsar sin blick till det ena eller andra.

En annan lösning kan vara att utgå från att det finns kvaliteter på olika nivåer, där behandlingen av vissa kvalitetsaspekter ses som en förutsättning för hög arkitektonisk kvalitet. En sådan indelning liknar den kvalitetsmodell Magnus Rönn kallar stegen (2005:2). Det nedersta steget skulle i så fall röra lösningar på grundläggande ”objektiva” egenskaper, till exempel något så basalt som att grundläggningen håller eller att det inte regnar in, alltså sådana mätbara ”tekniska” kvalitetsegenskaper som Rönn refererar till som rätt eller fel kvalitet. Nästa nivå på en sådan trappstege skulle kunna handla om det Pierre Bourdieu (2000) kallar ”socialt erkända” värden. Dessa kan till exempel handla om att en bostad skall innehålla vissa funktioner eller egenskaper för att uppfattas som en ”normal” bostad. Fastlagda normer men även andra egenskaper och värden som uppfattas som självklara kvalitetsbedöms på denna nivå. Stegens tredje och översta nivå skulle i så fall röra det som avgränsas till ”arkitektonisk kvalitet”, alltså olika funktionella, sociala, symboliska och estetiska sätt att gestalta något inom ramarna för de lägre stegens kvalitetskrav.

⁷ I betydelsen byggnadskonst. Enligt Nationalencyklopedin, Band 1, ”hör till arkitekturens värden också att skapa rumslig orientering och ordning, att ge identitet och minnesrikedom åt platser och att förmedla erfarenheter och ideal.”

En andra fråga som pochar på uppmärksamhet är den som handlar om huruvida vilka slags programskrivningar som helst kan tillåtas styra vad som vid en enskild tävling utgör kvalitetsbedömningens grund. Möjligen kan hävdas att tävlingar godkända av arkitekternas organisation Sveriges Arkitekter (tidigare SAR) innebär en garanti för att programmen är utformade så att bedömningen kommer att handla om arkitektonisk kvalitet. Men även inom Sveriges Arkitekters godkända tävlingar är spännvidden stor. I till exempel SBCs tävling ”Ge bostadsrätten ett eget ansikte” är uppgiften att forma ”nyskapande idéer som i praktisk verklighet visualiserar bostadsrättens särdrag och ger den ett eget ansikte.” ”Vi vill att det ska synas att det är ett eget ägt boende”, står det i beskrivningen av tävlingsuppgiften. Liknande tävlingar finns för att värna om hyresrättens ställning.

Tävlingsuppgiften i sådana tävlingar handlar främst om att utforma värden som är ideologiska eller symboliska till sin karaktär: forma bostadsrättens varumärke eller höja hyresrättens status. Som Lindgren-Fridell, Sandström och Johansson uppmärksammat kan artefakter tillskrivas sådana värden, men frågan här är om det räcker med att en tävling handlar om till exempel symboliska värden för att resultatet skall värderas i termer av arkitektonisk kvalitet. Utgår man från Sandströms fyra Bn; bytesvärde, bruksvärde, betydelsevärde och behagsvärde som möjliga värden för ting kan man fråga sig om det som kallas arkitektur skall rymma samtliga eller åtminstone flera av dessa värden för att falla in under begreppet arkitektur.

Programmets intentioner styr som sagt inlämnade förslag. Men ett allt för detaljstyrt program kan hämma den kreativa processen bland de tävlande samtidigt som ett alltför ofärdigt eller otydligt program försvårar bedömningsprocessen (Kazemian m fl 2005:30). Mindre avsteg från eller tillägg till programmen har i mina exempel gjorts av de vinnande förslagen i Fagerviks- och Mariehällstävlingarna. Det vinnande bidraget i Mariehällstävlingen motiverar sitt avsteg i ödmjuka ordalag och betonar att just detta inte är avgörande för förslaget som helhet. Jag uppfattar skrivningen som uttryck för en medvetenhet om att avsteg från programmet inte bör förekomma och normalt leder till kritik från juryn, men att avsteget i detta fall bör göras på grund av förslaget övriga förtjänster. Mer flagranta avsteg från programmets intentioner leder i flera andra fall till att förslagen får negativa omdömen och utesluts som vinnare.

Bedömningskriterier

Juryns tolkning av programmet och deras bedömning av hur väl förslagen funnit lämpliga lösningar på de punkter juryn uppfattar som centrala i programmet är som nämnts ett första och relativt konkret steg i bedömnings- och urvalsprocessen. I Fagervikstävlingen samman-

fattar juryn programmets intentioner i 15 punkter av vilka flera rör sådant som kan hänföras till stegens nedersta två trappsteg. Dessa kan handla om hur man löser frågan med förorenad mark, bärighetsproblem, buller och störningar, klimat, ekologi, kollektivtrafik och exploateringsfrågor. Andra punkter kan mer direkt relateras till bra eller mindre bra arkitektoniska lösningar. Sådana punkter rör bebyggelsens struktur och förläggning, bebyggelsens karaktär och skala, befintliga byggnader, vägdragningar, utformade av centrum, utemiljö och friområden, gång- och cykelbanor eller en småbåtshamn.

Juryns värdering av de enskilda förslagen är inte lika starkt länkade till programmet som den inledande allmänna bedömningen är. I denna del blir också språket något mer abstrakt. Ett omdöme om ett vinnande eller prisbelönt förslag i de fyra tävlingarna innehåller normalt kommentarer som rymms på en sida eller två. Ett juryomdöme om ett vinnande bidrag rymmer i mina exempel mellan 20 och 30 utsagor – formulerade i positiva eller negativa termer. En sammanställning av dessa utsagor visar vad det är juryn tar hänsyn till och värderar vid en bedömning av ett vinnande förslag.

Generellt sett är det två områden av designkriterier som dominerar juryns omdömen. Det ena rör olika aspekter av plats. Jämfört med Colds och Rönns sammanställningar av designkriterier motsvarar denna kategori det Cold benämner ”Stads- och landskapsanpassning” och det Rönn kallar ”Anpassning till omgivningen”. Det andra området rör förslagets struktur eller rumsliga organisation. I Rönns indelning faller frågor om rumslig organisation in under rubriken ”Ändamålsenlighet och funktion” medan det i Colds uppdelning kan finnas under rubrikerna ”Harmoni, balans och helhet” eller ”Systematisering och kultivering”.

Fagervikstävlingen i Timrå är den vars juryomdömen till övervägande del handlar om plats eller rumslig struktur: ”överensstämmer med genius loci ... stor hänsyn till de lokala omständigheterna ... placering har en helhet skapats med de existerande byggnaderna och naturförhållandena ... gamla Fagervik (har) knutits samman med den nya bebyggelsen ... placeringen ger vattenkontakt tack vare den förlängda hamnkanalen ... med hänsyn till grundförhållanden på ett närapå optimalt sätt”, etc. När det gäller struktur eller rumslig organisation uttrycker samma jury sig i ordalag som: ”områdesstrukturen i förslaget är okonstlad ... genom några parkaxlar i slutningen ... verksamheter (som) är skickligt utplacerade i området ... vägen och kvarteren (kunde) ha givits en mer organisk sammankoppling ... centrum är välbeläget ... kvarteren är trånga och ger en helt annan skala ... en diagonal gatusträckning ... är baserat på självständiga kvartersenheter ... gång- och cykelvägnätet är dock ofullständigt ... parkrummen skildras avspänt och ändå nyanserat.”

Även vid de tre andra tävlingarna handlar en stor del av juryns omdömen om rum eller plats. Jag återkommer därför till den frågan i ett särskilt avsnitt. De få utsagor i juryns utlåtande i Fagerviksexemplet som inte kan inordnas under begreppsparet rum och plats rör dels funktion, till exempel ”parkering” och ”samlokalisering av bostäder och arbetsplatser” (som också kan inordnas under rubriken rumslig struktur), dels estetiska omdömen som till exempel juryns avslutande värdering ”förslagets arkitektoniska grepp (är) ödmjukt vackert.” ”Lösningarna är i princip harmoniska och utvecklingsdugliga.”

Tävlingen Dragonfältet i Umeå innehåller några fler omdömen som kan inordnas under begreppet funktion. Juryns kommentarer gäller till exempel hur man löst tillfarten, parkeringen, gångvägssystemet men också lägenheterna – de anses vara ”genomlysta och luftiga” och ge ”god tillgänglighet och möblerbarhet.” Liknande omdömen när det gäller lägenhetslösningarna finns med i Skeppsholmstävlingen i Uddevalla och i Mariehällstävlingen i Stockholm. Under rubriken funktion kan också tillgänglighet för handikappade placeras. I samtliga exempel omnämns om än knapphändigt en inre eller yttre husarkitektur. Till exempel att ”förslaget rymmer stora arkitektoniska kvaliteter med genomtänkta lägenhetsplaner” (Skeppsvisken, Uddevalla), ”hushöjdsskillnader och takpåbyggnader gör 6-8 våningshusen till en varm och inbjudande miljö” (Mariehäll), ”smala lamellhus som ger förutsättning för bra bostäder” (Dragonfältet) och ”den nygamla arkitekturen” (Fagervik). Sammantaget är dock intrycket att juryns omdömen innehåller få utsagor om husarkitektur, stiluttryck och estetik, om man undantar omdömen som handlar om hur den byggda miljön organiseras i rummet.

Annat som omnämns i juryns utlåtanden är ekonomi, ofta kopplad till exploateringsgrad, olika aspekter av hållbarhet och flexibilitet, där juryns synpunkter ofta gäller huruvida utbyggnaden kan förändras över tid utan att helhetsidén tar stryk. Dessutom förekommer omdömen kring hur förslagsställarna löst frågor om klimat, ekologi och energi.

Jämför man juryutlåtanden vid arkitekttävlingar med Rönns uppdelning i olika kriterier för omdömen om stenpriset finns det några skillnader som direkt har att göra med tävlingens art och objekt. När man tävlar om materialpriser hamnar förstås materialet i förgrunden. Rönn redovisar en kategori med kriterier som har att göra med hur materialet har nyttjats och bearbetats. Colds indelning är inte lika finfördelad som Rönns och hon har inte systematiserat kriterierna så att materialaspekter blir en egen kategori. Dessa hamnar istället i kategorin ”Harmoni och balans” eller i den grupp hon benämner ”Enkelhet, systematisering och kultivering”. Dessa grupper handlar dock också om andra uttryck än material, bland annat sådant som jag skulle kalla ”rummets organisation eller struktur”. En annan kategori som Rönn finner relevant kallar han ”Ljus och färg”. Denna kategori finns endast representerad i någon

enstaka utsaga i mina exempel, till exempel i det positiva omdömet att förslaget med smalhus ger ljusa lägenheter.

Materialpriset delas ut när objekten är uppförda och de bedöms genom ett besök på plats. Det är därför inte så underligt att sinnesintrycken vad gäller materialbearbetning, ljus och färg får stor betydelse i juryns bedömning. När man istället som i mina exempel bedömer förslag till utformning har sådana faktorer ingen eller mycket liten betydelse. När det gäller materialpriserna kan man även tänka sig synintrycken dominerar juryns värdering. Om värderingen istället grundas på information om hur objektet i fråga brukas skulle den bedömningskategorin sannolikt få större utrymme i juryns värdering. I Colds indelning saknas kriterier som gäller bruk och funktion helt vilket ytterligare belyser problemen med att utgå endast från sinnesintryck från (ett enstaka) besök på platsen.

Ett påpekande som juryn gör om många av tävlingsförslagen, både prisbelönda förslag och obelönda sådana, är att de är ”övertygande” utförda, presentation (är) systematisk tydlig och välgjord eller till exempel ”skissartad” eller ”ofullständigt” redovisad. Sådana omdömen finns naturligtvis inte för en tävling som värderar redan uppförda objekt. Det är inte den grafiska framställningen som sådan, hur väl ritningar och skisser är utförda och presenterade, som ska bedömas, utan istället den utformning dessa skisser och ritningar vill visa. Men det finns naturligtvis gränser för vad en jury kan utläsa ur ett mer eller mindre ofullständigt tävlingsförslag.

Rönn identifierar sammanlagt åtta grupper av kriterier, av vilka ”ljus och färg”, ”materialbearbetning”, ”ändamålsenlighet och funktion” och ”anpassning till omgivningen” har nämnts. Kategorin ”skönhet och behärskning” som innefattar omdömen kring ”skicklighet, skönhet, enhetlighet, tidlöshet” är även den åtminstone till viss del påverkad av att det är utförda objekt som betraktas och värderas. Det finns dock enstaka utsagor i juryutlåtanden om förslag till utformning som skulle kunna falla in denna kategori. Till exempel skriver juryn som sammanfattning om förslaget i Fagervikstävlingen att förslaget är ”ödmjukt vackert” och ”harmoniskt och utvecklingsbart”. I Skeppsvikstävlingen skriver de att ”Oljehamnsvägens omvandling till Körsbärsallén är mycket vacker”.

Det vinnande bidraget i Mariehällstävlingen namnger delar av tävlingsområdet och kallar dessa ”Ekbacken” och ”Åparken”. Genom namngivningen försöker förslagsställaren ge de tilltänkta områdena ett särskilt värde och en särpräglad identitet. Huruvida sådana symbolhandlingar skall falla in under Rönnns kategori ”symbolverkan” eller om denna endast skall gälla förslagen till gestaltning av den byggda miljön är en öppen fråga. Det är svårt att avgöra

om sådana tillskrivna identiteter i förslagen påverkar juryns bedömning av designkriterier som rör symbolvärden.

Möjligen kan frågan om stil också föras till denna kategori, till exempel juryomdömen som ”nygammal arkitektur”, eller ”arkitektur med modernistiskt anslag”. Likaså kan den uppvärdering av variation inom ramen för en tydlig helhet som omnämns i ett par av de vinnande bidragen sägas handla om symbolverkan. Juryn skriver i sitt utlåtande om det vinnande bidraget i Mariehällstävlingen att ”hushöjdsskillnader och takpåbyggnader gör 6-8 våningshusen till en varm och inbjudande miljö.”

Juryomdömen som kan inordnas i Rönnns kategori ”tradition och historia” finns representerade i mitt material, men då ofta i relation till skrivningar om plats. Något enstaka omdöme som till exempel ”kända och beprövade metoder” kan dock placeras i denna kategori. Cold har som Rönn en grupp som de kallar ”originalitet och nyhetsvärde”. Denna kategori är liksom ”tradition och historia” svagt representerad i mina exempel. När det gäller så stora investeringar som ett bostadsområde representerar är man tydligen mindre intresserad av det nyskapande än det beprövade, åtminstone när man skall uppföra bostäder i mer normala kostnadslägen. Det finns värderingar kopplade till ekonomi i en projekttävling vilket juryn inte behöver ta lika stor hänsyn till när den värderar redan uppförda objekt.

Rum och plats

Såväl juryns utlåtanden om vinnande förslag som de mer sammanfattande motiveringarna till juryns val handlar till stor del och i samtliga mina fall om olika aspekter av rum och plats. Det är måhända inte så underligt när tävlingarna gäller bostadsområden med stadsplaneinslag, men detta visar klart att vad man anser utgöra grunden för arkitektonisk kvalitet, designkriterierna, varierar med tävlingsobjektets karaktär. När man tävlar om bostadsområden utgör plats och rum centrala kriterier, när man tävlar om enskilda byggnader eller andra objekt och när man tävlar om uppförda objekt istället för förslag till utformning, kan andra kriterier ha större betydelse (Cold 1991, Rönn 2005).

Juryns skrivna motiveringar till valet av vinnare visar tydligt hur olika aspekter av rum och plats har avgörande betydelse för juryns bedömning. Jag återger därför det merparten av juryns motivering till de fyra vinnande förslagen.

Fagervik, Timrå

... för dess väl behärskade områdesstruktur som baserar sig på tävlingsområdets specifika karaktär och i vidare mening Timråförhållanden, och som bäst av alla tävlingsförslag ger underlag för kommande programarbete och områdesplanering.

Skeppsviken, Uddevalla

För ett förslag som bäst fångar platsens hamnkaraktär genom en boendeidé som också äger generell giltighet. För bebyggelsen på berget, som är varsamt anpassad till platsens förutsättningar. För utformningen av dalen och dess bebyggelse, som är karaktärsfull och skapar förutsättningar för ett boende med stora kvaliteter.

Umeå

... motsvarar på ett mycket bra sätt de önskemål och krav som uppställts i tävlingsprogrammet. ... kan ge Dragonfältet en mycket tilltalande och karaktärsfull ny bebyggelse, som också anpassar sig väl till de befintliga byggnaderna på ridhusområdet.

... ger också mycket goda förutsättningar för ljusa lägenheter med trevliga rumssamband, goda möjligheter till varierande lägenhetsstorlekar och en bra utemiljö på gårdar som öppnar sig mot de soliga väderstrecken. ... ger de boende en mycket god tillgänglighet samtidigt som en bilfri parkmiljö erhålles i hela den inre delen av området. ... möjliggör också ett bevarande av en stor del av den befintliga vegetationen, det kan enkelt etappindelas och ger mycket god totalekonomi.

Mariehäll

... är ett spännande förslag till ett flerbostadsområde med en stor kraftfull och samlande form, med en huskaraktär där höjdvariationer och takuppbyggnader ger 6-8 våningshusen både lekfullhet och värme och där det offentliga rummet är samlat till ett starkt och tydligt stråk från Ballstavägen till Hamnbassängen. Förslaget visar en attraktiv struktur med den långsiktiga hållbarhet för utbyggnad som ett projekt i detta läge kräver, med en god trafiklösning, hög exploatering och förutsättningar för en god byggnadsekonomi.

Under begreppet plats samlas en mängd omdömen och motiveringar som på olika sätt rör naturens särprägel, växtlighet, områdets historia och identitet samt spår av tidigare verksamheter. Men också rumsaspekter som rör lägenheternas utformning, husens läge och samband samt hela det aktuella områdets struktur faller in under detta tema. Olika slags hänsyn till sådana plats- och rumsomständigheter framstår alltså som centrala då juryn värderar förslagen. Men också på ett mer teoretiskt eller ideologiskt plan är platsbegreppet centralt i juryns bedömning. Tre av fyra juryomdömen om vinnande förslag refererar uttalat till ”platsens själ” eller ”genius loci” när de tilldelar vinnande förslag positiva omdömen. Det verkar således som att en fenomenologisk grundad förståelse av plats ofta ligger bakom juryns värdering. Det är kanske inte så konstigt eftersom plats i den fenomenologiska traditionen har kopplats samman med hemmet, med att känna sig hemma, med begrepp som autenticitet och identitet (Cresswell 2004).

För egen del tror jag att den fenomenologiska förståelsen av plats framstår som tilltalande för arkitekter därför att den kan användas som en till synes fast grund att gestalta sina visioner på. När en jury skriver att ett förslag funnit platsens själ eller att det uttrycker genius loci är det formulerat som ett postulat mer än något man argumenterar för. Begreppet fun-

gerar närmast som en länk mellan känsla och förnuft, mellan konst och vetenskap (Jfr Rönn 2006). Hävdar man att ett förslag grundas på platsens själ formulerar man ett slags vetenskaplig evidens för en känsla. Jag vill mena att det är just detta som gjort Christian Norberg-Schulz fenomenologiska tolkning av plats så populär bland många (svenska) arkitekter.

Norberg-Schulz framhåller två aspekter av rummet som de mest centrala – orientering och identifikation (1992). En plats, menar han, måste ha tydliga gränser för att kännas igen. Detta tillsammans med en särpräglad byggd form ger enligt Norberg-Schulz platsen en tydlig identitet. Samtidigt söker Norberg-Schulz platsens egenart vilken han menar består av en mångfald arketytiska minnen. Lars Jadelius (1988) har kritiserat Norberg-Schulz platsbegrepp och han frågar sig ”i vems intresse och på vilkas uppdrag arkitekten tolkar platsens egenart. Den historiska processen och de sociala motsättningarna blir i hans arkitekturteori höjda i dunkel”, menar Jadelius – och jag med honom. Juryns utlåtanden uttrycker inte bara konkret att de vinnande bidragen fångat ”platsens själ” utan handlar även i övrigt mycket om identifikation, gränser och struktur eller byggd form i sådana ordalag att referensen till Norberg-Schulz tolkning av fenomenologins platsbegrepp med betoning på struktur och orientering framstår som tydlig.⁸

Följden av denna idealistiska och arketytiska förståelse av plats, då man mer eller mindre bortser från det historiska och sociala, blir att de människor och det liv som skall levas där mer eller mindre försvinner i bedömningen av tävlingsförslagen. En annan platsförståelse, som till exempel utgår från Henri Lefebvres (1991) eller Michel de Certeaus (1984) platsbegrepp, skulle öppna för en analys av hur den föreslagna utformningen förhåller sig till de människor och det liv man tänker sig skall levas där. Lefevre delar upp rummet i det han kallar first-, second- och thirdspace, i det ”objektiva” fysiska rummet, det föreställda rummet och det levda rummet. Och de Certeau skiljer mellan rumsliga ”strategier” som kan ses som maktens, i det här fallet juryns, motiv bakom bedömningen av förslagen till hur en boplatz bäst bör utformas. ”Taktik” är för de Certeau de sätt som människor förhåller sig till, nyttjar och värderar denna av andra utformade plats. Sådana förståelser av plats öppnar för en analys av relationerna mellan det gestaltade och det levda, vilken enligt min mening utgör en bättre grund för en bedömning av hur ett bostadsområde och en stadsdel bör utformas.

Det är dock inte enbart utgångspunkten i den fenomenologiska förståelsen av plats som styr hur förslagen bostadsområden värderas utan också vilken slags stad dessa områden skall bli en del av. De senaste decenniernas uppvärdering av den täta kvartersstaden utgör också en

⁸ jfr också med Nationalencyklopedins definition av arkitektur (se not 1).

utgångspunkt för såväl programskrivningar som juryutlåtanden. Jane Jacobs ”Den amerikanska storstadens liv och förfall” från tidigt 60-tal används i Sverige nästan ett halvt sekel senare mer eller mindre som en ”bibel” inom svensk stadsplanering (se t ex Söderlind 1998, Arnstberg 2001). Jacobs utgår konkret från vad en viss miljö skapar för möjligheter och hinder för människors liv i staden och skiljer sig i därför i flera avseenden markant från Norberg-Schulz utgångspunkter. Men de har också vissa saker gemensamt. Jacobs förespråkar den täta kvarterstaden och täthet är som nämnt ett kriterium för Norberg-Schulz platsideal. Med Jacobs kvarterstadsideal och Norberg-Schulz betoning av identitet, form och gränser följer också att det är det yttre som uppmärksammas och bedöms. Det är ytterst få utsagor i juryns utlåtanden som rör lägenheter och andra rum innanför husens väggar.

Arkitekturens och bostadsområdets värden

Juryns bedömning av förslag till bostadsområden i stadsmiljö kring sekelskiftet 2000 handlar således mycket om att gestalta en plats som utgör en tät stadsmiljö med egen identitet och tydliga fronter mot omgivningen. Om man försöker omsätta och pröva juryns omdömen mot Sandströms fyra B:n: bruksvärde, bytesvärde, behagsvärde och betydelsevärde, visar det sig att omdömen som direkt rör bruksvärdet är sparsamt representerade. Men jag har nämnt några exempel och i Fagervikstävlingen påpekar juryn till exempel brister i det vinnande förslagets lösning för gång- och cykelstråk samt bilparkering. Utlåtandet om det vinnande förslaget i Skeppsvikstävlingen kommenterar att förslaget redogör för en fri yta med orden ”en tillgång för alla boende”, vilket kan uppfattas som att den i en eller annan mening kan brukas av alla boende. Likaså nämns att förslaget ger god tillgänglighet för handikappade. Det vinnande förslaget i tävlingen gällande Dragonfältet tar bland annat upp parkering och utemiljön som juryn menar är utformad så att den ger möjlighet till privat enskildhet, grannsamvaro samtidigt som den blir en del av stadens offentliga rum. I förslaget nämns också sådant som genomlysta, luftiga lägenheter med god tillgänglighet och möblerbarhet men också mörka badrum, vilket kan falla in under begreppet bruksvärde, men också behagsvärde. Utlåtandet om det vinnande förslaget i Mariehällstävlingen innehåller få omdömen som klart kan definieras som bruksvärden. De positiva skrivningarna kring trafiklösningarna är dock ett exempel. Vissa aspekter av rummets organisering eller struktur kan möjligen hänföras till ett tänkt bruk, till exempel hur servicen är organiserad i rummet.

Det är måhända ingen större överraskning att bruksvärdet under 1990- och början av 2000-talet – under den epok som brukar benämnas den senmoderna – ges ett förhållandevis litet utrymme i bedömningen av bostadsarkitektur, åtminstone om man jämför med folkhem-

mets och funktionalismens uppmärksamhet på bruket – på funktioner och det man uppfattade som generella behov (jfr Arnstberg 1988, Ramberg 2000). Att styvmoderligt behandla relationen mellan det Lefebvre kallar ”det föreställda rummet” och ”det levda rummet” eller att inte analysera relationen mellan det de Certeau kallar ”strategi” och ”taktik” blir detsamma som att mer eller mindre tänka bort bruket, det liv som skall levas på den plats som juryn bedömer. Människan som en socialt aktiv varelse, som någon med vardagliga göromål, intressen och umgängesmönster finns knappast med i förslagen och inte heller då juryn värderar förslagen till framtidens bostadsmiljö.

Bytesvärdet uttrycks inte heller det på något direkt och tydligt sätt i juryns värderingar. Dock handlar två återkommande men abstrakta begrepp indirekt om bytesvärdet. Attraktivitet är det första, som nästan tycks fungera som ett mantra för att åstadkomma något som folk verkligen värderar positivt. Lyckas man åstadkomma ett attraktivt bostadsområde ökar också bytesvärdet. Flexibilitet är det andra. Det begreppet fungerar nästan omvänt. Med flexibelt syftar man på att förslagen till utformning skall kunna ändras under hand, att de skall kunna anpassas till framtida okända omständigheter. Under begreppet ”attraktivitet” samlas önskan att bygga något tilltalande som håller över tid och under begreppet ”flexibilitet” sammanfattas motsatsen, att gestalta något som klarar förändring.

Det Sandström benämner ”behagsvärde”, som syftar på den estetiska dimensionen, är framträdande dels när det gäller frågan om attraktivitet, dels genom att seendet eller betraktandet, utblickarna, premieras mer än varandet och görandet. Samtidigt är det svårt att upprätthålla en tydlig gräns mellan behagsvärde och betydelsevärde. Det senare syftar på sociala värden, men i en tid när estetiska värden sammankopplas med starka sociala och symboliska värden blir gränserna flytande. Ett vattennära läge och andra platsvärden utgör till exempel starka symbolvärden som samtidigt bär på estetiska och sociala värden. Däremot saknas helt kommentarer kring det sociala i betydelsen mellanmännsliga värden. Behags- och betydelsevärden framstår således i vissa avseenden som de värden juryn tar mest hänsyn till, medan andra sociala värden i stort sett lyser med sin frånvaro.

Avslutning

I analysen av vad det är för egenskaper och värden som arkitektonisk kvalitet grundas på vid arkitektävlingar om bostäder och bostadsområden har framkommit att det i juryns värdering av inlämnade förslag sker en förskjutning från ett kvalitetsbegrepp till ett annat. När förslagen bedöms i direkt relation till programskrivningen handlar värderingen i första hand om mätbar kvalitet och om hur förslagen bäst uppfyller olika funktioner och erkända värden. I värdering-

en av de enskilda bidragen kompletteras detta kvalitetsbegrepp med ett annat som i större utsträckning tar hänsyn till arkitektonisk kvalitet vilken i bostadsområdestävlingar till stor del handlar om olika aspekter av rum och plats. I juryns skrivna motiveringar till valet av vinnare dominerar kvalitetsbedömningen av just sådana omdömen.

Analysen har också visat att kvalitetsbedömningen vid bostadsområdestävlingar i flera avseenden skiljer sig från det kvalitetsbegrepp som nyttjas vid pristävlingar av redan uppförda objekt. Dessa skillnader beror på att man vid kvalitetsbedömning av uppförda objekt med ögat värderar det man ser, vilket får till följd att färg, ljus, materialbearbetning och liknande sinnliga aspekter får avgörande betydelse. En bedömning av ritade och skrivna förslag grundas mer på kvalitetsaspekter med ett tekniskt, ekonomiskt innehåll tillsammans med en bedömning och värdering av rumslig organisation eller struktur inklusive olika platsvärden. Objektets karaktär, i det här fallet bostadstävlingar med stadsplaneinslag, har också avgörande betydelse för vilka kvalitetsaspekter som har betydelse vid juryns bedömning. Denna hypotes om objektets inverkan på hur kvalitetsbegreppet används strider mot idén om att det finns en kärna av kvalitetsföreställningar hos arkitekterna, en uppsättning grundkriterier, som kommer till uttryck vid kvalitetsbedömningar inom design, arkitektur och stadsbyggnad.

Det framgår också av granskade juryutlåtanden att en fenomenologisk förståelse av plats har avgörande betydelse för vad som betraktas som hög arkitektonisk kvalitet. Detta platsbegrepps popularitet förstås utifrån att det kan ge vetenskaplig pondus till estetiska avgöranden, men kritiserar också för att det inte tar hänsyn till sociala och historiska villkor samtidigt som det döljer de preferenser som ligger till grund för värderingarna.

Avslutningsvis konstateras att bruksvärden har en relativt undanskymd plats i juryns värdering. De värden som lyfts fram, vid sidan av de tekniska och ekonomiska, handlar till övervägande del om symbolvärden som kan placeras i den estetiska kategorin ”behagsvärden” eller den sociala kategorin ”betydelsevärden”, även om direkta kommentarer kring mellanmännliga aspekter sällan bedöms. Såväl estetiska som symboliska bedömningar har en tydlig social dimension som handlar om identitet och gränser mot omgivningen. Det innebär också att det är seendet eller betraktandet som utgör grunden för kvalitetsvärderingen – visioner kring det levda saknas i stort sett i juryns värderingar.

Litteratur

- Anderson, Olle 1996. *Arkitektävlingar. 51 användbara juryutlåtanden.*
Arnstberg, Karl-Olov 1987. *Bläckfisken. Om tillvarons tolkning, sunt förnuft och psykologins utbredning.* Stockholm: Carlsson.
Arnstberg, Karl-Olov 2001. *Åtta postulat om planering.* Stockholm: Formas.

- Bourdieu, Pierre 2000. *Konstens regler. Det litterära fältets uppkomst och struktur*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings förlag.
- Cold, Birgit 1991. Arkitektonisk kvalitet i norsk trehusbebyggelse. I *Tidskrift för Arkitekturforskning*. Volym 4, nr 1, 1991.
- Creswell, Tim 2004. *Place: a short introduction*. Malden: Blackwell pub.
- de Certeau, Michel 1984. *The practice of everyday life*. Los Angeles: University of California Press.
- Jacobs, Jane 1992 (1961). *The death and life of great American cities*. New York: Vintage Books.
- Jadelius, Lars 1988. Idealismen hos Norberg-Schulz. *Tidskrift för arkitekturforskning*.
- Johansson, Rolf 1997. *Utvärdering av bostadshus i bruk. Om att bedöma kvalitet i boendet*. Stockholm: KTH.
- Johansson, Rolf, Magnus Rönn och Inga Britt Werner, 2005. *Om kvalitet i arkitektur*. KTH Arkitektur och samhällsbyggnad 2005:1.
- Kazemin, Reza, Magnus Rönn och Charlotte Svensson 2005. *Jämförande analys av arkitekttävlingar. Erfarenheter från tre nordiska länder*. KTH Arkitektur och samhällsbyggnad. 2005:3.
- Lefevre, Henri 1991. *The Production of Space*. USA: Blackwell Publishing.
- Nationalencyklopedin, Band 1, s. 543-544. Arkitektur
- Norberg-Schulz, Christian 1992. Om platskvalitet. *Arkitektur* nr 2 1992.
- Paulsson, Gregor och Nils 1956. *Tingens bruk och prägel*. Stockholm: Kooperativa förbundet.
- Ramberg, Klas 2000. *Allmännyttan. Välfärdsbygge 1850-2000*. Stockholm: Byggförlaget.
- Rönn, Magnus 2006 Kvalitetsföreställningar i arkitektur. I: En fråga om kvalitet, en kommande bok från Santéus förslag.
- Rönn, Magnus 2006. Det mångtydiga kvalitetsbegreppet. *Nordisk estetisk tidskrift (kommande nummer)*.
- Sandström, Ulf 1989. *Arkitektur och social ingenjörskonst. Studier i svensk arkitektur- och bostadsforskning*. Linköping:
- Söderlind, Jerker 1998. *Stadens renässans. Från särhülle till samhälle*. Stockholm: SNS förlag.

Tävlingar

- Bostad att hyra. Hyresgästernas riksförbund, Idétävling 1988.
- Fagervik, Timrå Allmän nordisk arkitekttävling 1991
- Västra Eriksberg, Göteborg. Allmän nordisk arkitekttävling. 1992
- Ge Bostadsrätten ett ansikte, SCB BO, Idétävling 1994
- Skeppsviken Uddevalla, 1994
- Dragonfältet Umeå 1998
- Mariehällstävlingen, Stockholm 2003

Estetisk kvalitet i stadsplaneprojekt

En granskning av fyra stadsplanetävlingar från 1927 till 1965

Av Stina Hagelqvist

Syfte

Föreliggande text syftar till att undersöka hur estetisk kvalitet uppfattas i tävlingssammanhang och att identifiera och granska förekomsten av estetiskt grundade bedömningar i fyra svenska stadsplanetävlingar arrangerade mellan 1927 och 1964. Jag vill också söka utreda vilken betydelse estetisk kvalitet haft vid bedömning och premiering av tävlingsförslagen i förhållande till andra bedömningsgrunder som exempelvis funktionella, tekniska, sociala och ekonomiska faktorer.

Empiri, urval och avgränsning

Materialet består av tävlingsprogram och juryutlåtanden från Fredhälls- och Kristinebergstävlingen i Stockholm 1927, tävlingarna om södra Guldheden i Göteborg 1945, Elineberg i Helsingborg 1954 samt Prästgårdsgärde i Mjölby 1964. Samtliga tävlingar är projekttävlingar och avsåg att bebyggas inom en rimlig framtid efter genomförd tävling. Tävlingsuppgifterna omfattar planläggning av bostadsbebyggelse på mer eller mindre jungfrulig mark förhållandevis nära stadskärnorna. Alla tävlingarna arrangerades av staden eller kommunen. I samtliga fall efterfrågas även komplementbebyggelse som bland annat skolor, daghem, fritids- och samlingslokaler och butiker. I Fredhällstävlingen specificeras dock inte vilken övrig bebyggelse som krävs utan här begärs endast ”offentliga byggnader” medan programmet för Prästgårdsgärde inte ställer upp butikslokaler som krav, sannolikt beroende av områdets begränsade yta. Områdena skiljer sig till yta och till antal invånare projekten var avsedda för. Fredhällstävlingens areal utgör det klart största och skulle rymma flest antal bostäder: 35 000 eldstäder. Södra Guldheden planerades för 8 500 eldstäder medan Elineberg skulle innehålla av 1 200 lägenheter medan Prästgårdsgärde skulle omfatta 3 700 rumsenheter. Vidare är tävlingsområdena, utom möjligtvis Elineberg, relativt centralt belägna. I samtliga fyra tävlingar inlämnades mellan 21 och 24 förslag. Syftet med urvalet är att uppnå viss jämförbarhet, dock utan anspråk på representativitet.

Den undersökta tiden 1927-1964 infaller under modernismens genombrott och höjdpunkt vilket borde medföra stora likheter i såväl tävlingsuppgifternas förutsättningar som juryns bedömningsgrunder och kriterier för god kvalitet. Men tidsspannet öppnar också för skillnader mellan bland annat stil, produktionsmöjligheter, normer, planlagstiftning, bostadsstandard och ekonomiska förutsättningar, vilket kan antas mynna i olika uppfattningar om värdet av estetisk kvalitet i de inlämnade tävlingsförslagen. Trots olikheter tävlingarna emellan gällande exempelvis tävlingsområdenas areal, antal bostäder och komplementbebyggelse är det fortfarande möjligt att genomföra undersökningen. De fyra tävlingarna utgör ett tillräckligt underlag för att undersöka hur estetiska begrepp, omdömen och dimensioner kommer till uttryck i valda arkitektävlingar.

Nyckelbegrepp

Nyckelbegrepp i denna studie är estetisk och kvalitet. Båda begreppen är problematiska och vållar analysen svårigheter. Hur kan man identifiera uttalanden med estetisk innebörd och bedömningar av förslagets estetiska kvalitet i de undersökta dokumenten? En första svårighet att ta i beaktande är att det funktionella, som alltsedan Kant varit åtskiljt från den estetiska och konstnärliga sfären, vid 1900-talets början fick estetisk betydelse, att form och funktion under den behandlade tiden betraktas som två sidor av samma mynt och att det ändamålsenliga är det sköna (Forty, 2000). Ett andra problem i behandlingen av framför allt juryutlåtandena är kvalitetsbegreppet. Förutom juryutlåtandenas värderande inslag och bedömande syfte, finns i dokumenten också en uppfattning om kvalitet som olika egenskaper vilka ingår som odelbara beståndsdelar i ett arkitektoniskt helhetsbegrepp. För att förenkla hanteringen av dessa aspekter av kvalitetsbegreppet kommer jag här att bortse från kvalitetsbegreppets normativa funktion och låta detta vara underförstått då tävlingsarrangörerna efterfrågar kvalitet i bemärkelsen ”god/hög kvalitet”. Juryns uppdrag är att bland tävlingsförslagen finna en vinnare, det förslag som dels bäst korresponderar med uppgifterna i tävlingsprogrammet, det vill säga dels motsvarar juryns uppfattning om rätt kvalitet eller rätt egenskap, dels uppvisar högsta kvalitet av de inlämnade förslagen. Kvalitet kan således vara egenskaper, värden och uttryck för upplevelser i arkitekturen. Hur uppfattar tävlingsjuryerna kvalitet i förhållande till sin uppgift och hur framkommer detta i dokumenten?

Jag kommer att göra en åtskillnad mellan kvalitetsbegreppets ”teknisk-funktionella” respektive ”estetiska” dimension och främst fokusera på det sistnämnda. Denna uppdelning överensstämmer väl med en allmänt utbredd uppfattning om fasta, absoluta och kvantifierbara kvaliteter respektive föränderliga och relativa egenskaper eller värden. Vad eller vilka egen-

skaper som betraktas som fasta respektive föränderliga varierar dock, vilket framgår av olika analyser av arkitektkårens och byggbranschens kvalitetsuppfattningar (Hultman 2002, Lundequist 1991, Rönn 2003 och Werner 2005). En traditionell uppfattning är att kriterierna för estetisk kvalitet är eviga medan en mer postmodern tolkning hävdar att även dessa är föränderliga, tids- och platsbundna. Det kan dock konstateras att estetisk kvalitet definierar artefakter som konst och därmed möjliggör en estetisk upplevelse.

Metod

Traditionellt sett utgår den estetiska upplevelsen från syn- eller hörselsinnet och för arkitektur och stadsplanering bör den visuella upplevelsen vara central. Emellertid, när vi inte betraktar eller erfar de verkliga stadsrummen utan endast har till vårt förfogande representationer i text och bild, vilka endast kan "läsas" bör den kognitiva erfarenheten av projekten prioriteras och analysen koncentreras på med vilka termer och begrepp projekten beskrivs och värderas.

Betydelsefullt för min metod är språkbruket i de undersökta dokumenten. Vad är estetik för jury i de olika tävlingarna och hur formulerar juryerna sig kring kvalitet? En viktig del av undersökningen blir därför att diskutera tre metodologiska aspekter, dels vilka uttalanden och begrepp som kan anses ha estetisk innebörd, dels hur dessa bedömningar kommer till uttryck i de undersökta dokumenten, dels hur estetiska dimensioner kopplas till tävlingsförslagen och deras lösningar på uppgiften. Här kommer en förhållandevis vardaglig innebörd av begreppet estetik att användas och syfta på artefaktens möjlighet att ge upphov till upplevelser av kvalitet, skönhet och välbehag.

Juryutlåtandena har kategoriserats utifrån dels huruvida bedömningarna har teknisk, praktisk/funktionell, ekonomisk, social eller estetisk grund, dels positiva och negativa omdömen, för att sortera ut omdömen av estetisk art och få en uppfattning om i vilken utsträckning bedömningarna har estetisk innebörd och grund. Det intressanta är således, vad som sägs, hur det sägs och på vilket sätt estetiska dimensioner kommer till uttryck i stadsplanetävlingarna. Tillvägagångssättet påminner delvis om de metoder Cold (1991) och Rönn (2005) använt i sina analyser av motiveringar och utlåtanden över vinnare av norska träpriset respektive svenska stenpriset. Dels undersöks formuleringar och innehåll i programmen som kan motivera att estetisk kvalitet tillmäts särskild betydelse i förhållande till andra aspekter av planprojekten. Dels granskas och analyseras juryutlåtandenas beskrivningar, värderingar av och referenser till tävlingsförslagen för att identifiera ordval, termer och begrepp som beskriver eller refererar till hur den tänkta fysiska miljön är gestaltad och hur stadsrummen är tänkta att upplevas visuellt. Därför är begrepp i utlåtandena som beskriver konfigurationer i planförslagen

och dessas egenskaper särskilt intressanta. Av denna anledning kommer terminologi från formalestetiken och gestaltpsykologin som balans, form, skala, proportion, rytm, ljus, färg, helhet, och textur eller ord som refererar till dessa, att vara till hjälp och identifieras i analysen. Även formuleringar och begrepp som kan hänföras till gestaltningspsykologins lagar om närhet, likhet och slutenhet är användbara i detta sammanhang. Till grund för denna metod ligger teorier i konstpsykologi (Arnheim 1954) och dess tillämpning på arkitektur (Hesselgren 1977 och Rasmussen 1959).

Dokumentet innehåller, vid sidan av tydliga referenser till estetisk kvalitet, flera oklara uttalanden. Några enskilda omdömen har helt undantagits i analysen på grund av otydliga bedömningsgrunder. I andra fall måste termer i juryutlåtanden tolkas innehållsmässigt utifrån formalestetiska begrepp och gestaltningslagarna. Metoden att särskilja utlåtanden med estetisk innebörd och estetiska bedömningsgrunder från andra omdömen och kriterier är inte utvecklad i tävlingsprogram, varför denna undersökning är prov på metodutveckling för en kommande avhandling i konstvetenskap med liknande frågeställningar.

Tävlingsjargong

Tävlingsprogrammen är konkret hållna, de är beskrivande och vid första påseende utan värderande innehåll och neutrala i förhållande till vad som efterfrågas. Alla program förutom Fredhällstävlingens, uppvisar språkliga likheter. Formuleringarna är i stort sett standard och följer de i tävlingsreglerna uppställda kraven på programskrivelser samt från mitten av 1940-talet det formulär för tävlingsprogram som Sveriges Arkitekters Riksförbund utarbetade.¹ Programmet till Fredhällstävlingen är fåordigt och utmärker sig genom att det listar de inslag som den nya planen krävde till skillnad från övriga som mest innehåller löptext.

Tävlingsprogrammen överrensstämmer även i fråga om vilket kartmaterial som utlämnades till de tävlande. Samtliga program innehöll översiktskarta över ett större geografiskt område samt en detaljerad karta i skala 1:1000 eller 1:2000, fotografier samt modell över tävlingsområdet. Även andra bilagor än kartor kunde lämnas ut, vilket skedde i Fredhällstävlingen samt i tävlingen om Prästgårdsgården.

Programmets objektivitet och neutrala språk tål dock att diskuteras. Min utgångspunkt är i enlighet med Tostrup (1999) att se samtliga tävlingshandlingar, det vill säga både program, förslag, vilka dock inte undersöks här, och juryutlåtanden, som retoriska i den bemärkelsen att samtliga handlingar syftar till att övertyga och övertala läsaren/betraktaren om täv-

¹ "Formulär för program till svenska arkitektur- och stadsplanetävlingar." *SAR Årsbok med matrikel 1947*, sid. 246-249.

lingens och förslagets förtjänster samt juryutlåtandets opartiska, välgrundade och kvalificerade bedömning. Retoriska inslag finns både i texter och i det visuella samt grafiska materialet. Programmet är retoriskt i den mening att de syftar till att övertyga potentiella deltagare att medverka i tävlingen. Varje arrangör vill naturligtvis skapa intresse för tävlingen och tillförsäkra sig resultat med kvalitet av kompetenta yrkesmän. Inslaget av språklig *persuasio* (övertalning) är emellertid nedtonad och programmen är retoriska genom att informationen är resultatet av en urvalsprocess och därför varken heltäckande eller objektivt. Genom att i skriftliga program tillhandahålla väl valda beskrivningar av områdenas topografiska och planmässiga omständigheter betonas vissa aspekter hos området framför andra. På samma sätt kan ordval och textutrymme, vid sidan av innehållet, ge sken av att vissa infallsvinklar är viktigare än andra. Juryutlåtandena å sin sida riktar sig inte enbart till tävlingsdeltagarna utan även till allmänhet samt inte minst, arrangören.

Likaså är det visuella och det grafiska materialet resultatet av aktiva val, med Tostrups ord, "the design representation, ..., is rhetorical in the sense that it implies a further selection of values, which are amplified or subdued in the presentations."² Framför allt ritningsmaterialet har starka retoriska inslag, vilket dels Tostrup visar, dels det förbud det engelska tävlingsväsendet utfärdade mot perspektiv redan år 1880 (Bergdoll 1989). Detta gäller naturligtvis främst tävlingsförslagen, men samma fenomen präglar sannolikt även programmen.

Juryutlåtandena för tävlingarna, återigen förutom Fredhällstävlingens, följer samma mall. De inleds av en sammanfattning av tävlingarnas resultat i vilka prisdomarna också presenterar kriterierna för bedömning. Därefter följer de individuella utlåtandena. Dessa är ofta kortfattade och innehåller knapphändiga eller inga beskrivningar av projekten. Den negativa kritiken är normalt mer detaljrik, utförlig och informativ än den positiva och även prisbelönade projekt kritiserar i negativa ordalag och ges ibland förslag till förbättringar. Förslagets utvecklingsbarhet framstår härmed som en särskild bedömningsgrund. Denna får dock en undanskymd roll i de undersökta dokumenten. Det råder stora allmänspråkliga likheter mellan tävlingarnas enskilda utlåtanden. Detta tyder på att arkitektkåren antingen haft en liknande uppfattning om vad som utgör kvalitet, inklusive estetisk kvalitet eller att begrepp och termer laddats med ny innebörd i förhållande till skiftande moden. Trots det långa tidsintervallet mellan Fredhällstävlingen och tävlingen om Prästgårdsgårde återkommer delvis samma värderande begrepp och formuleringar i samtliga juryutlåtanden, dock med olika frekvens. Detta gäller framför allt uttrycken *intressant*, *förtjänstfullt*, *god*, *väl* och *vacker* vilka förekommer i samtliga tävlingar.

² Tostrup 1999, sid. 11.

Elinebergstävlingen särskiljer sig genom att begreppen *god* och *väl* är mycket förekommande, så frekventa att begreppen blir på gränsen till intetsägande. Projekten bedöms efter i vilken grad uppgiften och/eller projekten som helhet eller i sina delar är analyserade utifrån det givna problemet samt i vilken mån platsens förutsättningar är tillvaratagna eller utnyttjade. Begrepp som *genomarbetad*, *genomförd* och *studerad* tillämpade på helheten, disposition, trafiksystem, trafikdifferentiering och -separering, parker och rekreationsområden samt bebyggelsen, dess karaktär, hustyper och planlösningar är mycket vanliga. Dessa begrepp kombineras ofta med adjektiv, adverb och adverbial som *väl* eller *god* alternativt *mindre väl* eller *mindre bra*, liksom termer som, förutom ovanstående *redig*, *tillfredsställande*, *värdefull*, *omsorgsfull* och *beaktansvärd*. En fråga som inställer sig är om dessa omdömen innehar olika grad av värde i ett normativt perspektiv. Ett förslag som bedöms som förtjänst- eller värdefullt borde rimligtvis ha större värde än något som betygssätts som intressant. I den negativa kritiken förekommer omdömen som *okänslig*, *oacceptabel*, *ordinär*, *tillkrånglad*, *olämplig*, *bristfällig*, *summeriskt* och *dålig*. Även dessa borde kunna rangordnas. Begreppen i både den positiva och den negativa kritiken är allmänt tillämpbara på flera aspekter av projekten. För att beskriva rumsliga relationer används vanligen *placerade*, *disponerade*, *grupperade* eller *beläget*. I sammanhanget bör tilläggas att projekten i viss utsträckning bedöms som om de vore genomförda. Juryn visualiserar således förslagen och föreställer sig förslagen som byggd miljö. Häri har sannolikt arkitekterna i juryn ett kunskapsövertag framför övriga professioner i juryn liksom de också har förmågan att bedöma förslagets utvecklingsbarhet, vilket dock sällan uttryckligen värdesätts i de aktuella tävlingarna. I vissa fall är det emellertid den grafiska presentationen som kritiseras. Ytterst sällan omnämns och värdesätts i de fyra tävlingarna originalitet eller nyskapande, vilket är intressant då nyskapande i konstsammanhang bedöms positivt.

Trots det värderande syftet med juryutlåtandena presenteras bedömningarna på ett objektivt, nyktert och opersonligt sätt. Skribenterna är osynliga och i den mån några röster gör sig hörda är det arkitekternas. Språket är abstrakt och distanserat. För att få en bild av vad som uppfattas som positivt respektive negativt i förslagen är det nödvändigt att studera även förslagen. Juryutlåtandena är alltså beroende av förslagets motiveringar, och framför allt planer och övrigt bild- och ritningsmaterial för en fullare förståelse. Språkbruket medför att relationen mellan juryutlåtandena och dess objekt, mellan juryutlåtandets text och förslagets bild, blir i hög grad godtycklig och att innebörden i utlåtandena blir allmängiltig. Graden av abstraktion medför att utlåtanden utan förslag, i viss utsträckning är generellt applicerbara i tid och rum. Även Tostrup noterar detta beroende mellan text och bild och skriver att bilden kan läsas utan texten men inte tvärtom.

Dock, ” ... the texts help explain and support the perception of the architectural qualities”.³ Alltså bidrar förslagen till att identifiera och förankra bedömningsgrunderna i det undersökta materialet, vilket försvårar en analys av juryutlåtanden enbart i relation till programmen. Sammantaget är utlåtandena mångtydiga, tolkningsbara, svåranalyserade och identifieringen av estetiska bedömningar komplicerad. Program, förslag och juryutlåtande bör därför ur metodologisk synpunkt ses som en analysenhet och undersökas tillsammans om en djupare bild av kriterierna för estetisk kvalitet skall träda fram.

Vidare, i juryutlåtandena används sällan varken starkt kritiska yttranden eller entusiastiska lovord utan projekten bedöms på ett förvånansvärt måttfullt sätt. Det återkommande språkbruket gör skäl för en egen genre med en tydlig yrkesjargong. Syftet med jargongen är naturligtvis att underbygga prismotiveringens trovärdighet och opartiskhet. Språkbruket i juryutlåtandena bidrar vidare till upplevelsen av att juryn är enig, att konsensus är uppnådd. Samtidigt kan också språkbruket försvåra ett ifrågasättande av juryns beslut genom att det framställs som ett expertutlåtande med ett för utomstående svårbegripligt begreppsanvändning. Detta understödjer en tolkning av jargongen som en, med sociologiskt terminologi, strategi med syfte att värna arkitektkårens tolkningsföreträdare i bedömningen av professionens kärnfrågor – den estetiska kompetensen, att ge estetisk form åt komplexa uppgifter.

Förmågan att formge, att identifiera och skänka estetisk kvalitet till byggnader och stadsrum, skulle härmed kunna ses som det yttersta kriteriet för en arkitekt och därmed skilja honom eller henne från andra yrkesmän, framför allt ingenjörerna, inom branschen. Jargongen fungerar således å ena sidan som en uteslutningsmekanism med vilken professionen söker bibehålla och stärka sin roll som expert på estetiska bedömningar av arkitektur och stadsbyggnad. Lekmännen i juryn blir då en in-teckning inför allmänheten att bedömningen är riktig. Liknande strategier för att stärka den egna kårens auktoritet som stadsplaneprofession avsedda att värna kårens tolkningsföreträdare i estetiska frågor, har identifierats av sociologen Johan Edman (2001), exempelvis den nedvärderingsretorik som arkitekter vid sekelskiftet 1900 riktade mot ingenjörer inom stadsplanefacket. Å andra sidan kan jargongen vara en till bedömningsuppgiften anpassad begrepps-användning och ses som en för arkitektprofessionen intern diskurs som bidrar till kårens yrkesidentitet och teoribildning, liksom till vidareutbildning, idéspredning och problemlösningar. Arkitekttävlingen har härmed en ren intern funktion att fylla.

Det är också intressant att konstatera att juryutlåtandena uppvisar stora språkliga likheter med konstkritik och sannolikt även den arkitekturkritik som förekommer i fackpress. Karaktä-

³ Tostrup 1999, sid. 12.

ristiskt för konstkritiken är (Baxandall 1992) att den ett, är jämförande och att metaforer används i stor utsträckning för att beskriva intressanta aspekter av konstverken. Exempel på metaforer i de undersökta juryutlåtandena är exempelvis *orolig*, *olycklig*, *svag*, *tråkig*, *följsamt*, *försynt* och *intim*. Två, att kritiken beskriver det sätt på vilket upphovsmannen utfört verket och hans konstnärliga/arkitektoniska förmåga som exempelvis i ”..., genomfört med talang”, ”[författaren] har på ett sinnrikt sätt och med sinne för terräng och volymer...”, eller ”... tämligen okänsligt gestaltad...” vilket det står att läsa om förslag nummer 12, 15 respektive nummer 18 i Elinebergstävlingens juryutlåtande. Detta drag är vanligt hos juryutlåtandena då prisdomarna vilket redan omnämnts, ofta beskriver i vilken utsträckning planförfattarna har analyserat uppgiften. Och tre, att den beskriver verkets inflytande eller påverkan på en betraktare, som i betyget: ”[bebyggelsen] verka i viss mån nedtryckande ... genom sin tyngd i formen och sin placering”, om förslag nummer 17 i Elinebergstävlingen. Samtliga karaktäristika påträffas i juryutlåtandena och estetisk kvalitet föreligger således som direkt i artefakterna som egenskaper beskrivna genom metaforer, indirekt via en förmåga eller kompetens hos upphovsmannen samt indirekt som en upplevelse hos en betraktare/brukare.

Bedömningen⁴

De enskilda utlåtandena är relativt systematiskt organiserade och samma beståndsdelar återkommer i de fyra tävlingarnas juryutlåtanden, oavsett tävlingarnas syfte och program. Helhet, idé och koncept bedöms, liksom trafiklösningar, gatunät samt spårbunden trafik, bebyggelsens disposition, yta och förhållande till friytor, parkmark, lekplatser och parkeringsplatser samt eventuell kollektivtrafik. Vidare tar juryn ställning till hur projektet som helhet, men främst bebyggelsen, har anpassats till, utnyttjat eller på annat sätt tillvaratagit tävlingsområdets förutsättningar och egenskaper. Också val av hustyper och i förekommande fall lägenheternas planlösningar ingår i juryns prövning. Systematiken bidrar till bedömningens trovärdighet. Gemensamt för tävlingarna om Fredhäll, Guldheden och Elineberg är att bebyggelsen, dess placering, disposition och byggnadernas orientering, utformning samt lägenheternas planlösningar, får flest omdömen, såväl positiva som negativa, i förhållande till övriga inslag i planförslagen. I tävlingen om Prästgårdsgårde har istället trafiksystemet fått flest enskilda omdömen och bebyggelsen näst flest. Förslagen till trafiksystem för Fredhäll, såväl gatunät som järn- och spårvägsnät, fick näst bebyggelsen flest kommentarer. I Elinebergs- och Guldhedstävlingarna erhöll dispositionen respektive helhet eller idé näst flest omdömen. Generellt gäller att de negati-

⁴ I analysen görs en åtskillnad mellan utlåtanden som omfattar hela juryns kritik av enskilda förslag och omdömen, betyg, uttalanden samt bedömningar, vilka refererar till enstaka satser i utlåtandet.

va omdömena är fler än de positiva. Detta gäller dock inte i tävlingen om Elineberg i Helsingborg. Denna tävling skiljer sig även från övriga ifråga om antalet omdömen. Trots att deltagarantalet är snarlikt i de fyra tävlingarna är antalet positiva betyg mer än tre gånger fler i denna tävling och det är framför allt fler omdömen om bebyggelsens karaktär samt områdets disposition som skiljer.

Bedömningsgrunder

Bedömningen av inlämnade tävlingsförslag förefaller utgå från flera uppsättningar av riktlinjer. För det första ligger tävlingsuppgiften och programmets krav- och målformuleringar till grund för hur förslagen skall bedömas och jämföras. För det andra finns det en professionell omdömesförmåga som juryledamöter använder sig av i bedömningen. Denna innehåller bedömningskriterier som har ursprung i arkitektkårens uttalade och outtalade uppfattningar om den arkitektoniska helheten och dess beståndsdelar. Dessa uppfattningar blir i juryutlåtandena tolkade, verbaliserade och formulerade genom den för juryn nödvändiga värderingen som förslagen genomgår. Juryns bedömningskompetens har också ett starkt normerande inslag som avgör, vid sidan av uttalade krav på rätt kvalitet, vad som är god respektive dålig kvalitet, vilket avgörs under bedömningsprocessen i relation till de inlämnade förslagen. Således hanterar juryn flera skilda bedömningsgrunder parallellt under bedömningsprocessen, det vill säga programkrav, bedömningskompetens, professionella föreställningar om kvalitet och därmed kriterier för estetisk kvalitet. I fråga om estetisk kvalitet uppstår också en smak- och stilproblematik. Uppfattningen om vad som utgör estetisk kvalitet påverkas sannolikt i högre grad än tekniska, funktionella och ekonomiska krav, av nya strömningar i arkitekturen, liksom av olika smakuppfattningar, vilken troligen skiftar inom en jury bestående av såväl professionella som lekmän. Detta är med all sannolikhet inte önskvärt eftersom juryn förmodligen betraktar sin slutgiltiga bedömning som oberoende tid, plats och person.

I tävlingssammanhang jämföras förslagen med varandra och uppvisar således alltid olika grad av estetisk kvalitet, men aldrig högre än vad förslagen och juryn medger. Dessutom riskerar frågan om rätt estetisk kvalitet att reduceras till en smakdiskussion i vilken rätt estetisk kvalitet är detsamma som önskvärda visuella egenskaper i bemärkelsen stil eftersom vad som uppfattas som rätt kvalitet måste i förväg definieras och efterfrågas.

Att utifrån utlåtandenas allmängiltiga språkbruk och abstrakta omdömen avgöra på vilka grunder de enskilda bedömningarna är gjorda är ofta svårt att bestämma i detalj. Ibland står det uttryckligen ”plantekniskt”, ”trafikt teknisk” eller ”ur trevnadssynpunkt”. Vad som dock framgår ur juryutlåtandena är att projekten främst bedöms utifrån följande perspektiv: teknik

och funktion, ekonomi, trivsel, sociala konsekvenser samt i vilken utsträckning projektet tillvaratagit/utnyttjat platsens förutsättningar. Även projektens estetiska kvalitet värderas. I Fredhällstävlingen utgör även hygien en tydlig bedömningsgrund, vilket inte framgår lika markant i övriga tävlingar. Flera av bedömningsgrunderna överlappar varandra, som till exempel hygien och trivsel. Antalet soltimmar kan tolkas utifrån båda perspektiv. ”Trafikbekvämlighet”, vilket efterfrågas i tävlingen om Prästgårdsgårde kan tydas som exempelvis en rent funktionell bedömning omfattande smidiga trafikflöden, trafiksäkerhet och överskådlighet. Men begreppet kan också tolkas utifrån ett trivselperspektiv gällande trafikanternas upplevelse av bil- eller cykelfärden. Detsamma gäller dispositionen, vilken var betydelsefullt i Elineberg. Här skulle enligt juryutlåtandet goda samband mellan bostad, friområden samt butikslokaler och skola prioriteras. Detta kan anses tillhöra stadsplanens funktionella domän, men även ses ur ett socialt perspektiv då färdvägar mellan platserna kan berika de boendes sociala liv och ge ökad trivsel. Och så vidare. Till skillnad från ovannämnda bedömningsgrunder förefaller estetisk kvalitet i de undersökta juryutlåtandena, vara självtillräcklig och utan praktiskt och socialt bruk enligt Paulssons definition (1956), vilket överensstämmer med ett traditionellt estetikbegrepp. Möjligtvis kan estetisk kvalitet bidra till ökad trivsel.

Juryutlåtandenas sammanfattning och prismotiveringar

Juryutlåtandet för Fredhällstävlingen inleds till skillnad från övriga, av en motivering till varför ett antal förslag undantagits från enskild bedömning. Någon förklaring till vad denna bedömning grundas på anges således inte. Sju förslag uppfyllde inte programkrav eller ansågs vara undermåliga. Ytterligare sex projekt undantogs på grund av ”stadsplanetekniska och estetiska svagheter”, det sistnämnda exemplifieras med ”brister i de öppna platsernas arkitektoniska utformning”. Estetisk kvalitet var således betydelsefull, avgörande för att kvalificera förslagen till bedömning och förbinds här tydligt med arkitekturen. De belönade förslagen karaktäriserades vidare enligt prisnämnden av bland annat estetiska förtjänster, dock utan att precisera vad som utmärkt de premierade förslagens estetiska kvalitet. Estetisk kvalitet jämförs i juryutlåtandet med och är lika avgörande som trafiktekniska faktorer. Ett av två första pris tilldelades förslag nummer 15 med motto 11,59 av Sven Markelius tillsammans med Haqvin Carlheim-Gyllenskiöld för jämte dispositionen och fördelningen mellan bebyggelsen och grönområdena, det sätt på vilket han tänkt terrassera bebyggelsen ned mot Mälaren och tillvaratagit möjligheten till utsikt och därmed tagit hänsyn till estetiken i planarbetet: ”varvid särskilt beaktats en ur skönhetssynpunkt tilltalande idé för bebyggelsen mot Mälaren”, skriver

jury i sitt beslut.⁵ Formuleringen antyder emellertid att det var själva idén att terrassera som uppskattades snarare än terrasseringens visuella egenskaper, vilket medför frågan om en idé kan omfatta estetisk kvalitet. Det andra förstapriset gavs till förslag nummer 9 av Cyrillus Johansson med motto X, Y och Z, med anledning av förslaget huvuddisposition – drabantstadstanken och de grönbälten som skiljde bebyggelsegrupperna åt. Främst värdesattes emellertid huvudtanken och den bärande idén. Det var som bekant denna tävling i vilken principen ”stad i park” slog igenom. Övriga pristagare var bland andra Albert Lilienberg med förslaget Viale dei Colli, som fick ett andrapris för på grund av förslaget till trafiksystem. Dessutom inköptes två förslag av Nils Grafström, Sven Ivar Lind och Georg Scherman respektive Tage William-Olsson och Torsten Josephson.⁶

I sammanfattningen till Guldhedstävlingens juryutlåtande utpekas inte estetisk kvalitet direkt som bedömningsgrund. Fördelningen mellan hög- och lågbebyggelse, vilken prisnämnden förordar, förklaras och motiveras med topografiska förhållanden. Vad som särskilt undersöks är förslagsställarnas behandling av vägar och bebyggelse i förhållande till terräng och naturvärden. Liksom i Fredhällstävlingen är det området egna naturvärden som skulle bidra till den estetiska upplevelsen och prisnämnden påpekar ofta förslagets brister i disponeringen av bebyggelse och gatunät för att möjligheten till utblickar över landskapet skulle tillvaratas. Prisnämnden skriver om förstapriset ”Min gröna dal”, förslag nummer 19, av Vattenbyggnadsbyrå (VBB) genom Sverker Erich, Bertil Hultén, Lennart Landeberg, Gunnar Lindman och Sune Lindström:

Prisnämnden är ... skeptisk mot de sammanbyggda längorna utefter dalgångens ostsida och på bergkrönet mot vattentornet. Den förra skulle stänga utblickarna mot det centrala parkområdet från vägen och bebyggelsen därom och den senare skulle stänga den stor-sliga utsikten från såväl väg som de bakomliggande höghusens nedre våningar.⁷

Liknande kritik återkommer om VBB:s andrapris förslag nummer 25, med motto Bella Vista, vars disposition påminde om förstaprisets. Inte heller förslag nummer 5 lyckas med att tillvarata topografins möjligheter utan ”den vackra dalgången spolieras” genom en vägdragning.⁸

⁵ SSA, Stadsbyggnadsnämndens arkiv, Stadsplanenämndens handlingar 1920, diariernr 54/1920. ”Prisnämndens utlåtande rörande Kristinebergstävlingen den 29 mars 1927.”

⁶ SSA, Stadsbyggnadsnämndens arkiv, Stadsplanenämndens handlingar 1920, diariernr 54/1920. ”Prisnämndens utlåtande rörande Kristinebergstävlingen den 29 mars 1927.”

⁷ ”Tävling om stadsplan för området söder om Guldhedsgatan i Göteborg.” *KB*. Okatalogiserat tryck.

⁸ ”Tävling om stadsplan för området söder om Guldhedsgatan i Göteborg.” *KB*. Okatalogiserat tryck.

Oftare framhåller juryn när förslagsställarna tillvaratagit och utnyttjat densamma. Det framgår också av utlåtandet att de naturområden som i de flesta förslagen lämnats fria från bebyggelse enligt juryn, hade sådana kvaliteter att de bäst lämpade sig som rekreationsområden. Nämnanden framhåller här dalgången med ekar och bäckravin, fjällnaturen och den vidsträckta utsikten. Naturen och terrängen har således ett egenvärde med estetiska kvaliteter. Även om man historiskt gjort en åtskillnad mellan konstskönt och naturskönt, varav enbart det konstsköna kunde avnjutas estetiskt, kan naturen möjliggöra estetisk upplevelse, framför allt i beaktande att inte all natur i tävlingsområdet utpekades som estetiska utan väl valda utsnitt av naturen. Estetisk kvalitet saknas som särskiljande självständig faktor i motiveringarna till valet av prisbelönta och inköpta förslag. Det är istället förslagets huvudgrepp och stadsplanemässiga idé som lyfts fram av juryn i bedömningen och berättigar till premiering. Estetisk kvalitet som formulerat i juryns sammanfattning, föreligger dels direkt i naturen, dels indirekt genom brukarens upplevelse av naturen.

Inte heller i juryns sammanfattning av Elinebergstävlingens resultat utpekas estetisk kvalitet som begrepp vid bedömningen utan juryn framhåller särskilt goda samband som avgörande för premiering. Juryns inledanden motivering behandlar dock tydligt estetiska konsekvenser av olika typer av bebyggelse och diskuterar för- och nackdelarna med höga respektive låga byggnader då tävlingsområdet genom sin närhet och möjligheter till utsikt över Öresund hade särskilda egenskaper. Vikten av estetisk kvalitet hos höghusbebyggelse då denna skulle bli synlig på långt håll markeras genom följande: ”Dess stora enheter [högbebyggelsen] bryta sig mera ur den nuvarande bebyggelsens skala och kunna medföra markerade konturverknningar.” Bebyggelsens visuella egenskaper var därför speciellt viktiga, liksom områdets disposition vilken gärna skulle möjliggöra utblickar över sundet. Här är således både dispositionen möjligheter till estetisk upplevelse av närområdet och upplevelsen av bebyggelsen från Öresund, betydelsefulla. Dessa skilda krav resulterade i två diametralt olika plankaraktärer:

Uppenbarligen är den mest radikala utvägen att skapa ett maximum av utsikt från varje enskild bostad att söka i en mot Sundet helt exponerad högbebyggelsefront, medan en strävan efter att lägga huvudvikten vid en utsikt, som väsentligen njutes från friutrymmena, leder till en mot Sundet uppluckrad, intimare stadsplanestruktur och måhända till en lägre bebyggelse, som icke genom sin skala dominerar över utsikten.⁹

⁹ KB, okatalogiserat tryck. Stadsfullmäktiges i Hälsingborg handlingar 1954. No. 26. ”Framställning från drätselkontoret om anslag för bearbetning av inkomna förslag i tävling om stadsplan och bostadstyper på Elineberg.”

De prisbelönade förslagen, nummer 15 "Knot" av Bengt Edman och Hans Fog, nummer 1 "Intim" av Erik och Henry Andersson, samt nummer 12 "Blick mot väster" av K. O. Eriksson, Bertil Hultén och Lennart Kvarnström, tillsammans med de inköpta förslagen, exemplifierar båda principer, men prisnämnden tar slutligen ställning för högbebyggelse och därmed understödjer därmed bebyggelse som tillvaratar möjligheten till utsikt över Öresund, vilket kan tolkas som att höghusbebyggelse ansågs bättre motsvara bakomliggande krav på estetisk kvalitet. För att slutligen avgöra frågan inbjöds dock förslagsställarna till samtliga prisbelönade och inköpta förslag att delta i en omtävling. I Elinebergstävlingen finns det en tydlig koppling till tävlingsprogrammet i förhållande till den betydelse estetisk kvalitet tillmättes i bedömningen. I programmet står att läsa: "Även vid bebyggelsens exteriörverkan mot den exponerade västsidan kommer stort avseende att fästas".¹⁰

Prisnämnden för Prästgårdsgärde sammanfattar, liksom i Guldheds- och Elinebergstävlingen, inledningsvis tävlingsförslagets olika lösningar och slutsatser samt redovisar uttryckligen under egen rubrik kriterier för bedömningen. Inte heller i denna tävling framhålls estetisk kvalitet som en betydelsefull självständig egenskap vid bedömningen. Istället lyfter juryn fram kriterier som god planstandard, ett differentierat trafiksystem, trafikbekvämlighet, rationellt byggande och goda samband mellan bostad och friutrymmen samt anpassning till stadens byggnadsskick. Friytorna, skriver prisnämnden emellertid, skulle inte hanteras som "överblivna impediment" utan betraktas som "aktiv" park med en "medveten landskaplig gestaltning" vilket tyder på att den estetiska behandlingen av dessa ytor var viktig. Alltså var inte bara valet av grönytor viktig utan även behandlingen av dito. Juryn framhåller särskilt förstapriset "Krabbasnår" av Jan Ericson, Torgny Gynnerstedt och Bengt Ågren för förslaget höga och jämna standard hos dess arkitektoniska och landskapsmässiga gestaltning. Ordvalet är intressant då kvalitet är ersatt med standard, vilket tyder på att rätt kvalitet snarare än hög kvalitet, var uppnådd. Estetisk kvalitet bedöms här således indirekt. Det är inget självständigt kriterium som kommenteras på samma sätt som tekniska och funktionella aspekter.

Individuella utlåtanden

Bebyggelsens estetiska kvalitet

Bebyggelsens gruppering, karaktär och skala samt bostädernas planlösningar får, vilket redogjorts för ovan, flest enskilda omdömen i samtliga juryutlåtanden utom i utlåtandet för Prästgårdsgärde. Bedömningen av bebyggelsen har till skillnad från andra aspekter av planförslagen

¹⁰ "Program för tävling om stadsplan och bostadstyper för bostadsområde på Elineberg i Helsingborg". KB. Okatalogiserat tryck.

haft ett estetiskt perspektiv som utgångspunkt, vid sidan av andra bedömningsgrunder. Av min undersökning av omdömena i de individuella utlåtandena framgår också att bebyggelsen oftare bedöms ur ett estetiskt perspektiv än övriga inslag i planförslagen.

Av de ungefär femtio enskilda, både positiva och negativa omdömen, över bebyggelsen i Fredhällstävlingen, är närmare 35 % av estetisk art. Bland Guldhedstävlingens cirka sextiofem enskilda uttalanden över bebyggelsen har ungefär 33 % estetiskt innehåll. I Elinebergstävlingen är 45 % av de hundratjugo betygen över bebyggelse, omdömen med estetisk innebörd. Även i tävlingen om Prästgårdsgärde har drygt 30 % av de cirka fyrtio enskilda omdömena över bebyggelsen, estetisk karaktär. Siffrorna kan jämföras med följande: ungefär 8 % av omdömena över bebyggelsen för Fredhäll har hygienisk grund, vilket är lika mycket som de ekonomiskt grundade betygen. Trivselgrundade omdömen över bebyggelsen i Guldhedstävlingen utgörs av 22 %. I tävlingen om Elineberg utgör omdömen över samband och områdets disposition, vilket angavs vara en viktig bedömningsgrund, 15 %. Och, i tävlingen om Prästgårdsgärde består 15 % av de enskilda omdömena av betyg över förslagets trivselvärden.¹¹ De jämförande siffrorna anger de bedömningsgrunder som näst flest bedömningar är grundade på. Så, sammantaget i fråga om bebyggelsen har estetisk kvalitet och estetisk grundade bedömningar mycket stor betydelse, även om de vid bedömningen av planförslaget som helhet, är få. Vidare kan tilläggas att de negativa omdömena över bebyggelsens estetiska kvaliteter, utgör något mer än hälften av de enskilda bedömningarna över bebyggelsen. Det verkar således som om estetiskt grundande bedömningar och estetisk kvalitet har stor betydelse för granskningen av just arkitekturen. Kanske större än andra aspekter hos bebyggelsen som till exempel orientering, ljusinfall och planlösningarnas standard, egenskaper vilka kan modifieras utan större förändringar i bebyggelsens karaktär och vilka inte får lika stort textutrymme i juryutlåtandena. Det förefaller också som om det är enklare att definiera vad som inte är av god estetisk kvalitet än tvärtom. Estetisk kvalitet i positiv mening förefaller således vara ett helhetsomdöme som antingen inte går att bryta ned i beståndsdelar eller som inte kräver närmare precisering.

Granskningen av bebyggelsen har även utgått från tekniska, funktionella och ekonomiska krav, utifrån hygien och ett socialt perspektiv samt från trivselvärden och hur bebyggelsen tagit tillvara, anpassats eller utnyttjat platsens beskaffenhet. Vidare har juryerna tagit hänsyn till ett stort antal disparata kvaliteter i den föreslagna bebyggelsen, som utvecklingsbarhet och originalitet. Dessa bedömningsgrunder har emellertid varit av mindre vikt än det estetiska perspek-

¹¹ De angivna procenttalen är endast beräknade på utlåtanden över bebyggelsen.

tivet, det vill säga de förekommer i mindre omfattning, får mindre textutrymme, nämns färre gånger, i de enskilda utlåtandena.

Hur är då omdömena med estetisk innebörd formulerade?

Enskilda estetiska omdömen

*Fredhällstävlingen i Stockholm 1927*¹²

I Fredhällstävlingen beskriver prisnämnden ofta kvartersindelningen med metaforen *redig* (förslag nummer 1, 2, 4, 11, 13 och 14), ett begrepp som återkommer även i Guldhedstävlingen, eller av *god form* (förslag nummer 11). Medan *god form* tydligt hänvisar till gårdarnas gestalt beskriver *redig* snarare något klart, tydligt och avläsbart endast i överförd bemärkelse. En synonym till *redig* är logisk och därmed följdriktig, vilket överensstämmer med krav på konsekvens. Konsekvens, liksom tydlighet ingår som krav på bebyggelsens organisation och gestaltning indirekt genom gestaltungs-lagarna om närhet, likhet och slutenhet, och är nödvändigheter om lagarna skall uppfyllas. I sammanhanget nämns ofta att gårdarna är små vilket till skillnad från beskrivningen *redig* tydligare har med funktion, trivsel, hygien och ekonomi att göra. När kvarterindelningen kritiserar i negativa termer, beskrivs den med metaforer som *splittrad*, *orolig* (förslag nummer 9) eller *tråkig* (förslag nummer 10). En *splittrad* kvarterindelning tolkar jag som en ofullkomlig gestalt, i vilken kvartersindelningen är osammanhängande och ej konsekvent genomförd, det vill säga en gestalt i vilken delarna inte uppfyller kraven på slutenhet och närhet. *Orolig*, å sin sida beskriver gestalters eller kroppars rörelse och refererar till dynamik och rytm, begrepp som förekommer hos dels Arnheim, dels Rasmussen. Att gestaltungs-lagarna är betydelsefulla vid bedömningen vittnar också uttalandet över förslag nummer 8: ”Kvarteren utgöra en blandning av alltför olika typer, utan helhet och karaktär”, vilket talar för att en konsekvent gestaltning saknas.

Andra omdömen som anspelar på figurationer är följande bedömning av förslag nummer 3: ”Bebyggelsen är jämförelsevis likformigt utbredd över hela området...” I begreppet *likformigt* ingår som en betydelsebärande del ordet *form*, vilket jag tolkar som att begreppet hänvisar till figurationer hos planen. Eller om förslag nummer 23: ”Bebyggelsen av Stadshagen erbjuder från söder en väl avvägd kontur och byggnadsmassorna äro ej för massiva, men från Karlbergskanalen äro byggnaderna å höjden väl skärmartade.” En liknande kommentar fälls om förslag nummer 14: ”Stadshagen är väl högt bebyggd och krönet för massivt utformat.” Begreppen *massiv* och *skärmartade* refererar till tyngd och graden av slutenhet hos bebyggel-

¹² Analysen av juryutlåtandet utgår ifrån ”Prisnämndens utlåtande rörande Kristinebergstävlingen den 29 mars 1927.” i SSA, Stadsbyggnadsnämndens arkiv, Stadsplanenämndens handlingar 1920, diariern 54/1920.

sen. Båda aspekter påverkas av såväl material som form, skala, proportion hos volymen liksom elevationens utformning, vilket således beskriver gestaltningens egenskaper. Också upplevelsen av *kontur* kan tillskrivas gestaltningspsykologin och kravet på slutenhet.

Även följande utlåtande över Sven Markelius första pris (förslag nummer 15) anspelar på gestaltens organisation: ”det ... rytmiskt uppbyggande av byggnadsmassorna torde, om det genomföres, kunna bli ett betydande och vackert tillskott i Stockholms skönhet”, vilket kan referera till en upplevelse av rörelse hos byggnadskropparna. Här hänvisar också juryn direkt till skönhetsaspekten hos bebyggelsen.

Också byggnadstyper och volymer bör enligt Fredhällstävlingens prisdomare vara likartade, konsekvent grupperade och inte sammanblandade, vilket följande uttalanden om förslag nummer 4 vittnar om: ”Bebyggandet av höjddpartierna, särskilt vid Tranebergsbro och Karlberg, är genom sin oenhetlighet ej tillfredsställande ur arkitektonisk synpunkt” eller ”Denna anläggning ligger löst infogad i och utan ringaste samband med den kringliggande bebyggelsen” om förslag nummer 13. Tävlingsförslaget visar lamellhusbebyggelse som placerats i trubbig vinkel mot Kristinebergs slott utan åtskiljande grönyta.

Innebörden i ovannämnda citat tyder på att arkitektens utformning ses ur ett estetiskt perspektiv, delvis frikopplat från funktionella, tekniska eller ekonomiska egenskaper. Juryutlåtandena redovisar också tydligt när andra bedömningsgrunder som exempelvis tekniskt utförande eller byggnadernas orientering, är aktuella, varför citerade omdömen tydligare framstår som estetiskt grundade. Hygien eller kanske snarare tillgång till ljus och luft, är i denna tävling återkommande krav på bebyggelsen vilket sannolikt mer har att göra med trivsel och funktion än estetik, även om spelet mellan ljus och mörker medvetet används i estetiska sammanhang.

*Södra Guldheden i Göteborg 1945*¹³

Av redogörelsen ovan av Guldhedsjuryns sammanfattning framgår det att naturen har ett estetiskt egenvärde. Det är därför följdriktigt att planförfattarnas hantering av terräng och naturvärden värderas ur ett estetiskt perspektiv, som i bedömningen av förslag nummer 3: ”Särskilt berömvärd är förslagsställarens behandling av parkarealen, vilkas natur-, trevnads- och skönhetsvärden omsorgsfullt tillvaratagits”. Dock bedöms bebyggelsen främst ur ett trivselperspektiv.

¹³ Analysen av juryutlåtandet utgår ifrån ”Tävling om stadsplan för området söder om Guldhedsgatan i Göteborg”. KB. Okatalogiserat tryck.

Även i denna tävling används metaforer, här för att beskriva förslagsställarnas hantering av topografin. En inte ovanlig jämförelse kan exemplifieras med följande bedömning av förslag nummer 6: ”Såväl bebyggelse som gator ligga mycket hårt i terrängen och tillvarata ej möjligheterna att skapa trevliga stadsmiljöer.” Metaforen *hårt* anspelar sannolikt på hur väl och följsamt bebyggelse och gator är inplacerade i terrängen, en bedömning som sannolikt inte kan vara gjord på funktionella, tekniska eller ekonomiska grunder. Juryn grundar sin bedömning på avsaknaden av trivselvärden men metaforen anspelar också på hur ögat och sinnet uppfattar förläggningen ur ett estetiskt perspektiv. Omskrivningen tyder också på att inplaceringen inte låter sig beskrivas i mer ”realistiska” termer. Om förslag nummer 10 kan vi läsa: ”... den [föreslagna 9-våningars smalhusbebyggelsen] är allt för okänsligt inlagd i landskapet”. Förvisso kan uttalandet referera till bristande hänsyn till områdets naturvärden, vilket ansågs ha egenvärde vid bedömningen i denna tävling. Men juryn hanterar här planförslaget i konstkritiska termer genom att referera till upphovsmannens handlag. Om förslag nummer 9 väljer juryn begreppet *olämplig(t)* om förslagsställarnas inplacering och val av bebyggelse i förhållande till terrängen. Här förefaller andra och fler bedömningsgrunder göra sig gällande eftersom begreppet öppnar upp för fler tolkningar, såväl tekniska, funktionella, ekonomiska som estetiska, vilket styrker min uppfattning om att *okänsligt* och *hårt* är, till skillnad från *olämpligt*, estetiskt grundade bedömningar. Så stark betoning läggs dock på de boendes trivsel och estetiska upplevelse av det gemensamma natur- och stadsrummet att det kan diskuteras om och hur den estetiska erfarenheten sammanfaller med upplevelser av trivsel. Någon gräns dem emellan är svår att definiera och återigen inträder frågan om smak som aspekt av såväl trivsel- som skönhetsupplevelser.

I kontrast till Fredhällstävlingen efterfrågar juryn här variation i fråga om val av hustyp och bebyggelsens gruppering, dock inom rimliga gränser. Detta märks i anmärkningar som: ”Blandad punkt- och lamellhusbebyggelse, mycket sammangyttrad utan att de väsentliga naturvärdena likväl sparats”, om förslag nummer 5 eller ”Förslaget har en utspridd blandad punkt- och lamellhusbebyggelse av ganska monoton karaktär. Ett sammanhållande grepp på de olika hustypernas gruppering saknas”, om förslag nummer 14. Och det är i denna typ av kommentarer som det estetiska perspektivet i bedömningen blir påtaglig då termer som *sammangyttrad*, *utspridd*, *sammanhållande grepp* och *blandad* refererar till närhets- och likhetslagen. Även lagen om slutenhet är aktuell. Viss koherens mellan volymerna är sannolikt också nödvändig så att viss spänning mellan byggnadskropparna uppstår, det vill säga tillräckligt nära för att formen skall uppfattas men inte så nära att gestalten blir ihopträngd. *Monoton*, å sin sida, anspelar på upplevelsen av enformig rytm och balans. Begreppet *monoton* förekom-

mer vidare om förslag med alltför höga och stora byggnadskomplex samt alltför många hus av samma typ som i förslag nummer 13 och 14. Juryn skriver exempelvis om valet av sammanbyggda stjärn- och lamellhus av hög byggnadshöjd i förslag nummer 11: "Vid större höjd [högst 3, i undantagsfall 4 à 5 våningar] torde det bli svårt att undvika den monotoni, som upprepningen av grundmotivet skulle skapa, ..." Eller som i anmärkningen mot andrapriset (förslag nummer 25): "Trots den mjuka linjeföringen i planen kan man befara, att upprädningsen av punkthus skulle komma att verka allt för monoton." Här tillskriver juryn också betraktaren en upplevelse av bebyggelsen vilket Baxandal angav vara typiskt för konstkritiken.

Vidare bedöms bebyggelsen i förslag 15, 20 och 22 som *kompakt* och *monumental*, begrepp som refererar till gestalters skala, proportion och grad av slutenhet, och liksom i Fredhällstävlingen *orolig*.

Prisnämnden uppskattar omväxling som kontrast till enhetlighet och upprepning, vilket skiljer Guldhedstävlingen från Fredhällstävlingen. Skillnaden märks i omdömet över förstapristagaren: "Genom välberäknad variation av hustyperna förtas all enformighet De låga punkthusen ha skickligt använts för att skapa variation och behag i stadsbilden" (nummer 19). Ordvalet är talande då behag kan syfta på upplevelser av både trivsel och skönhet. Uttalandet påminner också om konstkritik genom att anspela på planförfattarens hantering.

Elineberg i Helsingborg 1954¹⁴

Trots juryns ställningstagande för höghusbebyggelse för Elineberg betonas intimitet som något eftersträvansvärt, till skillnad från övriga tävlingar. Höghusbebyggelsen bedöms dock ur ett estetiskt perspektiv, snarare än ur ett trivselhänsyn, då denna skulle komma att bli synlig på långt avstånd från framför allt Öresund. Dispositionen, sambandet mellan lägenheter och utemiljö samt samspelet mellan olika ytor omnämns som vackra då dessa egenskaper är rätt behandlade och bedöms således ur ett estetiskt perspektiv (förslag nummer 12 och 14).

I Elinebergstävlingen får bebyggelsens gruppering flest omdömen av estetisk karaktär, vilket delvis rimmar med juryns betoning av samband och kontakt mellan områdets olika delar. Förutom mer allmänna hållna betyg över grupperingen som *oskön* och *föga tilltalande* (förslag nummer 5), vilket refererar till bristen på skönhetsupplevelser, liksom *okänsligt gestaltad* (förslag nummer 18), förefaller grupperingen återigen bedömas huruvida samlingen byggnader kan uppfattas som en helhet eller som en gestalt. Vad som betraktas positivt är

¹⁴ Analysen utgår från juryutlåtanden i Stadsfullmäktiges i Helsingborg handlingar 1954. No. 26. "Framställning från drätselkontoret om anslag för bearbetning av inkomna förslag i tävling om stadsplan och bostadstyper på Elineberg." KB. Okatalogiserat tryck.

fasthet och ett *gott arkitektoniskt grepp* (förslag nummer 6), vilket måste tillskrivas gestalt-psykologins närhetslag, att gruppen uppfattas som koherent och koncentrerad. Bebyggelsegruppen kunde också upplevas som *överskådlig* (förslag nummer 13) och *klar* (förslag nummer 17 och 19), vilket tyder på att gestalten var läsbar. Liksom i Guldhedstävlingen kritiseras motsatsen och brister i bebyggelsens gruppering förefaller bero på att gestalten inte är sammanhållen och därmed inte uppfattas som en helhet. Detta beskrivs med att gruppen är *lös i formen* och *sönderdelad* som hos förslag nummer 2, *icke konsekvent genomförd* som i förslag nummer 10 samt *sakna fasthet* i förslag nummer 4. Denna tolkning, anser jag, stärks av juryns bedömning av förslag nummer 19, i vilket grupperingen var *mindre lyckad som formation* samt bedömningen av bebyggelsen i förslag nummer 16 som inte bildade en *riktigt väl sammankomponerad helhet*.

Det framgår också av förslag nummer 6 och 8 att delarna inom en helhet kunde tillåtas varieras så länge de var underordnade en övergripande gestalt. Detta beskrivs genom *omväxling* och *variation på ett tema*. I bedömningen av förslag nummer 8 framhölls också förslagsställarnas *upprepnig av ett motiv*. Upprepnig och enhetlighet accepterades dock enbart inom rimliga gränser varför grupperingen i förslag nummer 5 och 10 beskrevs som *monoton*. Vidare kunde grupperingen sakna *bestämd rytm* (förslag nummer 18) eller bebyggelsen *önskvärd arkitektonisk balans* (förslag nummer 7), vilket skulle kunna uppfattas som att behandlingen av skala, proportioner och avvägningen mellan mur och öppningar är otillfredsställande. Liknande beskrivningar av bebyggelsens egenskaper användes i bedömningarna av både Fredhälls/Kristinebergstävlingen och Guldhedstävlingen, emellertid tillämpade på bebyggelse av annan karaktär. Relationen mellan bebyggelse och orden som beskriver den är således ganska godtycklig och för att få en fylligare bild av vilka visuella egenskaper bedömningarna avser och en uppfattning om var exempelvis den hårfina gränsen mellan enhetlighet och monoton går, behövs förslagen och framför allt dess grafiska material.

Också bebyggelsens kontur och vyn från Öresund bedömdes ur ett estetiskt perspektiv. Här verkar slutenhetslagen ha betydelse vid tolkningen av bebyggelsens siluett. Konturen kunde vara *tillräckligt skiftande för att väcka intresse* som i förslag nummer 8, vilket tyder på att rytm och balans var av stor vikt. Kontrasten mellan byggnaderna förefaller emellertid blir för stor hos förslag nummer 8 eftersom konturen också upplevdes som och beskrevs genom metaforen *orolig*, vilken användes i såväl Fredhälls- som Guldhedstävlingen. Detta intryck förstärks av uttalanden som: *höghusens placering i rad skänker inte den önskvärda kontrasten*, vilket juryn skriver om förslag nummer 10. Bebyggelsens kontur bedöms också

med mer allmänt hållna metaforer som *olycklig* (förslag nummer 10) eller *mindre lycklig* (förslag nummer 13).

I förhållande till skalan uppskattades *måttfullhet* (förslag nummer 2) och samband mellan bebyggelsegruppernas volymer, vilket framgår av utlåtandet över förslag nummer 8 i vilket höghusens form betraktades som *organiskt sammanvuxen* med lågbebyggelsen. Kritik riktades mot alltför stora hushöjder då volymerna skulle komma att dominera vyn från Öresund (förslag nummer 12).

Också fasadutformning och enskilda byggnaders form betygsattes ur ett estetiskt perspektiv och beskrevs som *vacker och varierande* om bebyggelsen i förslag nummer 14, alternativt *oartikulerade* om arkitekturen i förslag nummer 3 och 7 samt *schematisk* om bebyggelsen i förslag nummer 17. Den negativa kritiken kan tolkas som om fasader och former inte är tillräckligt komplexa, att det finns brister i hanteringen av textur och rytm. Vidare bedöms bebyggelsen som *känsligt genomförd* (förslag nummer 14) eller uppfattas som *hård* (förslag nummer 11) eller *stel* (förslag nummer 7), metaforer med konst- och arkitekturkritisk karaktär.

Prästgårdsgärde i Mjölby 1965¹⁵

Mycket få omdömen av estetisk karaktär står att finna i de individuella utlåtandena över förslagen till tävlingen om Prästgårdsgärde. I utlåtandena om förslag nummer 6 och 11 uttrycks dock estetiska bedömningar av trafiksystemet, vilket inte skett tidigare. Sättet att formulera kritiken är emellertid densamma som tidigare behandlade tävlingar. Metaforer används, som om förslag nummer 13: *okänslig bebyggelsegruppering*, liksom beskrivningar av upphovsmannens förmåga och engagemang under tillkomstprocessen: "[bebyggelsegrupperingen och bostadsmiljöns utformning] vittnar inte om någon inlevelse i uppgiften", om förslag nummer 8. Liksom i tävlingen om Elineberg är det främst bebyggelsegrupperingen som kritiserar i estetiska termer och juryn beskriver förslag nummer 7 som *formalistisk*, vid sidan av den mer allmänna bedömningen av förslag nummer 14: s gruppering som *svårförståelig*. De positiva betygen av estetisk art är några fler. Grupperingen beskrevs genom metaforen *livlig* (förslag nummer 3), eller som *enhetlig* (förslag nummer 11), och *saklig* (förslag nummer 19). Annars bedöms bebyggelsen mest som förtjänstfull. I utlåtandena över den föreslagna bebyggelsen för Prästgårdsgärde är omdömena utifrån gestaltpsykologiska tolkningar mycket få, vilket är intressant att konstatera. Dessutom bidrar det lilla antalet metaforer till intrycket att estetisk

¹⁵ Analysen av juryutlåtandet utgår från "Utlåtande av tävlingsnämnden för allmän arkitektävling om det s.k. Prästgårdsgärdet i Mjölby". *Mjölby kommun Centralarkiv*. Mjölby Byggnadsnämnds arkiv. B:11.

kvalitet inte var av större betydelse, alternativt att juryn för prästgårdsgårde inte intresserade sig för den aspekten utan främst koncentrerade sig på teknisk-funktionella och sociala aspekter av planförslagen.

Sammanfattning

Ur metodologisk synvinkel är språkbruket, framför allt i juryutlåtandena, centralt. Abstraktionsgrad, avsaknaden av en personlig skribent och inslaget av metaforer har tydliga retoriska inslag och bidrar till intrycket av en förtroendeingivande, objektiv och korrekt bedömning oberoende av smak, plats och tidpunkt. Även den systematik som präglar såväl juryutlåtandenas sammanfattning som de enskilda utlåtandena understödjer intrycket av juryutlåtandena som professionella och neutrala dokument. Liksom programmets neutralitet kan även juryutlåtandenas opartiskhet diskuteras. Om någon skribent överhuvudtaget står att finna i utlåtandena, så är det arkitekten som varit tongivande och formulerat kritiken. Genom bedömningsgrunder som utvecklingsbarhet och framför allt bedömningen av estetisk kvalitet framträder arkitektens tolkningsföreträde. Juryutlåtandena är härvid ett för professionen viktigt dokument. I juryutlåtandena verbaliseras och formuleras kårens tysta kunskap och outtalade uppfattning om kvalitet i allmänhet och estetisk kvalitet i synnerhet. Dock distanserar språkbruket juryutlåtandena från lekmännen och kanske framför allt från en större allmänhet. Kriterierna för estetisk kvalitet är undanlidande, tolkningsbara, därmed svårdefinierade och låter sig främst förklaras i jämförande termer och genom abstrakta definitioner, vilket karaktäriserar juryutlåtandena.

Det relativt oförändrade språkbruket tyder antingen på att kårens kvalitetsuppfattning varit förhållandevis konstant under den närmare femtioåriga undersökningsperioden, eller att ordens innehåll eller betydelse delvis förändrats. Mycket talar för den förra hypotesen då tidsperioden infaller under modernismens högperiod. En jämförelse med såväl tidigare som senare perioder, exempelvis sekelskiftena 1900 respektive 2000 skulle sannolikt ge annat resultat. De stora allmänspråkliga likheterna i tävlingarnas olika program och juryutlåtanden samt de återkommande metaforerna i, trots tidsspännet, visar också på att dokumentens språk utgör en egen jargong specifik för professionen och tävlingssammanhanget. Stora inslag av konst- och arkitekturkritik präglar dock utlåtandena. Jämförelsen med konstkritik har kompletterat metoden att analysera ordval, termer och begrepp utifrån gestaltpsykologisk teori och terminologi. Metoden har bidragit med att åtskilja omdömen med estetisk innebörd från omdömen utifrån andra bedömningsgrunder. Ordval, termer och begrepp i de enskilda utlåtandena refererar ofta till gestaltpsykologiska fenomen. Så till vida har tillvägagångssättet varit fruktbart. Emeller-

tid, på grund av juryutlåtandenas språkliga karaktär uppstår en godtycklig relation mellan bedömningen och dess objekt, det vill säga de förslag utlåtandena värderar. Vidare uppställer programmen en uppsättning av de riktlinjer som ligger till grund för bedömningen. Således måste program, förslag och utlåtanden betraktas som en analysenhet, i vilken varje del och framför allt förslagen bidrar till en ökad förståelse och kännedom om arkitektkårens kvalitetsuppfattning, inklusive estetisk kvalitet. Bidragen å sin sida förankrar juryutlåtandena i tid och rum genom det grafiska och visuella materialet.

Estetisk kvalitet är, som ovan antytts, ett svårfångat fenomen och juryerna hanterar estetisk- och kvalitetsbegreppen på ett flertal sätt, dock utan närmare problematisering eller nyansering. Estetisk kvalitet används som egenskaper hos artefakterna, som upplevelser hos brukaren samt som en kompetens hos förslagsställaren. Av juryutlåtandena framkommer också att estetisk kvalitet överlag uppfattas som något absolut och oföränderligt. Relativa inslag som smak och stil bortses från trots att bedömningarna ofta tangerar denna aspekt av kvalitetsbegreppet. Jag vill här påstå att frågan om rätt estetisk kvalitet, sammanfaller med smakfrågan eftersom rätt kvalitet måste vara på förhand definierad. Av denna anledning är det intressant att notera att juryn i tävlingen om Prästgårdsgårde använder begreppet standard om det vinnande förslagets arkitektoniska och landskapsmässiga gestaltning, vilket tyder på att ambitionen var att söka efter rätt kvalitet snarare än hög kvalitet.

Hur estetisk kvalitet behandlas och uppfattas skiljer sig mellan juryutlåtandenas sammanfattningar och de individuella utlåtandena. I juryutlåtandenas sammanfattning uppträder estetisk kvalitet som en aspekt av helheten och inte som självständig faktor. Inte heller är den, förutom i Fredhällstävlingen, direkt avgörande för premiering. Istället är det den arkitektoniska helheten, konceptet eller idén som är mest betydelsefull. Också Elinebergstävlingens sammanfattning särskiljer sig genom att juryn framhåller estetiska krav på framför allt höghusbyggelse.

Estetisk kvalitet framträder i utlåtandena över de individuella förslagen såväl indirekt som en aspekt av helheten som direkt och självständigt. Här föreligger estetisk kvalitet direkt framför allt i relation till naturvärden. Ett, som upplevelser av naturen och i såväl Fredhälls-, Guldheds- som Elinebergstävlingen betonas vikten av utblickar över landskapet. Två, som egenskaper hos naturen och framför allt valda utsnitt av omgivningarna hade estetiska egenskaper vilka skulle avnjutas ur både ett skönhets- och trivselperspektiv. Samt tre, som en kompetens eller förmåga hos planförfattarna att tillvarata natur och topografi, särskilt bebyggelsens men även trafiksystemets inpassning i topografin var betydelsefullt, vilket i bästa fall genomförts på ett *känsligt* sätt. I tävlingen om Prästgårdsgårde framhålls vidare den landskap-

liga gestaltningen och dess estetiska värde och i tävlingen om Elineberg skulle områdets disposition medverka till utblickar över det ur estetisk synpunkt, viktiga sundet.

Också förslagets bebyggelse värderas ur ett estetiskt perspektiv och den estetiska bedömningsgrunden framträder självständigt samt viktigare än andra genom den frekvens med vilken uttalanden med estetisk innebörd förekommer i de enskilda utlåtandena. I bedömningen av arkitekturen och framför allt bebyggelsens gruppering, spelar tekniska, funktionella, sociala och ekonomiska faktorer underordnade roller och som jag tolkar det, utvecklings- och förändringsbara aspekter av förslagen. Av denna anledning är de inte lika betydelsefulla som den estetiska kvaliteten eftersom den är känslig för förändringar.

Den estetiska kvaliteten uppfattas som en egenskap hos den föreslagna arkitekturen, vilket jag uppfattar som problematiskt men signifikativt för arkitektkårens sätt att uttrycka sig i estetiska frågor eftersom fackmännen i juryn under bedömningen föreställer sig förslagen som realiserade. Detta ställer frågan om hur estetisk kvalitet kan bibehållas från grafisk, visuell och verbal representation, genom projekteringen till realiserat projekt.

Vidare formuleras estetisk kvalitet som en upplevelse hos brukaren av den realiserade miljön, vilket även detta sker på ett okritiskt sätt. Liksom vad som utgör upplevelser av trevnad, finns ett stort relativt inslag i upplevelser och estetisk kvalitet vilket juryn inte tar hänsyn till i bedömningen. Perspektivet utgår ifrån juryledamöternas horisont. Även detta är kanske avhängigt den undersökta tidsperioden. Senare tiders prisnämnder intar kanhända en mer relativiserande hållning och gentemot brukarna samt beställarna, en större lyhördhet för skilda uppfattningar av estetisk kvalitet.

Vad som betraktas estetiskt och tolkas med gestaltpsykologisk teori och terminologi skiljer sig lite tävlingarna emellan. I juryutlåtandena förekommer tolkningar av gestalter som helheter mycket ofta, liksom bedömningar huruvida lagarna om likhet, närhet och slutenhet är uppfyllda. I Fredhällstävlingen är det kvartersindelningen och bebyggelsen i allmänhet som juryn bedömer utifrån ett gestaltperspektiv och i både Guldheds- och Elinebergstävlingen granskas bebyggelsens gruppering. Således är det bebyggelseenheter eller hur grupper av byggnader är organiserade som främst studeras, vilket kanske inte är förvånansvärt ur ett stadsplaneperspektiv. Även byggnadsvolymer och bebyggelsens siluett betraktas utifrån ett gestaltpsykologiskt perspektiv, såväl i Fredhälls- som Elinebergstävlingen. Bebyggelsen i allmänhet i samtliga tävlingar får omdömen av denna karaktär. Skala och proportion, rytm, öppenhet/slutenhet, variation/upprepning är aspekter som granskas. Att estetisk kvalitet relativt sett får litet utrymme i tävlingen om Prästgårdsgårde är intressant. Tävlingen infaller då produktionsanpassad projektering efterfrågas, när ekonomiska incitament hade stor betydelse

för bostadsproduktionen och under bostadsbristens tidevarv. Beror estetikens minskade utrymme på detta, på brist på förslag av hög estetisk kvalitet, på arrangörens och/eller juryns intresse och kompetens eller på platsens beskaffenhet, inspirerade inte tävlingen?

Guldhedstävlingens juryutlåtande ger vidare en bra bild av vilken estetisk preferens som dominerade bland jurymedlemmarna: en sammanhållen koncentrerad bebyggelse med koherenta grupper av olika hustyper, både punkt-, stjärn- och lamellhus omnämns, vilket gav variation åt stadsbilden och sparade värdefull naturmark, ej för långa eller alltför höga byggnadskroppar utan smäckrare volymer med måttfull och som möjliggjorde utblickar mellan husen och från gatorna. Elinebergstävlingens juryutlåtande ger å sin sida, en nyanserad bild av kriterierna för estetisk kvalitet hos bebyggelsens gruppering. Konsekvens, koherens och koncentration kan sägas definiera estetisk kvalitet vid denna tävling.

Källor

Otryckta källor

Stockholms Stadsarkiv

Kungliga Biblioteket

Mjölby kommuns Centralarkiv

Tryckta källor

Edman, Johan. (2001) *Stadsplanering som verksamhetsfält. En studie av yrkesgrupper och deras arbete*. Studia Sociologica Upsaliensia 48. Uppsala: ACTA Universitatis Upsaliensis.

Bergdoll, Barry. (1989) "Competing in the Academy and the Marketplace: European Architecture Competition 1401-1927".

Hesselgren, Sven. (1977) *Vad vacker är. Varför vi vill ha vackra hus och städer*. Lund: Statens råd för byggnadsforskning.

Hultman, Mats. (2002) *Seaside, Celebration och Windsor : studier av urbana estetiska regler*. Lund: Lunds Universitet. Formlära, Institutionen för arkitektur.

Lipstadt, Hélène. (1989) *The Experimental Tradition: Essays on Competitions in Architecture*. New York: Princeton Architectural Press.

Lundequist, Jerker. (1992) "Kvalitetsbegreppets två dimensioner". *Arkitektonisk kvalitet*. Arkitekturmuseets Årsbok. Stockholm: Arkitekturmuseet.

Paulsson, Gregor och Nils. (1956) *Tingens bruk och prägel*. Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag.

Rasmussen, Sten Eiler. (1959) *Experiencing Architecture*. Cambridge: The Massachusetts Institute of Technology.

Rönn, Magnus. (2005) "Att bedöma arkitektonisk kvalitet – hur utses prisvinnare?". *Om kvaliteten i arkitektur*. TRITA-ARK-Forskningspublikationer 2005:1. Stockholm: KTH Arkitektur och Samhällsbyggnad.

Sveriges Arkitekters Riksförbund. (1947) "Formulär för program till svenska arkitektur- och stadsplanetävlingar". *SAR Årsbok med matrikel 1947*. Stockholm: Sveriges Arkitekters Riksförbund.

Tostrup, Elisabeth. (1999) *Architecture and Rethoric. Text and Design in Architectural Competitions, Oslo 1939-1997*. London: Andreas Papadakis Publisher.

Werner, Inga Britt. (2005) "Arkitektur och kvalitetsstyrning". *Om kvalitet i arkitektur*. TRI-TA-ARK-Forskningspublikationer 2005:1. Stockholm: KTH Arkitektur och Samhällsbyggnad.

Om program för gestaltningsfrågor dess nyttjande i stat och kommun

Av Elisabeth Tornberg

Abstrakt

Staten och kommuner använder sig av *arkitekturprogram*, *gestaltningsprogram*, *kvalitetsprogram* och *stadsmiljöprogram* som hjälpmedel i planeringsprocessen. Den här artikeln söker skapa klarhet i användningsområdet och belysa skillnader i innehållet för begreppen: arkitekturprogram, designmanual, designprogram, gestaltningsprogram, gestaltningsprinciper, kvalitetsprogram och stadsmiljöprogram.

De källor som jag valt för mina studier är litteraturstudier, databassökningar, internetsökningar och intervjuer. Som en del i min metod ingår även begreppsanalys. De exempel på program som jag sedan valt att skriva vidare om i min artikel har jag följt upp via samtal med ansvarig arkitekt. Gestaltningsprogrammen valde jag i likhet med Patton utifrån hans kriterier för fallstudier där ”intensity sampling” var ett av mina huvudkriterier. Exemplet var informationsrika fall men inte på något sätt extrema. Avgränsningen gjordes till att omfatta svenska exempel mellan åren 1999-2005, urvalet gjordes för att informationen skulle vara aktuell för utvalda intervjupersoner.

De olika beställarna/byggherrarnas användande av programmen skiljer sig åt. Det saknas gemensamma definitioner för programmens innehåll. Därför uppstår det lätt missförstånd vid beställning av programmen. Studien visade att främst fyra typer av program förekom hos stat och kommun. Dessa var, arkitekturprogram, gestaltningsprogram, kvalitetsprogram och stadsmiljöprogram. Studien visade också på skillnader i vad programmen beskrev: plats/process, övergripande policyfrågor/projektnivå, färdigt dokument/ levande dokument, principlösningar/detaljlösningar. Dessa skillnader hos programmen borde ligga till grund för ett tydligare och enhetligare språkbruk bland byggherrar och kommunala stadsbyggnadskontor.

Inledning

Kommuner, som ska planera stadsdelar som innehåller bostäder och verksamheter, Vägverket, Banverket eller Luftfartsverket, som ska planera infrastruktur, använder sig idag av arkitekturprogram, gestaltningsprogram, kvalitetsprogram eller stadsmiljöprogram som ett hjälpmedel i planeringsprocessen. Programmen används för att säkra arkitektoniska kvalitéer och estetiska värden. De kan ha olika benämningar men följer ett mönster av skillnader och likheter. Mitt val av studieobjekt visar att det råder en oklarhet om programmens benämningar och innehåll och när de ska användas i planeringsprocessen. Den här artikeln är ett försök att skapa klarhet i språkbruk och definitionerna av programmens innehållsliga aspekter.

På arkitekturdagen den 11 november 2005 i Stockholm, förde kultur- och utbildningsminister Leif Pagrotsky fram *Rådet för arkitektur, form och designs* arbete i sitt anförande. Rådet har varit verksamt sen 2004 och arbetar i linje med handlingsprogrammet *Framtidsfor-*

mer - *Handlingsprogram för arkitektur, formgivning och design* (prop. 1997/98:117) som ska främja en långsiktigt hållbar utveckling samt stärka och bredda intresset för arkitektur, form och design. Pagrotsky framhöll vid seminariet att Rådet ska få en mer offentlig opinionsbildande roll i samverkan med Sveriges Arkitekter och Miljö- och samhällsbyggnadsdepartementet. Vidare sa han att ”Kvalitet kan vara en rationell investering”. Som ett gott exempel nämnde han Malmö högskolas nya bibliotek.¹ I Rådets årsrapport 2004, ser Rådet två vägar att stärka kvaliteten i den offentliga upphandlingen genom att: ”Inrätta en offentlig instans för rådgivning i upphandlingsfrågor med avseende på kvalitetsaspekter samt förstärka omfattningen och tillämpningen av allmänna formgivningstävlingar för merparten av offentligt byggande.”²

1998 fick ett antal fastighetsförvaltande statliga myndigheter inom ramen för handlingsprogrammet *Framtidsformer - Handlingsprogram för arkitektur, formgivning och design* i uppdrag att upprätta program för hur arkitektoniska och gestaltningsmässiga kvaliteter skall främjas och tas till vara i myndigheternas byggande, inredande och förvaltande av byggnader och anläggningar. De myndigheter som fått uppdraget är: Vägverket, Banverket, Luftfartsverket, Fastighetsverket, Fortifikationsverket, Riksantikvarieämbetet och Sjöfartsverket.

Språkbruket och begreppsanvändningen

Syftet med artikeln är att kartlägga språkbruket och ge en ökad klarhet i begreppsanvändningen, samt att undersöka med vilka medel gestaltningsprogrammen skall styra planeringen och utformningen av miljöer. De olika beställarna/byggherrarnas användande av programmen skiljer sig åt. Det saknas gemensamma definitioner av programmens innehåll. Tillvägagångssättet är att analysera språkbruket och ett antal belysande exempel på program med gestaltande avsikter.

De ord som används för att undersöka fenomenet är: *arkitekturprogram*, *designmanual*, *designprogram*, *gestaltningsprogram*, *gestaltningsprinciper*, *kvalitetsprogram* och *stadsmiljöprogram*. Urvalet har gjorts utifrån personliga erfarenheter och sökningar på nätet. Jag vill undersöka programmens användningsområden och skillnader i deras form och innehåll. Det görs genom studier av ett antal exempel på program inom kommuner och hos statliga byggherrar.

¹ Pagrotsky 05-11-11.

² Rådet för arkitektur, form och design 2005, sid. 4.

Frågeställningar

Jag har i likhet med Robert E Stake (1995) valt att organisera mina studieobjekt kring ett antal frågeställningar.³ Den här artikeln har två frågeställningar av grundläggande natur:

- Vilka program hos stat och kommun hanterar gestaltungsfrågor?
- Hur används program med gestaltande avsikter i arkitektur- och stadsutvecklingsprojekt?

Följfrågor är: hur gör byggherrar/beställare för att säkra de kvaliteter som kommit fram i programmen samt hur utvärderar man desamma? Frågan handlar om hur arkitektoniska kvaliteter kan kommuniceras i planeringsprocesser, hur kvalitetsfrågor i byggprojekt genomförs och följs upp.

Statliga byggherrar och kommunala stadsbyggnadskontor

Jag har valt tre statliga myndigheter: Vägverket, Banverket och Luftfartsverket som studieobjekt. Skälen till att jag valt dessa är att de arbetar med offentliga miljöer som används av många människor och att de arbetar aktivt med införandet av gestaltungsprogram i sin verksamhet. Vidare har jag också försökt att jämföra användningen av gestaltungsprogram hos kommunala stadsbyggnadskontor med erfarenheter från statliga byggherrar. Stadsbyggnadskontoren hos de tre största kommunerna i Sverige granskas: Stockholm, Göteborg och Malmö. Program från några mindre kommuner har studerats som komplement.

I de större kommunerna är det vanligt att stadsbyggnadskontoren arbetar med gestaltungsprogram. Orsaken till detta är att de stora kommunerna har fler komplexa bygg- och infrastrukturprojekt som behöver stöd i planeringsprocessen för att stärka den arkitektoniska kvaliteten. I Göteborg håller jag på att utföra en fallstudie som är koncentrerad kring ett gestaltungsprogram i samband med planeringen av ett bostadsområde med flera byggherrar.⁴ Preliminära data från min fallstudie kommer att ingå i den här redovisningen. Uppgifterna är inte slutgiltiga då fallstudien fortfarande pågår. En intressant aspekt har med uppföljningen av programmen att göra.

³ Stake, s16-17,133

⁴ Fallstudiemetodik, Rolf Johansson, 2005.

Svenska exempel mellan åren 1999-2005

De källor som jag använt mig av i min studie är litteraturstudier, databassökningar, internet-sökningar och intervjuer. Som en del av min metod ingår även begreppsanalys. De exempel på program som jag sedan valt att skriva om har jag följt upp via samtal med ansvarig arkitekt. Undersökningsmetodiken är främst kvalitativ men innehåller även kvantitativa delar. Intervjufrågor har sänts via mail, brev eller gjorts i form av personliga intervjuer. Programmen valdes i likhet med Michel Q Pattons (1990) kriterier för fallstudier där ”*intensity sampling*” är ett av mina huvudkriterier.⁵ Med intensity sampling menas här att exemplen är informationsrika fall men inte på något sätt extrema. Avgränsningen är gjord till att omfatta svenska exempel mellan åren 1999–2005, urvalet har gjorts för att informationen skall vara aktuell för de personer som jag sedan valt att intervju.

Benämningar/Språkbruk

Det finns en rad olika ord som används flitigt i sammanhanget arkitektur och kvalitetsfrågor, några av dessa är: *arkitekturprogram*, *designmanual*, *designprogram*, *gestaltungsprinciper*, *gestaltungsprogram*, *kvalitetsprogram* och *stadsmiljöprogram*. Jag har undersökt betydelsen av dessa begrepp, om de pekar ut olika slag av program eller om de står för samma saker. Används de på en övergripande nivå eller är de anpassade hos byggherrar och förvaltningar till en projektnivå? Kan det vara så att programmen används på skilda sätt i skilda sammanhang av olika aktörer? En annan viktig frågeställning är om benämningarna är olika ord för samma sak eller om det finns tydliga innehållsliga skillnader mellan olika benämningar beroende på hur språkbruket ser ut.

Kommunerna och arkitekturprogram

Vid en internetsökning⁶ under sökordet ***arkitekturprogram*** valde jag några intressanta svenska exempel, för att få en uppfattning om i vilka sammanhang ordet *arkitekturprogram* förekommer. Det är vanligt att kommunerna använder benämningen *arkitekturprogram* i sin planeringsprocess. En orsak till att de tar fram *arkitekturprogrammen* kan vara både *Regeringens kulturproposition 1996/97:3* och ett *Nationellt handlingsprogram för arkitektur och formgivning 1997/97:117*, som föreslår att kommunerna ska ta stöd i *lokala arkitekturprogram* vilka de upprättar för att få bättre möjligheter att påverka den arkitektoniska utformningen. Arkitek-

⁵ Patton 1990.

⁶ Internetsökning, 05-10-03, sökord arkitekturprogram (451 träffar).

turprogrammen är en hjälp till att visa på karaktärsdrag och värden i miljön, hur dessa kvaliteter kan främjas och tas till vara.

Även ändringar i Plan- och bygglagen (Pbl) 1998/1999, som syftar till att stärka estetiska värderingar inom byggnadsbeståndet har påverkat kommunerna. Ändringarna som berör estetiska föreskrifter finns i 3 kap. Här talar Pbl om att byggnader ska placeras *”med hänsyn till stads- eller landskapsbilden”* och till *”natur- kulturvärden på platsen”*. Vidare nämns att byggnadernas *”yttre form ska vara estetiskt tilltalande”* och att utformningen skall syfta till *”en god helhetsverkan”*.⁷

Arkitektonisk kvalitetssträvan

Att arbeta med ett *arkitektur- och gestaltningsprogram* kan ses som ett medel för att uppnå en *god arkitektonisk kvalitet*. För att nå dit behövs en gemensam vision om god kvalitet och en vilja inom projektgruppen att skapa denna goda kvalitet. Den process som syftar till en gemensam vision om arkitektoniska kvaliteter inkluderar både konstnärliga och funktionella kvaliteter och kallas enligt Mats Hultman (2002) för en *arkitektonisk kvalitetssträvan*. Vid en sådan process arbetar projektgruppen med att skapa gemensamma värderingar. Det finns en sårbarhet i den här typen av planeringsprocess genom att kontinuiteten bryts när personer byts ut under processens gång, initialt kan tidsåtgången i projektet vara mycket stor genom att planeringen drar ut på tiden.⁸ Det långa tidsperspektivet gör det svårt att upprätthålla en gemensam vision om kvalitet i stadsbyggnad. I den fallstudie som jag följt i Göteborg, *Kvibergs ängar*, har projektgruppen använt sig av ett arbetssätt som understödjer en arkitektonisk kvalitetssträvan. Projektgruppen för framtagande av detaljplan och gestaltningsprogram har bestått av representanter från Stadsbyggnadskontoret (Sbk), Fastighetskontoret (Fk), Gatukontoret (Gfk), byggherre, arkitekter och övriga konsulter. I gruppen har planarkitekten sökt skapa en *”god stämning”* genom att låta alla komma till tals och hålla mötena i en mer informell anda. Gemensamma referenser har gruppen fått genom en studieresa till Danmark, där de tittade på goda exempel av arkitektur som var relevanta för projektet. Vid en intervju med ansvarig planarkitekt där frågan ställdes om förväntningar/mål på gestaltningsprogrammet säger han: *”Interna rutiner för kvalitetssäkring är ännu inte utvecklade, däremot hade jag som planhandläggare förväntningar/mål med gestaltningsprogrammet att det skulle skapa en större samsyn i arbetsgruppen, att det skulle förbättra kvaliteten i planarbetet samt att det skulle visualisera planförslaget. Jag tror även att det är viktigt för ett gott resultat av den slutligen*

⁷ Boverket 2002. PBL 1998:805, paragraf 1.

⁸ Hultman 2002.

byggda miljön att vi genom gestaltungsprogrammet fått en diskussion om en sammanhållen och genomtänkt gestaltning av hela planområdet”.⁹ På följdfrågan om gestaltungsprogrammet haft den effekten/verkan i projektet som väntat svarar arkitekten: ”Tyvärr har väl inte processen hunnit så långt att resultatet kan utvärderas fullständigt. Jag tycker dock att möten och studieresor tillsammans med upprättat material stärkt samsynen i gruppen samt utvecklat planförslaget och tydligare visualiserat det, så som förväntades.”¹⁰

Beskrivning av ett antal program

Som exempel på **arkitekturprogram** kan nämnas att Hallands stadsarkitekter och planerare har tagit fram ett *Arkitekturprogram för Hallands inland* i ett samarbete med länsstyrelsen Halland län och Movium - sekretariatet SLU Alnarp. Programmets syfte är att skapa en god bebyggd miljö på landsbygden. Det tar upp landskapsrum och utblickar, aspekter på husets placering i landskapet, husets placering på tomten med vegetation, inhägnad, belysning, husets utformning som färg och form, materialval och detaljer, fönster, dörrar och verandor. Programmet är övergripande och innehåller även en detaljerad nivå.¹¹

Ett annat intressant exempel är *Arkitekturprogram- Ramprogram för Kungsbacka kommun*. Arkitekturprogrammets mål är att upprätthålla bebyggelsemiljöer med stark karaktär och identitet. Programmet behandlar främst estetiska värden med syfte att ge inspiration och gemensamma referenser. Bedömningen av bygglovansökningar sker utifrån detta material. Arkitekturprogrammet utgörs av ett ramprogram med delprogram som är specifika för olika områden i kommunen. De delområden vilka har program är centralorten, jordbruksbygden, kommundelscentra, och den kustnära bebyggelsen.¹² Arkitekturprogrammen är bara rådgivande till skillnad från detaljplanen som är ett juridiskt bindande dokument. Programmen utgör ett frivilligt framtaget beslutsunderlag i samband med beslut om bygglov.

Vid en internetsökning¹³ under sökordet ”**designmanual och arkitektur**”, fick jag relativt få träffar (27st). Ett exempel är Luftfartsverkets (Lfv), *Arlanda Design manual*, utarbetad av KHR arkitekter. Manualen ger anvisningar för framtida förändringar för Pir F, som mottog Kasper - Sahlinpriset 2002. Den ska även gälla för de befintliga terminalerna: 2, 4 och 5. Manualen beskriver utformningen av de objekt som bör vara gemensamma och igenkännbara för terminalsystemet i sin helhet på Arlanda. Manualens målsättning är ”att ge Luftfartsverket på

⁹ Personlig kommunikation, intervju 05-10-28.

¹⁰ Personlig kommunikation, intervju 05-10-28

¹¹ Arkitekturprogram för Hallands inland.

¹² Arkitekturprogram ramprogram för Kungsbacka kommun.

¹³ Internetsökning, 05-11-24, sökord designmanual och arkitektur, (27 träffar).

Arlanda, ett verktyg för att säkerställa en sammanhållen design i de olika byggnaderna,” målsättningen är vidare att ”*via begränsningar av antalet olika rumsmaterial, skapa harmoniska rum och tydliga arkitektoniska sammanhang.*” Gestaltungsprogram inom Luftfartsverket är till för att skapa förståelse för befintliga byggnader och ge vägledning vid utformningen av nya.¹⁴

Vid ett samtal med chefsarkitekten på Lfv, framkom att designmanualen för pir F anses alltför detaljerad och att Luftfartsverket får problem när de ska använda den på befintliga terminaler 2, 4 och 5. Enligt chefsarkitekten bör manualerna vara mer av principkaraktär än den nu framtagna.¹⁵

Räntfors arkitektur & landskap har tagit fram en “*Designmanual för Vintriediket*”, 2001 i Skåne. Den behandlar dagvattenhanteringen i Vintrie, ett område som planlades 2002. Här söker arkitekten binda ihop de två byarna Vintrie och Bunkeflo genom att gestalta diket som skiljer byarna åt till en attraktiv plats samtidigt som de värnar om de biologiska och ekologiska värdena. Enligt den landskapsarkitekt som var med och tog fram programmet, var det en tillfällighet som gjorde att programmet kallades designmanual. Då det innehållsmässigt överensstämmer med ett gestaltungsprogram, kunde det likaväl ha kallats för gestaltungsprogram.¹⁶ Programmet är detaljerat och tangerar en projekteringshandling i sin beskrivning av diket utformning med sektioner av bryggor, trappor, trappvägar samt en detaljerad beskrivning av dammens vegetation. Designmanual Vintriediket visar framtida visioner för området och kom att användas på informationsmöten med allmänhet/brukare. Detta program är således länkat till en projektnivå.

Vid en internetsökning¹⁷ på “*designprogram och arkitektur*” fick jag 217 träffar. Stiftelsen Svensk Industridesign (SVID) och Föreningen Svensk Form lämnade i januari 2003 ett förslag till regeringen om ett nationellt *designprogram*. Regeringen beslutade 2003-02-13 att ge SVID uppdraget att under 2003 genomföra delar av designprogrammet. Under designåret 2005 kom regeringen att prioritera designinsatser som främjar företagets tillväxt.¹⁸

Flera av träffarna avser designprogram för produkter, kläder, grafisk design, TV-program, Designåret 2005, industridesign med mera.

Ett exempel på “*designprogram*” inom arkitektur är Sanduddens skola på Ekerö. Här har två arkitekter och en konstnär tillsammans fått uppdraget att utforma och genomföra ett

¹⁴ Luftfartsverket 2000.

¹⁵ Personlig kommunikation, telefonsamtal 05-02-25.

¹⁶ Personlig kommunikation, telefonsamtal 05-11-30.

¹⁷ Internetsökning, 05-11-25, sökord designprogram och arkitektur, (217 träffar).

¹⁸ Regeringsbeslut, Uppdrag till Svensk Form att förbereda och genomföra Designåret 2005

”konst- och designprogram” utemiljön kring Sanduddens skola och förskola, 2004-2006. Finansierare är Statens konstråd, Sanduddens skola och Ekerö Kommun. Statens konstråd vill genom programmet verka för en helhetsgestaltning ur ett konstnärligt perspektiv.¹⁹ Uppdraget var från början att utforma en utomhusscen men kom att resultera i att gestaltningen omfattade hela skolgården samt en förskola. Arealen var 10.000 m², och budgeten var på 1,7 miljoner, vilket gjorde att arkitekterna var tvungna att finna mycket ekonomiskt snåla lösningar. Arkitektgruppen gjorde initialt en plats- och programanalys, den följdes av idéer som genererade programmet. ”Designprogrammet” gjordes i formen av en *arbetsmodell* som användes under hela samrådsprocessen med skolan och kommunen. Mötesfrekvensen var tät och processen tog ungefär ett år. Modellen förändrades efterhand och på så sätt förankrades förslagen i hela projektgruppen. Besluten fattades med hjälp av arbetsmodellen, materialprover, referensbilder och diagram som beskrev olika verb: *forma - bygga, hoppa - flyga, vila - fundera, titta - observera, spela fotboll - heja, sitta - pyssla, springa - busa, leta efter spår*. Speciellt för projektet var också att arkitekterna var på bygget en gång i veckan för att möta upp frågor och komma med kompletterande lösningar.²⁰ Detta program väcker frågan om i vilken grad gestaltungsprogram måste innehålla en skriftlig dokumentation av målsättningen.

Vägverket Region Väst utvecklade 2002 ett *Designprogram för Göteborgs infarter*. Designprogrammet berör fem kommuner och har tagits fram i nära samarbete med dem.²¹ Här har Vägverket klassificerat omgivningarna som vägen passerar genom som *landet, ytterstaden/mellanstad, centrum* och *regioncentrum*. För varje vägsträcka anger programmet rekommendationer för vägrummets framtida möblering och konstbyggnader. Programmet tar upp bullerskydd, avbärarräcken, broar, murar, diken och kantstenar, mark och plantering, sido- och mittremsor, höga planteringar, skötselintensitet av gröna delar, belysning, vägskyltar, belysning av broar, stolpar och portaler. Parallellt har en produktutveckling av vägutrustning pågått. Det är genom sin stora omfattning ett unikt projekt för Vägverket. De åtgärder som designprogrammet föreslår har till delar genomförts i anslutning till Vägverkets successiva utbyggnad och förbättringar av Göteborgs infarter.

Internetsökningen med sökordet²² ”*gestaltungsprogram och stadsbyggnad*” gav 463 träffar. Flera av exemplen är relevanta gestaltungsprogram på kommunal nivå. De statliga myndigheterna Vägverket, Banverket och Luftfartsverket använder sig också av gestaltungsprogram i sin planeringsprocess. Gestaltungsprogrammen nämns i samband med kommuner-

¹⁹ Designprogram för Sanduddens skola, 2004.

²⁰ Personlig kommunikation, samtal 05-12-20.

²¹ Vägverket 2002.

²² Internetsökning, 05-11-27, sökord *gestaltungsprogram och stadsbyggnad*, (463 träffar).

nas arbete med översiktsplaner och detaljplaner. Som exempel kan nämnas fördjupningen av *Översiktsplanen, Centrala Uddevalla*. Här beskrivs hur kommunen ska ta fram ett gestaltungsprogram som kan fungera som en kunskapsbas vid detaljplanearbeten, ombyggnader/renoveringar av gator och byggnader. Under rubriken konsekvenser står, ”Ett bra gestaltungsprogram utgör utgångspunkten för specifika ställningstaganden i varje enskilt fall då även den givna platsens förutsättningar måste vägas in.”²³

Gestaltungsprogrammen är inte juridiskt bindand utan förankras genom att arbetas in i detaljplanen eller som bilaga till exploateringsavtalet. I gestaltungsprogram för Sicklaön, har Nacka kommun bilagt programmet till exploateringsavtalet. Här har kommunen trots svåra förutsättningar med en tomt som ska innehålla en stor lagerbyggnad nära bostäder, lokalväg och motorväg arbetat med gestaltningen. Programmet beskriver riktlinjer för gestaltningen av landskapsrummet, markplanering och vegetation, trafik, inhägnader, belysning, skyltning, placering av byggnader och volymer, byggnadernas material och utformning. Gestaltungsprogrammet styr utformningen både av bebyggelse och den yttre miljön i syfte att uppnå en god helhetsverkan.²⁴ Jag tycker att det är ett intressant exempel på hur en gestaltning genomförts i en stadsdel.

I min fallstudie Kvibergs ängar i Göteborg gavs arkitekten initialt tre gestaltungsprogram som referenser och förebilder. Programmen var *Stapelbädden på västra Eriksberg*²⁵, *Gestaltungsprogram för västra Sannegårdshamnen*²⁶ och *Amhults centrum, Torslanda*²⁷. En analys av de tre gestaltungsprogrammen visar att de både har mycket gemensamt i innehåll, men att de också skiljer sig också åt märkbart på vissa punkter. Av de tre gestaltungsprogrammen är *Gestaltungsprogram för västra Sannegårdshamnen* det mest omfattande och detaljerade. När det beskriver platser som Snickeritorget, Brotorget och Hamntorget så görs det detaljerat genom att visa situationsplaner över aktuella platser. *Gestaltungsprogrammet för Stapelbädden på västra Eriksberg* är utformat på ett förenklat sätt och pekar ut principlösningar. Styrningen ska ske via referensbilder i form av foton på objekt. *Amhults centrum, Torslanda* gestaltungsprogram har använt sig av ett landskapsarkitektur- perspektiv. Här beskriver arkitekten inledningsvis intentioner för den yttre miljöns parker, torg och samband till befintlig vattenspegel, för att sedan fortsätta med bebyggelsen. Programmet är rikt illustrerat med personliga referensskisser.

²³ Centrala Uddevalla, fördjupning av öp. 2000.

²⁴ Gestaltungsprogram för Sicklaön 171:1, Skvaltran. 2002

²⁵ Gestaltungsprogram, Stapelbädden på västra Eriksberg. 2005.

²⁶ Gestaltungsprogram för västra Sannegårdshamnen. 2002.

²⁷ Gestaltungsprogram, Amhults centrum, Torslanda. 2003.

Stapelbädden är det enda av de tre programmen som innehåller hänvisningar till planbestämmelser. Dessa gestaltningsprogram väcker frågor relaterat till principlösningar och detaljutformningar.

Vid en internetsökning²⁸ under sökordet ”*gestaltningsprinciper och stadsbyggnad*”, visar det sig att ordet *gestaltningsprinciper*, förekommer i samband med kommunernas detaljplanearbete. Stadsbyggnadskontoren använder sig av gestaltningsprinciper i form av övergripande riktlinjer för den arkitektoniska kvaliteten i detaljplanen. Ett exempel på det är *Detaljplan för Traversen/Turebergs allé*.²⁹ Här innehåller plankartan en separat text under rubriken *Gestaltningsprinciper*. Där beskrivs den kommande bebyggelsens fasader, placering i gaturum, kvartersbildning, hushöjd mot järnväg, visuell uppdelning av kvarter med hjälp av färgbehandling, burspråk och balkonger.

Ett annat exempel är *Planbeskrivningen för detaljplan för Utbyggnad av Minnelundsvägen, Göteborg*.³⁰ Här har kommunen i beskrivningen använt sig av rubrikerna: *Gestaltningsprinciper för gata och gestaltningsprinciper för byggnad*. Råden som ges är av mycket övergripande karaktär och beskrivs endast i kortare textstycken. Programmen talar i dessa fall främst genom bildernas formspråk.

En internetsökning³¹ under sökordet ”*kvalitetsprogram och arkitektur*”, gav 266 träffar. Under 2000-talet har kvalitetsprogram legat till grund för Sveriges två största bostadsprojekt. De är Västra hamnen i Malmö och Hammarby sjöstad i Stockholm, båda visades som bomässor 2001 respektive 2002. Den första etappen av området Västra hamnen, Malmö färdigställdes till bomässan 2001. Tillsammans med Malmö stad tog 18 byggherrar fram ett *kvalitetsprogram* för Bo01. *Kvalitetsprogrammet* ger riktlinjer bl.a. för arkitektoniska kvaliteter, val av material, energianvändning i fastigheterna, landskapsplanering och infrastruktur. Hela projektet beräknas i sin helhet vara klart 2010. I programskriften till bomässan BoStad02³² skriver Stadsbyggnadskontoret att de tagit fram ett nytt planinstrument, ”*Kvalitetsprogram för gestaltning*”. Principen för programmen är att ”*De olika delområdenas arkitekter, byggherrar och staden utvecklar tillsammans en gemensam arkitektonisk grammatik för att skapa lämplig avvägning mellan samordning och variation*”. Nyckelorden i grammatiken är stadsmässighet, kretsloppsanpassning, tillgänglighet, arkitektur med rötter i 1920- och 30-talen. Kvalitetspro-

²⁸ Internetsökning, 05-12-01, sökord gestaltningsprinciper och stadsbyggnad, (33 träffar).

²⁹ Detaljplan för Traversen 7, Turebergs allé, Tureberg. 2003.

³⁰ Detaljplan för Utbyggnad av Minnelundsvägen Göteborg. 2000.

³¹ Internetsökning, 05-12-25, sökord kvalitetsprogram och arkitektur, (217 träffar).

³² Stockholms stadsbyggnadskontor, Programskrift för Hammarby Sjöstad. 2002

gram i denna mening förefaller ha en vidare betydelse i syfte att samordna gestaltningen på en stadsbyggnadsnivå.

I Stockholms kommun har stadsbyggnadskontoret arbetat med program för den estetiska utformningen sedan omkring 1980.³³ Sickla Udde är ett av de färdigställda delområdena i Hammarby sjöstad. Här finns ett *Kvalitetsprogram för gestaltning, utbyggnadsetapp 1*.³⁴ I texten står att kvalitetsprogrammen upprättats av staden i samarbete med berörda byggherrar för samordning av den yttre miljöns utformning. Kvalitetsprogrammet utgör ett komplement till detaljplanerna och ingår som bilaga i exploateringsavtalet. Hammarby sjöstads gestaltning har arbetats in i översiktsplanen och detaljplanen. Detaljerade gestaltungsprinciper preciseras i programmet. Kvalitetsprogrammet har karaktären av en för Sjöstaden lokal byggnadsordning. Kvalitetsprogrammet är detaljerat och beskrivningen spänner från överordnade gestaltungs-motiv till byggnadsutformning och utformning av allmän mark och kvartersmark. Kvalitetsprogrammet uppvisar innehållsmässigt stora likheter med ett gestaltungsprogram, skillnaden ligger i skalan. Också de statliga myndigheterna använder benämningen *kvalitetsprogram* på ett mer övergripande sätt inom sina organisationer. Luftfartsverket (Lfv) har i *Arkitektur & Form Handlingsprogram 2002-2004*, tagit fram ett handlingsprogram för arkitektur som svar på regeringens uppdrag till de statliga myndigheterna om att de ska driva ett *kvalitetsprogram* för sin arkitektur och formgivning. Handlingsprogrammet syftar till: ”Att förbättra förutsättningarna för väl fungerande och allmänt uppskattade flygplatser genom att Lfv målinriktat och konsekvent satsar på att åstadkomma och bibehålla goda arkitektoniska och gestaltungs-mässiga kvaliteter.” och ” Att föra in arkitektonisk kvalitet i Lfv`s kvalitetsystem”.³⁵

Banverket har ett *Kvalitetssystem för järnvägsutformning, Järnvägens gestaltning*³⁶. Det är en redovisning av regeringsuppdraget. Vid arbetet med ett *Kvalitetsprogram för främjande av arkitektur, formgivning och design inom Banverket* beskriver byggherren målet som att åstadkomma ”en bra helhetslösning av järnvägs miljön vilket inbegriper en sammansmältning av bra teknik, funktion, estetik och gestaltning, med natur- och kulturhänsynen och en god ekonomisk lösning”. Banverket betonar att estetik och gestaltning måste inkludera funktion. Kvalitetsprogrammet ska kopplas till övriga styr- och kvalitetsfunktioner inom Banverket. Programmet utformas i samverkan med miljö- och kvalitetsprogram. Hos Banverket är

³³ Personlig kommunikation, intervju 05-03-02. Stockholms stadsbyggnadskontor kallade programmen till en början för *miljöprogram* därefter använde de sig av benämningen *kvalitetsprogram*. Kommunen såg svårigheter med *kvalitetsprogram* då kvalitet är ett vitt begrepp och gick därför successivt över till benämningen *gestaltungsprogram*.

³⁴ Stockholms stadsbyggnadskontor, Sickla Udde Kvalitetsprogram för gestaltning, 1999.

³⁵ Handlingsprogram, Arkitektur & Form 2002, sid.2

³⁶ Kvalitetsprogram för järnvägsutformning 1999.

det tydligt att kvalitetsprogrammet är ett policydokument som ingår i styrningen av verksamheten på en övergripande nivå.

Vägverket tog 1999 fram ett ”*Kvalitetsprogram för vägarkitektur*”³⁷. Det är ett övergripande dokument vars syfte är stärka vägarkitekturens ställning i samspelet med kulturmiljön, i kvalitetsprogrammet betonas även drift och underhåll. Det innefattar en handlingsplan med åtgärder som skulle genomföras inom en femårsperiod. Några av aktiviteterna är: utveckling av metoder för att kartlägga arkitektoniska värden, natur- och kulturvärden i befintligt vägnät, utveckling av skötselplaner och dess innehåll, samordnad planering av vägens närområde, utveckling av metoder för att återföra erfarenheter och följa upp slutresultatet avseende vägarkitektur, miljöfrågor och MKB. I detta fall framträder kvalitetsprogrammet som en övergripande plan för en serie utvecklingsprojekt inom ett brett fält.

Vid en internetsökning³⁸ under sökordet ”*stadsmiljöprogram*”, gav det 125 träffar. Det är bara hos kommunerna som *Stadsmiljöprogram* förekommer, de anger riktlinjer för den arkitektoniska kvaliteten i det offentliga rummet. Tyngdpunkten ligger ofta på gaturummets utformning och det är endast små byggnader i gaturummet som inkluderas. Ett exempel är *Stadsmiljöprogram för Luleå centrum*³⁹, som är ett kvalitetsprogram för den gemensamma yttre stadsmiljön och i centrum. Programmet anger riktlinjer för rumsgestaltning, gatugestaltning, markbeläggning, möblering, belysning och plantering i det offentliga rummet. Alla föreslagna åtgärder utgår från den gående människans perspektiv. I *stadsmiljöprogrammet* finns förslag till fortsatt arbete i form av belysningsplaner och grönplaner. Någon tidsplanering förekommer inte i programmet.

De fyra programtyperna:

Det är i första hand fyra programtyper som dominerar i undersökt material. Dessa program går under benämningarna *arkitekturprogram*, *gestaltningprogram*, *kvalitetsprogram* och *stadsmiljöprogram*. Utifrån det studerade materialet kan man se vissa skillnader och likheter mellan benämningarna och användandet av de olika programmen. *Kvalitetsprogram* används på olika sätt av kommunala och statliga aktörer. Kommunerna använder ofta benämningen i formen av arkitektoniska anvisningar för den kommande bebyggelsen som är knuten till en bestämd plats. Kommunens sätt att använda sig av kvalitetsprogram är *platsorienterat*. Syftet är att ange principer för hur ett område utformas på en viss plats. De statliga aktörerna använ-

³⁷ Kvalitetsprogram för vägarkitektur 1999.

³⁸ Internetsökning, 06-01-12, sökord stadsmiljöprogram, det gav 125 träffar.

³⁹ Stadsmiljöprogram för Luleå centrum, 2003.

der benämningen *kvalitetsprogram* för att ge övergripande riktlinjer hur de ska arbeta med arkitektoniska frågor. Statens sätt att använda sig av kvalitetsprogrammen är *processorienterat*. Programmet anger hur beställarna ska hantera kvalitetsfrågor i sin planeringsprocess.

Gemensamt för stat och kommun, är att de båda använder sig av *gestaltningsprogram* i sin verksamhet, för att ge arkitekterna anvisningar för kommande bebyggelse. Det innebär för kommunens del att begreppet ofta används med samma innebörd som kvalitetsprogram. Det finns en skillnad i tidsaspekten, kommunen har använt sig av gestaltningsprogram sedan 1980-talet. Staten däremot, där Vägverket kan ses som ett exempel, har använt sig av gestaltningsprogram sen början av 1990-talet. Det finns en skillnad i bakgrund till hur språkbruket har vuxit fram inom stat och kommun. Hos kommunala stadsbyggnadskontor har arbetet med gestaltningsprogram vuxit fram utifrån förändringar i regelverk, medan det för statliga byggherrar finns ett regeringsuppdrag med återrapporteringskrav som grund för utvecklingen av gestaltningsprogram.

Benämningen *Arkitekturprogram*, har jag bara funnit exempel på hos kommuner. Arkitekturprogrammen är övergripande och behandlar ett större område som t.ex. jordbygdsbygden, centralorten eller den kustnära bebyggelsen inom en kommun. Arkitekturprogrammen tar ofta sin utgångspunkt i befintliga förhållanden. En skillnad mellan *gestaltningsprogram* och *arkitekturprogram* är att de första behandlar *detaljlösningar* för ett område och de senare *principlösningar*. En annan skillnad är hur programmen förändras över tiden. *Arkitekturprogrammen* har formen av *färdiga dokument*, dvs. det görs ett slutgiltigt dokument. *Gestaltningsprogrammen* på den statliga sidan kan utvecklas under processens gång och får då formen av *levande dokument* som förändras samtidigt med det byggprojekt som ska genomföras. Ett annat program som enbart förekommer hos kommunerna är *stadsmiljöprogram*. De behandlar enbart det offentliga rummet för stadens centrala delar.

De olika exemplen av program som jag studerat kan delas in i 2 nivåer, dels en *övergripande policynivå* hos byggherrar och förvaltningar där riktlinjer dras upp för den arkitektoniska utformningen. På denna nivå sorterar *arkitekturprogram* och *stadsmiljöprogram* som kommuner använder sig av och *kvalitetsprogram* hos de statliga aktörerna. Dels en *projektnivå* där de föreslagna riktlinjerna är mer områdes- och platsspecifika. Här förekommer både hos stat och kommun benämningarna *gestaltningsprogram*, *designmanual* och *kvalitetsprogram*, hos kommunen även *gestaltningsprinciper*. Ett program som både har en övergripande policynivån och en projektnivå är "*Designprogram för Göteborgs infarter*". Programmet tar upp generella frågor samtidigt som det behandlar varje specifik delsträcka. Denna typ av program är ett undantag i mitt material.

Sammanfattning av hur benämningarna används

		Plats	Process	Övergripande policyfrågor	Projekt-nivå	Färdigt dokument	Levande dokument	Principlösningar	Detaljlösningar
Arkitekturprogram	Kommunen		x	x		x		x	
	Staten	-	-	-	-	-	-	-	-
Gestaltningprogram	Kommunen	x			x	x			x
	Staten	x			x		x		x
Kvalitetsprogram	Kommunen	x			x	x			x
	Staten		x	x		x		x	
Stadsmiljöprogram	Kommunen	x		x		x		x	
	Staten	-	-	-	-	-	-	-	-

Tabell 1 . Redovisningen bygger på 15 kommunala program och 8 statliga program som studerats.

Tabell 1 och 2 sammanfattar några av de väsentliga skillnader och likheter som finns i språkbruk och innehåll i studerade program. Av tabellerna framgår att programinnehållet varierar såväl mellan statliga byggherrar och kommunala stadsbyggnadskontor som inom respektive kategori.

Förankring och uppföljning hos programmen

Frågor som har väckts under arbetets gång och som jag vill fortsätta att diskutera är: om ett gestaltningprogram ska komma med den färdiga lösningen eller ge ramar för det fortsatta arbetet. Vilken detaljeringsnivå ska programmen hålla? Ska de vara detaljerade eller vara av principkaraktär? En annan fråga är i vilket planeringsskede gestaltningprogrammen ska tas fram. Denna fråga hänger i sin tur samman med vem som skall svara för uppföljningen av gestaltningprogram och återföra erfarenheter till byggherrar och kommunala stadsbyggnadskontor.

Det saknas gemensamma rutiner för uppföljning av gestaltningprogram hos stat och kommun. Intresset för uppföljning varierar också. Byggherren JM i Göteborg har haft goda erfarenheter av att låta projekterande arkitekt följa upp projektet årligen avseende gestaltningen. Vägverket Region Stockholm har under fler år arbetat med att ta fram rutiner för utvärdering och uppföljning av gestaltningprogram.⁴⁰ Det finns behov av att arbeta vidare med bedömningskriterier och utvärderingsmodeller för genomförda gestaltningprogram i syfte att utveckla kunskap om programmets förmåga att bidra till kvalitet i arkitektur och stadsbyggnad.

⁴⁰ Vägverket, Uppföljning och utvärdering av gestaltningsåtgärder, 2003.

Idag tar kommunerna fram programmen i samrådskedet till detaljplanen. Vägverket tar fram programmen löpande under hela vägplaneringsprocessen, ett program i varje skede: förstudie, vägutredning och arbetsplan. Detaljeringen ökar i programmen ju närmare arbetsplanskedet man kommer i processen. En fördel med att ta fram programmen tidigt i processen, är att projektgruppen får en helhetsbild och överblick tidigt. Är det en lång planeringsprocess kan det vara negativt då många förutsättningar hinner ändras innan byggskedet.

Förankringen av gestaltningsprogrammen är en viktig fråga genom att programmen inte har någon juridisk status. På den kommunala sidan förankras gestaltningsprogrammen i detaljplanen eller exploateringsavtalet. Byggherren är central aktör i genomförande och förankringen av kommunala gestaltningsprogram. Kommunen förefaller inte ha något stort intresse av att följa upp gestaltningsprogrammen. Vid en intervju med en erfaren planarkitekt i Göteborgs kommun där frågan om det fanns någon uppföljning om gestaltningsprogrammen blivit genomförda säger han: *”Vi har hittills inte gjort någon uppföljning. Jag tror inte att det är önskvärt än att göra den kontrollen. Det viktigaste tycker jag är att programmet på något sätt lever under hela processen. Programmet kan ha varit till stor nytta även om slutresultatet avviker ifrån den ursprungliga versionen.”*⁴¹

Hos Vägverket blir gestaltningsprogrammen en bilaga till arbetsplanen som i sin tur antas av länsstyrelsen. I vissa fall kan även delar av gestaltningsprogrammen arbetas in i MKB. Det finns dock ett motstånd till detta arbetssätt inom Vägverket då MKB anses bli alltför omfattande.

Definitioner av programmen

Begreppen *arkitekturprogram*, *designmanual*, *designprogram*, *gestaltningsprogram*, *gestaltningsprinciper*, *kvalitetsprogram* och *stadsmiljöprogram* används på olika sätt i olika sammanhang och av olika aktörer. Mellan de statliga myndigheterna råder skillnader i språkbruket, Luftfartsverket använder sig av benämningarna *designmanual*, *gestaltningsprogram* och *handlingsprogram för arkitektur*, medan Vägverket och Banverket använder benämningarna *gestaltningsprogram*, *kvalitetsprogram* och *designprogram*. Vägverket och Banverket har en striktare ordning i hur de använder de olika benämningarna.

Hos kommunerna användes benämningarna *arkitekturprogram*, *kvalitetsprogram*, *gestaltningsprogram*, *gestaltningsprinciper* och *stadsmiljöprogram*. Hur de olika begreppen används följer ingen entydig regel.

⁴¹ Personlig kommunikation, intervju 05-11-15.

Jag har funnit fyra typer av skillnader hos programmen:

plats/process

övergripande policyfrågor/projektnivå

färdigt dokument/levande dokument

principlösningar/detaljlösningar

Dessa skillnader bör läggas till grund för ett tydligare och enhetligare språkbruk bland byggherrar och kommunala stadsbyggnadskontor. Det blir lättare att beställa program och mindre utrymme för missförstånd med ett klarare språkbruk.

- Fyra typer av program är vanligare än andra hos stat och kommun. Dessa är *arkitekturprogram, gestaltningsprogram, kvalitetsprogram* och *stadsmiljöprogram*.
- Det finns stora skillnader mellan olika aktörer beträffande hur begreppen används varför en tydlig definition av programtyperna framstår som önskvärd.

Avslutningsvis vill jag mot bakgrund av studien föreslå några definitioner av program som behandlar gestaltningsfrågor, som kan bidra till att öka klarheten i begrepps användningen. *Arkitekturprogram* bör användas för program som beskriver bebyggelsen på en övergripande kommunal nivå och som innehåller allmänna råd i form av illustrationer/referensbilder och text om hur tillkommande miljöer bör gestaltas/anpassas. Arkitekturprogrammen ger rekommendationer om byggnaders placering och yttre form med hänsyn till stads- och landskapsbild, natur- och kulturvärden på plats. Det är program som redovisar kommunens arkitekturpolicy på en generell nivå.

Gestaltningsprogram bör reserveras för program med gestaltande avsikter som används i projekt inom arkitektur, stadsbyggnad och infrastruktur. Det är framtidsinriktade program som tar fram arkitektur-, stadsbyggnads- och vägprojekt. Gestaltningsprogrammen ger riktlinjer för utformningen både av bebyggelsen och den yttre miljön till en avsedd helhetsverkan. Dessa program beskriver med hjälp av ritningar, illustrationer, referensbilder och text kommande förändringar på en bestämd plats. Projektnivån gör också att programmen kan förändras under planeringsprocessen, från en redovisning av principlösningar i början av planeringen till detaljerade beskrivningar av gestaltningen i senare skeden av planerings- och byggprocessen.

Kvalitetsprogram bör endast användas för program som beskriver hur organisationer och företag arbetar med kvalitetsfrågor i sin verksamhet. Enligt detta synsätt blir kvalitetsprogram dokument som får policykaraktär och som främst redovisar hur kvalitetsmål bestäms, utvecklas och följs upp internt inom organisationer och företag. Kvalitetsprogram bör således ha ett helhetsperspektiv som inkluderar miljö, infrastruktur, kulturmiljö, ekologisk hållbarhet, drift- och underhåll. Vidare bör kvalitetsprogram fokusera på hur tekniska, estetiska, funktionella och ekonomiska kvaliteter skall säkras av kvalitetsansvariga företrädare i byggherrens organisation.

Stadsmiljöprogram bör reserveras för att beskriva hur kommuner arbetar med kvalitetsfrågor som rör det offentliga rummet. Här avses främst gaturummet, offentliga platser och torg där de oskyddade trafikanterna rör sig. Stadsmiljöprogram är av övergripande karaktär och ger riktlinjer främst för de centrala delarna i staden.

Källor

- Johansson Rolf. (2005). *Fallstudiemetodik kurs KTH*, Stockholm.
Hultman, Mats. (2002). *Seaside, Celebration och Windsor*. Lund: KFS AB Lund.
Stake, E Robert. (1995). *The art of Case study research*. Sage Publications, Inc.
Patton, Michael, Quinn. (1990). *Qualitative Evaluation and Research Methods*. Thousand Oaks, Cal. USA: Sage.

Program/ Utredningar/Beslut

- Banverket*. (1999). Kvalitetsprogram för järnvägsutformning, Järnvägens gestaltning.
Boverket. (2003). *Regelverket för hushållning, planering och byggande*. Karlskrona: Leanders Grafiska, Kalmar.
Göteborgs stadsbyggnadskontor. (2005). Gestaltningssystem för bostäder vid Stapelbädden på västra Eriksberg. Liljewall arkitekter ab.
Göteborgs stadsbyggnadskontor. (2003). Gestaltningssystem för Amhults centrum Torslanda. Fråne & Hederus & Malmström arkitekter.
Göteborgs stadsbyggnadskontor. (2002). Gestaltningssystem för västra Sannegårdshamnen. Nyrens arkitekter ab.
Göteborgs Stadsbyggnadskontor. (2000) . Drn.1033/95. Detaljplan för Utbyggnad av Mine-lundsvägen inom stadsdelarna Kvillebäcken och Tuve i Göteborg. Planbeskrivning.
Kungsbacka kommun. (2002). Arkitekturprogram. Ramprogram för Kungsbacka kommun.
Luftfartsverket. (2002) Arkitektur & Form, Handlingsprogram 2002-2004.
Luftfartsverket. (1999). Tema arkitekter. Gestaltningssystem. Pir A. Ombyggnad av terminal 2
Luftfartsverket. (2000). KHR arkitekter. Designmanual. Byggnader.
Malmö stad. (2001). Designmanual Vintriediket. Ränthors arkitektur & landskap.
Nacka kommun. (2002). Gestaltningssystem. Detaljplan för Sicklaön 171:1, ”Shurgard”, Skvaltran.

Kulturdepartementet. (2003). Ku2003/2677/Kr. Regeringsbeslut 2003-12-18. Uppdrag till Svensk Form att förbereda och genomföra Designåret 2005.

Rådet för arkitektur, form och design.(2004) Dnr. 2005/05. Årsrapport 2004. Stockholm: Utbildnings- och kulturdepartementet.

Sollentuna kommun. (2003). Dnr.2003.175KS 203. Detaljplan för Traversen 7, Turebergs allé, Tureberg. Plankarta.

Stockholms stadsbyggnadskontor. (1999). Sickla Udde, Kvalitetsprogram för gestaltning utbyggnadsetapp 1. DP 96099.

Stockholms stadsbyggnadskontor. (2002). Programskrift för Hammarby sjöstad, BoStad02.

Uddevalla kommun. (2000). Centrala Uddevalla, fördjupning av öp.

Vägverket. (2003). *Rutiner för vägarkitektur på Vägverket I region Stockholm. Utvärdering/ uppföljning av gestaltungsåtgärder.* Publikation 2003:11

Vägverket Region Väst. (2002). Designprogram Göteborgs infarter.

Vägverket.(1999). Publ 1999:102. Vägar. Kvalitetsprogram för vägarkitektur.

Elektroniska källor

Arkitekturprogram för Hallands inland

www.n.lst.se/NR/rdonlyres/863EB7F0-1E83-46C8-9260-AA3E85DC29EA/0/Arkitekturprogram.pdf

Arkitekturprogram för nordvästra Skåne

www.nvska.ne.org/samarb1.htm

Arkitekturprogram för västra Härjedalen. Råd och riktlinjer för husutformning, placering mm. Byggnadsnämnden 1993.

www.anst.uu.se/pestr133/publications

Designprogram för Sanduddens skola

www.stockholmdesign2005.se/templates/subpage

Stadsmiljöprogram för Luleå centrum

www.lulea.se/LuleaSite/rapporter/stadsmiljoprogram.pdf

Muntliga källor

Landskapsarkitekt, Sydväst arkitekter & landskap, projekt Vintriediket, tel.-samtal 05-11-30.

Chefsarkitekt, Luftfartsverket, telefonsamtal 05-02-25.

Leif Pagrotsky, kultur- och utbildningsminister, Arkitekturdagen Factory Nacka strand, anförande 05-11-11.

Ansvarig arkitekt, Göteborgs Sbk, projekt Kvibergs ängar intervju via mail 05-10-28.

Arkitekt, Göteborgs Stadsbyggnadskontor, intervju via mail 05-11 15.

Arkitekt, Stockholms stadsbyggnadskontor, intervju gestaltningsprogram 05-03-02.

Arkitekter för utemiljön, Sanduddens skola, samtal 05-12-20.

AQ eller Arkitektonisk kvalité i sälj-köpprocess

- hur förmedlar man kvalité på fastighetsmarknaden?

Av Marina Silander

Abstrakt

Genom att undersöka hur vi ser på arkitektonisk kvalitet i sälj-köpprocesser – inte minst i form av konkreta värdeutlåtanden, annonsering och marknadsföring - av olika typer av byggnader, kan vi få en mer mångfacetterad bild av kvalitet i ett marknadsmässigt sammanhang. Vi kan få en något djupare insikt vad arkitektonisk kvalité innebär i en miljö som i hög grad är kommersiell både på den privata bostadsmarknaden i Sverige och på den allt mer internationella kommersiella fastighetsmarknaden som starkt etablerat sig i Stockholm. Detta  r en högintressant marknad som också utvecklar och förvaltar stora fastighetsbestånd, exempelvis hotellkedjor, shoppingcentra och hyreshus som rymmer både kontor och bostäder. Men uttrycks arkitektonisk kvalitet idag som byggt kniska och mätbara egenskaper hos objekten eller som estetiska upplevelser och v rden hos aktörerna? Dessa två olika dimensioner av själva kvalitetsbegreppet – som dock inte är att betrakta som varandras motpoler - framträder i varande grad i sälj-köpprocesser av både privatbostäder och kommersiella fastigheter.

Fastighet som objekt – basbehov och värde för människan

F r människor  r boende och hem ett basbehov. F r skandinaver  r ett fritidsboende och sk rg rdsboende nästan vardag, men f r många andra skulle det snarare kunna definieras som naturnära lyx i lugn och ro - en oas för att återhämta sig från modern storstadsstress. Ett boende  r dock inte heller enbart ett tak över huvudet utan har även ett stort konkret värde i pengar - idag uppgår det samlade fastighetsvärdet till flera hundra miljarder kronor i Sverige. Eftersom både boende och kommersiella fastigheter i hög grad, om inte först och främst, kan ses som investeringsobjekt, förblir det viktigt att lyfta fram det som konkretiserar denna värdestegring i tiden - själva arkitekturen, byggnader, miljöer och hur fastighetsmarknaden fungerar som sälj-köpprocesser av fastighetsobjekt.

Våra byggda miljöer är idag även laddade med andra mer mjuka v rden, sådana som: rekreativsvärden, shoppingv rden, känslomässiga v rden, trygghetsv rden, estetiska v rden, osv. Men hur avspeglas dessa på fastighetsmarknaden och i själva marknadsvärdet? Själva kvalitetsbegreppet kan ses i flera olika betydelser på fastighetsmarknaden. Dels framträder ett tekniskt-ekonomiskt kvalitetsbegrepp som behandlar mätbara egenskaper hos byggnader och krav på mäklartjänster. Dels uppträder alltmer tydligt också ett estetiskt kvalitetsbegrepp som fokuserar på hur objekten  r gestaltande och på deras förmåga att spegla v rden och ge upple-

velser hos kunden. *Redan Le Corbusier (1923) som inspirerat många av dagens främsta arkitekter talade för form och funktionalitet utifrån brukarens behov. Men hur ser dessa behov ut idag?*

De som förmedlar objekt på privatbostadsmarknaden i Sverige, dvs alla registrerade fastighetsmäklare, ska i enlighet med branschens växande krav idag ha både en ansvarsförsäkring och en bred utbildning i både fastighetsförmedling, civilrätt, fastighetsrätt, skatterätt, ekonomi, byggnads- och värderingsteknik till skillnad från många andra länder, där en kort kurs leder till kvalificering som mäklare eller sköts via notariat. Vidare ska mäklaren enligt Fastighetsmäklarlagen (1995:400) kontrollera vem som är lagfaren ägare, vilka rättigheter som belastar fastigheten och ge en skriftlig beskrivning av fastigheten. För agenter på den kommersiella fastighetsmarknaden krävs ofta en personlig kvalitetscertifiering.

Syftet – arkitektonisk kvalitet i överlåtelseprocess

Hur ser då en sälj-köpprocess ut och hur beskrivs fastigheten i kommersiella sammanhang på dessa två marknader, på privatbostads- och kommersiella fastighetsmarknaden? Syftet av denna studie är specifikt att *lyfta fram* de arkitektoniska kvaliteter eller värden som kan visa sig vara viktiga i en sälj-köpprocess av olika objekttyper – sådana som hyreshus med bostäder och kontor och hotell å ena sidan, samt villor, bostadsrätter, fritidshus och skärgårdsfastigheter å andra sidan. *Vad väger tungt i värderingen av objekt? Vilka kvaliteter synliggörs i marknadskommunikationen och används i den direkta kommunikationen med kunden? Arkitektonisk kvalitet – eller som jag kallar det, AQ - ses i denna studie som ett öppet begrepp som anses vilja avspegla en helhetsuppfattning av byggnader dvs både egenskaper, upplevelser och värden. Eller också som olika sätt att se på god arkitektur.*

I vilka situationer får en mer teknisk-ekonomisk dimension genomslagskraft? När blir i sin tur estetiska upplevelser och värden viktiga? Här finns det anledning att utforska olika sätt att värdera fastighetsobjekt mer på djupet och därför vill jag lyfta fram arkitektonisk kvalitet specifikt men även fokusera på sälj-köpprocess. Den ses i denna studie som en process i fem delstap: värdering, kommunikation via media, direkt kundkontakt gånger flera under visning, budgivning och överlåtelsekontakt. Hur förmedlas just arkitektonisk kvalitet i denna typ av sälj-köpprocess? Vad sticker ut i själva värderingen och påverkar (höjer/sänker) priset samt hur förmedlar denna information om objektets säregenskaper?

Indirekt vill jag också undersöka osynliga kvalitetsfrågor som döljer sig i prissättningen, eller kanske inte alls återspeglas i priset – varken i utgångspriset eller i marknadspriset. Vad tar en fastighetsmäklare upp i ett värdeutlåtande eller annons tillsammans med det bedömda

värdet och utgångspriset? Hur skiljer sig värderingsförfarandet av olika objekttyper just när det gäller arkitektonisk kvalitet? Hur sätter en professionell värderare sitt kvalitetsstämpel på helheten och på arkitekturen? Vad är det som mest styr värderingsförfarandet av fastigheter och arkitektonisk kvalitet idag? Finns det sk. dolda arkitektoniska värden värda att ta upp och värdera i samband med en försäljning?

Exempelvis, hur värderas estetiska upplevelser och arkitektoniska värden - prisbelönt arkitektonisk kvalité, K-märkt arkitektur, arkitektritad designhus, en koncepthotellkedja eller ett fastighetsbestånd? Vad gör ett objekt lätt- eller svårsålt? Varför utvecklar man kringtjänster som styling av hem? Och sist men inte minst varför stiger priset på vissa objekt kraftigt under budgivningen utan att mäklaren skulle ha angett ett lockpris som utgångspris – något av ”ett mysterium” som mäklarkåren idag inte sällan kritiseras för? Eller också, kan det vara värt för fastighetsbranschen i stort att investera i en ännu mer specifik och djupgående, kanske även nytänkande kompetens kring konkreta värdebärare och arkitekturens kvalitetsfrågor?

Metoder för att lyfta fram arkitektonisk kvalité

Som metod används en kombination av litteraturstudier i fastighetsekonomi och i etablerade värderingsförfaranden, studier kring mäklarbyråernas annonsering och/eller profilering samt analys av checklistor för värdeutlåtanden för kreditsäkerhet. Information samlas också genom egen reflektion kring objektspecifik annonsering (då konkret information direkt från byråerna visar sig vara svåråtkomlig av olika skäl) hos några utvalda byråer inom fastighetsbranschen i Stockholmsområdet. Detta är att se som vidareutveckling av ett större underlag för reflekterande frågeställningar som jag arbetat fram kring just sälj-köpprocesser av fastigheter. Nedan följer en specificering kring forskningsmetoderna:

1. litteraturstudier i fem etablerade metoder för fastighetsvärdering och fastighetsekonomi (KTH, Bygg- och fastighetsekonomi, 2005)
2. några exempel på byråernas annonsering och profilering (Erik Olsson, Notar, Kjell Johansson, Husman&Hagberg, Mäklarhuset, Hemnet under 2005-2006) samt profilering av Stadsholmen och koncepthotellkedjan Amanresorts
3. analys av checklistor både på privatbostadsmarknaden (Värdia, 2005) och av värdeutlåtanden på den kommersiella fastighetsmarknaden (Erik Person KTH Byfa 2005 / Newsec Analys, 2005)
4. information/reflektion kring objektspecifik annonsering på privatbostadsmarknaden (FSB Fastighetsbyrå Östermalm, Notar Kungsholmen, Sjölägesspecialist Kjell Johansson, Ivar Kreugers paradvåning/Metro, bilaga IV i denna studie)
5. information kring sälj-köpprocess av unika objekttyper på kommersiella fastighetsmarknaden och på privatbostadsmarknaden (Erik Persson KTH Byfa 2005, mäklare Jan Lagerling / Metro)

För att få fram kvalitativ data används aktuell branschlitteratur och kvalitetsmedvetna källor på fastighetsmarknaden, sådana som: kvalitetssäkrade mäklarfirmor, personcertifierade värderare eller på ett eller annat sätt kvalitetsutvecklande fastighetsbyråer. Vidare läggs fokus på kvalitetssäkrade mellanmän och värderare godkända av banker. Mindre aktörer har i viss mån prioriterats istället för de allra största för att få fram mer personliga, kanske mer kreativa lösningar i förmedling av just arkitektonisk kvalitet både på privatbostadsmarknaden och den kommersiella fastighetsmarknaden.

Enligt lag bör den som är ansvarig för försäljning av fastighetsobjektet på privatbostadsmarknaden vara registrerad fastighetsmäklare hos Fastighetsmäklarnämnden/Länsstyrelsen. I praktiken innebär detta minst 80 poäng godkända högskolestudier kompletterad med en praktikperiod hos en redan registrerad mäklarbyrå. Vidare förväntas en registrerad fastighetsmäklare att agera opartiskt i Sverige som oberoende mellanman mot både säljaren och köparen samt inneha en giltig ansvarsförsäkring. En agent eller värderare på den kommersiella fastighetsmarknaden är däremot direkt partisk i sin medlarroll och företräder antingen säljaren eller köparen. Han/hon innehar oftast en personcertifiering exempelvis hos Samfundet för Fastighetsekonomi vilket innebär att man har arbetat minst fem år med kvalificerade uppgifter på fastighetsmarknaden.

Urval och avgränsningar

Litteratur till studien har hämtats från KTH:s specialiserade utbildningar för bygg- och fastighetsekonomi, fastighetsmäklari och arkitektur. I val av företag har exempel hämtats dels ur medverkande företag i KTH:s kurs i fastighetsvärdering (under HT 2005), dels ur veckovis annonsering i Metro Hus & Hem, DN Bostad och Notar (2005-2006) och även ur annonsering via Internet (på byråernas hemsidor, på Hemnet och Bovision) samt mäklarbyråernas TV-skärmar på bankkontor. I val av mäklarbyråer har jag tagit speciell hänsyn till företagets profil som kvalitetsmedveten aktör inom fastighetsbranschen och/eller fokus på en specifik delmarknad. I val av byråer och intervjupersoner har jag dels valt erfarna mäklare med mer än fem års erfarenhet, dels yngre mäklare som varit ansvariga för försäljning av nyproduktioner med intressant annonsering.

Denna studie vill brett ta upp olika objekttyper (lantbruksfastigheter är dock inte med i studien eftersom de är sällsynta inom just Stockholmsområdet) för att kunna se hur arkitektonisk kvalitet värderas, beskrivs och förmedlas i sällsammanhang. Syftet är alltså inte endast att upprepa de etablerade värderingsmetoderna som ofta fokuserar starkt på standardiserade modeller, databaser, kalkyler och matematiska korrigeringar. Här vill jag undersöka lite mer på

djupet med hjälp av analys av branschpraxis om det går att lyfta fram mer än ekonomisk och teknisk indata som belyser frågor kring arkitektur, värdering och marknadsvärde.

Översiktliga definitioner kring värde, kvalitet, pris och marknadsvärde

För att lättare kunna tänka i termer av kvalitet, värde och pris i fastighetssammanhang definieras här några huvudbegrepp som används genomgående i studien: tre teorier kring arkitektonisk kvalitet, kvalitetssäkring (ISO 9000 för företag och personcertifiering i Sverige och internationellt), värdebärande faktorer för en fastighet, fem metoder för ett värdeutlåtande av en fastighet samt pris och marknadsvärde.

Arkitektonisk kvalitet:

1. Stabil vs spontan kvalitet - eller det tidstypiska gamla och det spontana tillägget (en utveckling i tiden med viss bevarandefokus)
2. Positiv vs negativa kvalitet (en balansgång antingen-eller)
3. Primär-sekundär-tertiär kvalitet - givna egenskaper ger en upplevelse som sedan förädlas till ett bestående värde (en trappstegsmodell som kan leda till ett negativt eller positivt värde)
(KTH Arkitektur, Rönn, HT 2005)

Kvalitetssäkring:

1. Internationell ISO 9001 (frivillig) processerna i företagets verksamhet är godkända av International Organization for Standardization.
2. Internationell EN45013 (frivillig) personcertifiering enligt EuroNorm, en europeisk standard som ställer krav bl a på: grundutbildning, praktisk erfarenhet, vidareutbildning, examinering, övervakning mm.
3. Registrerad fastighetsmäklare hos Fastighetsmäklarnämnden (obligatorisk i Sverige)
4. Auktoriserad fastighetsmäklare av Samfundet för Fastighetsekonomi, SFF:V för fastighetsvärdering (frivillig)

Värdebärande faktorer:

1. Fastigheten ifråga (läge, tekniskt, juridiskt status exempelvis bildad bostadsrättsförening, ekonomiskt status exempelvis drift- och betalnett, livslängd)
2. Marknaden (storstadsregionerna hetaste idag, men även semesterparadiserna som Åre och skärgården)
3. Omvärlden (samhällsutveckling, kreditmarknad, osv)

Fem metoder för ett värdeutlåtande (Fastighetsnomenklatur 2003):

1. Ort-prismetoden bygger på jämförelseköp som man hittar med hjälp av IT-baserade fastighetsprissytem (exempelvis Ljungquist, Swefa, Datcha, Fastighetsdataregister) avsedda för utsökning av information om fastighetsöverlåtelse baserade på uppgifter från lagfartsregistret. Metoden bygger på matchande referensobjekt, gallring av orena köp och normering till värdetidpunkt och till slut bedömning av marknadsvärdet.
2. Avkastningsmetoder bygger på beräkning av framtida drift- och betalnetton samt restvärdet vid kalkylperiodens slut (5-10 år). Här har inflationen, kalkylräntan och riskbedömningen stor betydelse samt korrigeringar för vakanser och renoveringsbehov.
3. Produktionskostnadsmetoder bygger på uppskattning av vad ett nytt objekt med liknande standard skulle kosta att bygga. Används mycket i Tyskland.
4. À la carte –metoden bygger på en blandning av ovanstående metoder och deras tillämpningar. Används exempelvis för lantbruksfastigheter där bostaden värderas ofta med ortprismetod, skog med avkastningsmetod och ekonomibyggnader med produktionskostnadsmetoder.
5. Sk. nämndemannametod bygger helt på en subjektiv värdering och fingertoppskänsla utan något dokumenterat underlag.

Marknadsvärde och pris (Fastighetsnomenklatur 2003):

Mest sannolikt pris för en fastighet vid en viss angiven värdetidpunkt på en fri och öppen marknad. Man kan också prata om bedömt värde, utgångspris, lägsta acceptpris och högsta budnivå under själva prisbildningsprocessen där många köpare medverkar. I vissa sammanhang ges även ett +/-prisintervall i samband med det bedömda värdet men dessa behöver inte vara detsamma som det slutliga priset – dvs det mest sannolika priset eller marknadsvärdet som alltså bestäms först under prisbildningsprocessen.

Hur beskriver man arkitektonisk kvalitet i sälj-köpprocesser?

Nedan följer insamlade exempel på hur arkitektonisk kvalitet kan beskrivas i en kommersiell kontext för att sedan relateras till ett bedömt marknadsvärde eller sk. utgångspris. Beskrivningarna följer en alfabetisk ordning av följande objekttyper som här avses överlåtas utan tomträtt på egen mark: bostadsrätt, fritidshus/villa, hotell, hyreshus med övervägande andel bostadsrätter och några lokaler (sk äkta bostadsrättsförening), skärgårdsfastighet. Vidare tas upp några synpunkter om utländska värdeutlåtanden för objekt av kommersiell natur – speciellt amerikanska och engelska då de anses vara ledande i värderingssammanhang.

Bostadsrätt. Notar får bostadsspekulanten att känna som om hon/han redan flyttat in. Alltid träffsäkert, stilfullt och detaljrikt beskrivet utan att kompromissa i saklighet, även planlösning är alltid med i annonsen. En nyproduktion på Lilla Essingen beskrivs i Notars tidsningsbilaga som följer. Speciellt det nya området och läget vid vattnet lyfts starkt fram:

”Nytt har blivit ombonat på Essingen - Vi har nog sett hur Lilla Essingens silhuett förvandlats de senaste åren. Här har ett elegant bostadsområde vuxit upp alldeles vid kanten av vattnet. Faktum är att arkitekturen och miljön ser mer kontinental än svensk ut. Bara en sådan sak som att du kan ta morgondoppet från bryggan nedanför denna våning – Utsikt över vattnet – Badrum med jacuzzi – Festlokal och gästvåning.”

Erik Olsson använder både professionella copywriters och fotografer för att förmedla objektets känsla och kvalitet. Vidare bjuder byrån in köpare som förannmält sitt intresse för ett specifikt område i Stockholm till en sk. VIP-visning innan visningen för den stora allmänheten som inte kontaktat byrån innan. Husman&Hagberg och Föreningssparbanken Fastighetsbyrå vill gärna ”städa upp” lägenheten innan försäljning med sk. home styling vilket också ökar objektets trevnadsvärde genom estetik. Mäklarhuset vill visa upp objektet på ett flott sätt - via film på bankkontor. Mäklaren Jan Lagerling sålde nyligen Ivar Kreugers paradvåning på Östermalm för 25 miljoner (378 kvm/ca 61 tkr per kvm, värdetidpunkt januari 2006). Denna lägenhet har många helt unika egenskaper: öppen spis i fransk marmor, takmålningar av Einar Nerman och totalt sex balkonger.

Fritidshus och villor. Vär디아 (som också är godkänd värderare för bankvärlden) har en 2-sidig, omfattande checklista som underlag för det bedömda marknadsvärdet vilket också

justeras upp eller ner med en sk. osäkerhetsintervall för att ge en mer realistisk bedömning. I bedömning av läget är det viktigt att ange avstånd till för människor viktiga kärntjänster (skola, bussförbindelse, livsmedelsbutik och affärscentrum). När det gäller byggnad, fokuserar man på följande:

- byggnadstyp och hustyp (friliggande, rad-, kedje- eller parhus) samt övriga byggnader
- vatten/avlopp - kommunalt eller eget eller saknas
- bygglov – finns, finns ej, bedöms finnas
- bo- och biarea, rumsfördelning, antal rum, loft
- utrustning i kök, hygienrum, tvättavdelning
- energisystem och ventilation
- övriga värdepåverkande faktorer och sammanfattning

Vidare bedömer Värda byggnadens helhet med hänsyn till parametrar som sträcker ut sig på en numerisk skala från 1 till 5 där 1 står för medioker och 5 för utmärkt kvalitet och helhetsintryck. Följande parametrar används:

- utveckling av orten och kommunen, 1-5
- området (efterfrågan, miljö, allmän service), 1-5
- tomten (läge i området, trevnadsvärde), 1-5
- byggnaden (materialstandard och arbetsutförande), 1-5
- bostaden (planlösning, utrustning, modernitet), 1-5
- underhåll (utvändigt, invändigt), 1-5
- objektet (helhetsintryck, marknadsintresse), 1-5

Intressant här är att objektet poängsätts både för helhetsintryck och marknadsintresse. Till ovannämnda vill man också lägga till en sk. värdepåverkande beskrivning – dvs vad som påverkar värdet upp. Vidare gör man också en sk. teknisk besiktning som tar upp följande: tomträtt, tomttyp, omgivning, tomtbeskrivning, planförhållanden, grundläggning, undergrund, stomme, bjälklag, fasader, yttertak, utvändiga beslag, golv, väggar, tak, fönster, dörrar, värmeanläggning med installationsår, anmärkningar, kök, kompletterande beskrivning till hygienrum, övriga byggnader och övrigt dvs skador, slitage, ofullständig utrustning, eftersatt underhåll. Skador och slitage påverkar värdet neråt så klart.

Hotell. Enligt Erik Person på KTH Byfa baserar sig hotellvärderingen mycket på avkastningsmetoden där kassaflödet står i centrum. Fokus ligger således på drift- och betalnettot samt en restvärdebedömning i kalkylperiodens slut (oftast 5-10 år). Det man måste ta hänsyn till i just hotellsammanhang är vakansgraden, som ofta är hög utanför storstadsområdena,

men även i vissa semesterparadiser med tydligt periodiserad efterfrågan. Om hotellet är ritad av kända arkitekter som exempelvis i fallet Amanresorts – också betraktad som en av världens mest exklusiva koncepthotell idag - är även detta en värdebärande faktor i sig. *Båda Amanresortshotellen, Amanpuri eller "den himmelska fridens boning" (på sanskrit) i Phuket och Amankila på Bali är skapade av den amerikanska superarkitekten Ed Tuttle som innan bland annat ritat ett palats åt Shahen av Iran.*

En intressant aspekt på arkitektonisk kvalitet är också det periodiserade renoveringsbehovet av ett hotellrum. Enligt Erik Person behöver varje hotellrum byggas om ungefär vart sjunde år för att fortsätta vara attraktivt. Kvalitetsupplevelsen kopplas i detta fall till ett ombyggnadsbehov. En till intressant aspekt är att koncepthotellkedjan Amanresorts årligen besöks av flera världskändisar vilket ökar markant hotellets attraktivitet – här innebär kvalitet också möjlighet att semestra i gott sällskap. Vidare enligt Escape (Escape 1-2005, s.14): *"Det slutliga testet på ett topphotell är ju hur pass trovärdigt det reflekterar sina omgivningar."* Adrian Zechas – Zecha betraktas också som efterträdare till moderna lyxhotellens fader, César Ritz - Amanresorts koncept bygger på specialritade byggnader som är helintegrerade i natursköna miljöer och erbjuder sina gäster inte bara god mat och privata rum utan också ett helt biblio- och filmotek om regionens lokalkultur samt en rad arkitektoniska och kulturupplevelser för både kropp och själ. Med det i tankarna kan man som värderare se nya dimensioner av arkitektonisk kvalitet och god arkitektur i en fastighet och i ett fastighetsbestånd.

Hyreshus (bostadsrätter och lokaler). Newsec Analys är en av Sveriges största fastighetsaktörer och föredrar korta beskrivningar i form av nyckeltal (kassaflödesprognos/ nuvärdeberäkning, värdetidpunkt, vakans) för storinvesteringarna och privata bostadsrättsföreningar. Beskrivningen fokuserar på arkitektur ur en teknisk-ekonomisk synvinkel, som till exempel driftnetto men även objektbilder ingår. Först i en längre skriftlig rapport, sk. due diligence, beskriver man mer i detalj byggnaden, arkitekturen, miljön och marknaden. I detta syfte görs oftast en sk. översiktlig okulär besiktning som är juridiskt mindre bindande om tvist skulle uppstå. Vidare är värdekategori, dvs typ av byggnad en ledande parameter i värderingsförfarandet. Stadsholmen som förvaltar ett stort fastighetsbestånd av kulturhistoriskt värde betonar samtidigt fastigheternas omfattande behov av renovering.

Utländska utlåtanden – kommersiella fastigheter. Speciellt i amerikanska värdeutlåtanden tar man inte endast upp objektets ekonomiska, tekniska och juridiska status utan även möjliga alternativa användningsområden av objektet samt värderarteamets meriter. I engelska värdeutlåtanden beräknas det aktuella marknadsvärdet ofta utifrån flera teknisk-ekonomiska statusscenarier: i befintligt skick, i renoverat skick eller också i renoverat och uthyrt skick

(här utan vakanser). I Tyskland pratar man gärna kubikmeter och i Hong Kong niondedels kvadratmeter istället för kvadratmeter.

Skärgårdsfastighet. I förmedling av skärgårdsfastigheter används foton som fångar den verkliga idyllen för att ladda miljön med upplevelser och värden. Detta ser man tydligt i Kjell Johanssons annonsering. Viktigt förblir förstås i värderingssammanhang husets tekniska status (standard, VA, vintervatten, egen brunn, värmesystem) och juridiska villkor (servitut, gemensamhetsanläggning, fiskevatten). Men även egen brygga, strand och båtplats är viktiga värdebärare, kanske just på grund av deras direkta koppling till rekreativsmöjligheter.

Sammanfattningsvis visas olika fastighetsobjekt i tabell 1 nedan. Här framgår också i vilka delstap av en sälj-köpprocess man föremedlar/informerar kring just arkitektonisk kvalitet, vad som ofta förmedlas och hur samt vilka aktörer studerats.

Tabell 1 – I vilka delstap under en sälj-köpprocess förmedlas AQ, vad förmedlas specifikt och hur?

FASTIGHETS-OBJEKT	Deletapp? VEM?	VAD?	HUR?
Bostadsrätt	Via media, visning Notar H&H, EO, Mäklarhuset FSB Fastighetsbyrå, Jan Lagerling (Metro)	Boendeupplevelser, byggår ljus/väderlek, exklusiva materialval, antal kvm och rum, kulturhus, planlösning, takmålningar av Einar Nerman, unika objekt	Informativ/redaktionell annonsering, home styling, film på Internet/TV-skärm på bank, VIP-visning, kompletterande frågor och svar
Fritidshus	Via media, visning Kjfast	Tomtareal, teknisk status o standard, ägande, fiskevat- ten gemensamhetsanlägg- ningar	Annonsering i media on och offline, länk på Hemnet, kompletterande frågor och svar
Villa	Via värdering, visning Notar Vårdia (fastighet som kreditsäkerhet)	Standard, materialval och kvalité på byggnadsarbetet, service i området, byggår, finish och design, planlös- ning	Numerisk skala 1-5 plus beskrivning av värdepåverkande faktorer, broschyr och film, kompletterande frågor och svar
Skärgårdsfastighet	Via media, visning Kjfast	Tomtareal, teknisk status o standard, egen brygga- strand-båtplats, egen ö	Annonsering i media on och offline, film på Internet/TV-skräm på bank, länk på Hemnet, kompletterande frågor och svar
Hyreshus (äkta bostadsrättsförening)	Via värdering, visning Newsec Stadsholmen Utländska	Drift- och betalnetto, boen- dekostnad, alternativa scenarios och användning. värdetidpunkt och – katego- ri, renoveringsbehov	Flera nyckeltal kopplade till ombyggnadsbehov och driftnetto (utan och efter renovering / i tomt och uthyr skick), sk. due diligence rapport låneutrymme i bostadsrättsföreningen (Brf)
Hotell	Via värdering, visning KTH EP Amanresorts	Driftnetto, säsong, vakans- grad, kända gäster, ritad av känd arkitekt, värdetidpunkt	Avkastningskalkyl, restvärde, fastighetsmarknad i regionen, ombyggnadsbehov av hotellrum vart sjunde år, sk. due diligence rapport

För samtliga objekttyper är visningen ett viktigt forum för att förmedla arkitektoniska kvaliteter – inte minst i form av kompletterande frågor och svar direkt på plats. På privatbostadsmarknaden är annonsering i media det första steget till en kundkontakt, medan kundkontakten på den kommersiella sidan oftast sker i form av inbjudan till en på förhand bearbetad VIP-

kundkrets. Det bedömda marknadspriset som är angivet av mäklaren/agenten justeras sedan av köparkandidaterna till det aktuella marknadspriset under budgivning, antingen via eBud på Hemnet där köparna kan direkt se varandras bud på privatbostadsmarknaden eller sk. indikativa bud på marknaden för kommersiella objekt.

Analysdel – hur förmedlar man arkitektonisk kvalité?

En sälj-köpprocess och värderingsförfarande av fastighetsobjekt är mer djupgående i sin karaktär än jag trodde när undersökningen påbörjades. Den går ut på att både studera, värdera, informera och förmedla, men också att sälja på en konkurrensutsatt marknad. Ett krav i fastighetsmäklarlagen är att informationen till marknaden ska vara en saklig beskrivning av objektet, framför allt med fokus på korrekta uppgifter om fastighetens juridiska status, fastighetens benämning, taxeringsvärde och areal samt uppgifter om byggnadens ålder, storlek och byggnadssätt. *Men räcker detta underlag fullt ut för att fånga de viktiga värdebärande faktorerna? Hur kan även estetiska upplevelser och fastighetsunika värden kommuniceras till marknaden på ett sätt som uppfyller kraven på saklighet och opartiskhet?*

Det är slående i det insamlade materialet hur de matematiska kalkylmetoderna dominerar värdebedömningen av kommersiella fastigheter. Här drivs hela sälj-köpprocessen av ett tekniskt-ekonomiskt kvalitetsbegrepp i form av bl a drift- och betalnetto, avkastningskrav och restvärde. Newsec arbetar med effektiva sammanfattningar av nyckeltal och tabeller, vilket gör den framåtblickande investeringsbedömningen lättare. I den mer djupgående värderingen i rapportform, en sk. due diligence rapport, ingår även beskrivningar av området ur ett region-ekonomiskt perspektiv (infrastruktur, service, näringsliv och sysselsättning) som en viktig parameter. I beskrivning av själva fastigheten använder man kortfattade byggtekniska och juridiska beskrivningar. Då är byggnadssättet, materialval, extra utrustning eller unika detaljer och typ av besiktning viktiga – inte minst av juridiska skäl. Flexibilitet och alternativ användning av ytor är en kvalitet som uppskattas högt i kommersiella sammanhang, både i USA och England. Då får investeraren genast ett överblick över möjligheten bygga om till en fastighet som efterfrågas mest och ger högst vinst på den kommersiella marknaden just då. Att lyfta fram det unika i det kommersiella objektet ligger här i värderarens egen bedömning.

På privatbostadsmarknaden får de funktionsrelaterade och estetiska beskrivningarna mycket mer spelrum jämfört med de kommersiella fastigheterna. Det syns tydligt på mäklarernas annonsmarknad där bild och ord står för positiva upplevelser i det privata rummet och livsmiljön. Speciellt framträdande är denna tendens i Notars annonsering av nyproducerade lägenheter och villor som saknar en egen historia och berättelse. Mäklarna förefaller i sina

beskrivningar tillföra bostädernas inre miljö nya kvaliteter som gör dem attraktiva på marknaden. I denna sälj-köpprocess är det således estetiska upplevelser och värden som lyfts fram. Läget och tomten är viktiga inslag, men beskrivs kortfattat i förhållande till de detaljerade lägesbeskrivningarna i ett utlåtande för en kommersiell fastighet.

Notar går ytterligare ett steg längre i sin marknadskommunikation för objekt som är till salu på privatbostadsmarknaden och stoltserar med en egen tidning där varje objekt inklusive läget beskrivs i målande ord - noggrant, detaljrikt, professionellt och upplevelsebetonat. Detalj- och uppfinningsrikedomen känner inga gränser här. Nyligen skrev Marcus Boldemann (DN Kultur 2006-01-29) följande om Notar:

”Mäklarfirman Notar fortsätter att använda kulturpersonligheter i sin marknadsföring. I höstas lät man rapparen Petter skriva annonstext, nu författaren Ernst Brunner.”

Notar är också det enda ISO-certifierade mäklar företaget i Sverige. Notars tidningskoncept kan tolkas som ett sätt att använda kvalitetsbegreppets hela spektrum – från byggnadstekniska egenskaper över till ett försök att genom miljöbilder framkallar en känsla och upplevelse som leder till ett positivt värde hos läsaren, inte minst hos den potentiella köparen. Det borde vara fullt rimligt att anta att en mer professionell förmedling av kvaliteter skulle också resultera i ett ökat marknadsvärde och slutligen högre prislapp på fastigheten. Många mäklarbyråer och mäklarstatistik.se följer idag aktivt marknaden i form av aktualiserade försäljningspriser och pris per kvm. Det vore kanske inte heller orimligt att anta att en mer professionell förmedling av objekt skulle kunna ge ett högre pris på marknaden – och inte endast ett ”budgivningsrally” som saknar mer djupgående värdering av objektet. Kanske kan Notars sätt att ge objektet flera kvaliteter än de absolut nödvändiga antas även sprida sig till andra aktörer om detta visar sig vara lönsamt för företaget och samtidigt intressant för kunden.

Några exempel på värdepåverkande faktorer

Specifika arkitektoniska kvaliteter tar en mycket tydlig plats först och främst i något negativa sammanhang som kvalitetsbrister, t ex när det är fråga om reparationsbehov eller skador. Både mäklaren och agenten är nämligen skyldiga att informera om brister på byggnader – på den kommersiella marknaden i en skriftlig form med sk due diligence, en detaljerad juridisk, ekonomisk och teknisk beskrivning av objektet. Förmedlarna av kommersiella objekt måste också justera det bedömda marknadsvärdet neråt pga skador i byggnaden exempelvis med hjälp av kostnadsdata från byggbranschen. Bytta stammar avspeglar direkt fastighetens livs-

längd och kvalitet medan dålig standard kan öppna dörrar för alternativ användning av fastigheten genom total ombyggnation – ett intressant alternativ i dag är att bygga om till sk. 3D-fastighet med flera ägare vilket är väletablerat inom fastighetsbranschen exempelvis i Australien. Köparen har också enligt Jordabalken en undersökningsplikt av objektet innan köpet aktualiseras på privatbostadsmarknaden. Detta omfattar alla utrymmen som är relativt lättillgängliga och kan observeras med ögonen.

I ett värdeutlåtande (för småhus) för banken för kreditsäkerhet ligger ett mycket uttalat och starkt fokus på en detaljrik byggteknisk kvalitet – allt från detaljerade listor för värmeinstallationer, hygienrum, kök, grundläggning och tak över till kompletterande värdepåverkande beskrivningar, miljöbilder och helhetsintryck för objektet.

Ny teknik minskar ofta driftkostnader, ökar funktionalitet och därmed husets tekniska status. Sämre standard på fritidshus ger upphov till en unik möjlighet att bygga om ett fritidshus till året runt standard och kan i vissa fall öka fastighetens värde påtagligt. Ett vinterbonat fritidshus ökar rekreationsvärdet; en egen ö är så klart mycket attraktivt då dessa objekt är få och ger möjlighet till en unik integritet i det privata rummet mitt i naturen. Bastu är en kvalitet som fungerar oberoende och är okänslig väderlek (vilket kan också ses som ett stort plus i ett hårdare klimat) och respekteras av många inte minst pga en positiv påverkan på hälsan, huden och utseendet.

Låg månadsavgift är en faktor som river det bedömda marknadsvärdet uppåt medan ett högre (pga totalombyggnation av fastigheten) pressar priset ner. Att bostadsrättsföreningen ”har god ekonomi” har däremot blivit ett flitigt använt uttryck, som ofta är värt en mycket noggrann granskning i förhållande till det bedömda marknadspriset och själva bostadsrättsföreningens storlek och status (äkta/oäkta). Vidare kan ett påkostat kök eller badrum, energieffektiv funktionalitet och ombyggbar biarea (balkong, terrass, vind) öka priset. Ett unikt objekt kan få ett oerhört attraktionsvärde om det är eftertraktat på marknaden. Exemplet på dessa är många: en våning där en känd person bott, en vind-, parad- eller tornvåning på Östermalm eller stilren funkisvilla i Södra Ängby.

Mäklaren har också ett specifikt ansvar att beskriva objektet på ett tillfredsställande sätt såväl för banken som för kunden. Sammanfattningsvis kan man – i tabell 2 nedan - uppskatta typ av värdepåverkan i stort per objekttyp men även ta upp exempel på arkitektoniska detaljer eller ekonomiska egenskaper som påverkar det bedömda marknadsvärdet direkt upp eller ner i en första värdering. Detta ger objektet också en särkaraktär som inte kan bedömas endast utifrån dagens fastighetsdatasystem och värdekategorier utan kräver en djupare kännedom av värdepåverkande faktorer på den aktuella fastighetsmarknaden.

Tabell 2 – Vad påverkar det bedömda marknadsvärdet specifikt i termer av AQ och ekonomiska egenskaper?

FASTIGHETS- OBJEKT	VAD?	OBJEKTETS SÄRKARAKTÄR	VÄRDEPÅVERKAN (per +/- 100 tkr)
Bostadsrätt	Boendeupplevelser, ljuset, exklusiva materialval, unika objekt	Låg månadsavgift, exklusivt kök eller badrum, kakelugn, takterass, speciell utformning i eftertraktat läge, sjöutsikt, biarea, konst exempelvis takmålningar av Einar Nerman, tapeter av Josef Frank	Estetiskt värde – vattennära ökar värdet, konst i inredningen Attraktionsvärde om unik objekt exempelvis etage-, vind- eller tornlägenhet), söderläge m balkong ökar värdet utan kan minska
Fritidshus	Tomtareal, teknisk status o standard, servitut, gemensamhetsanläggningar, egen strand, fiskevatten, bastu	VA-standard, vinterbonat, markbearbetning, öppen spis/braskamin, altan/tomt i söderläge, avstycknings-möjlighet	Rekreations- och hälsofrämjande värde (ibland även tekniskt status om möjlighet att bygga om till året runt standard)
Villa	Standard, materialval och kvalitét på byggnadsarbetet, service i området	Genomgående hög standard, låga driftkostnader, biarea-vind, arkitektritad, ny teknik, bergvärme, egen brunn, avstyckningsmöjlighet, stor trädgård, unik funkis i Södra Ängby	Estetiskt värde och tekniskt status (ibland attraktionsvärde om unikt arkitektritad, bebott av kändis, speciell stilinriktning)
Skärgårdsfastighet	Tomtareal, teknisk status o standard, egen brygga-strand-båtplats, servitut, gemensamhetsanläggningar, fiskevatten, bastu	Bastu, egen brygga, strand eller båtplats, möjlighet till året-runt standard	Rekreations- och hälsofrämjande värde Attraktionsvärde (egen vattenlinje ökar värdet)
Hyreshus (äkta bostadsrättsförening)	Drift- och betalnetto, boendekostnad, alternativa scenarios och användning (flexibilitet)	Bytta stammar, Brfs ekonomi, energieffektivitet, läge, alternativ som 3D-fastighet, pris per m ³ i Tyskland, pris per niondedelskv i HongKong, värdetidpunkt, renoverings-behov, modernitet	Teknisk-ekonomiskt värde (viktigt för ekonomisk stabilitet och bättre riskhantering) Kulturhistoriskt värde
Hotell	Driftnetto, säsong vakansgrad, fastighetsmarknad	Hög- och lågsäsong, vakanser, flexibilitet, modernitet, ritad av känd arkitekt, kändis-PR www.amanresorts.com	Teknisk-ekonomiskt värde Attraktionsvärde PR-värde (koncept, goodwill, image, varumärke) Flexibilitet för alternativ användning av byggnadens ytor

Tabellen visar att värdet av de kommersiella fastigheter påverkas starkt av teknisk-ekonomisk status och själva värderingsmodellen medan värdet av bostadsrätter och skärgårdsfastigheter påverkas utöver aktuella ortprisreferenser även av sk mjuka värden: estetiska, rekreations- och attraktionsvärden som är tydliga i själva marknadskommunikationen. Sist men inte minst är den slutliga budgivningsprocessen och storleken på efterfrågan på objektet i fråga ytterst viktiga och konkreta värdepåverkande faktorer.

I fråga om koncepthotellkedjan Amanresorts spelar även attraktionsvärdet och PR-värdet en viktig roll för bedömningen av det aktuella marknadsvärdet eftersom flera hotell i hotellkedjan är ritade av världsberömda Ed Tuttle och besöks årligen av världskändisar vilket i sin tur stärker både ”goodwill”, image och varumärke samt ökar kedjans intäkter och mins-

kar vakansgraden. En känd arkitekt med sitt mästerverk förstärker upplevelsen av platsen hos turister vilket bidrar till en högre efterfrågan av hotellnätter och kan stabilisera möjliga säsongvariationer framöver. Detta är en högintressant kvalitetsaspekt inte minst för hotell i Skandinavien där högsäsong är kort eller kraftigt periodiserad.

Villors utgångspris bedöms dels utifrån aktuella pristrender på orten och dels utifrån mer konkreta referensobjekt som sålts till marknadspris och registrerats i olika fastighetsdatasystem. Även estetiska värden och teknisk status (speciellt badrum, kök och bergvärme) verkar spela en viktig roll i sälj-köpprocessen av objektet i fråga. Både objektspecifika faktorer och den aktualiserade efterfrågan i budgivningen är ytterligare faktorer som slutligen justerar utgångspriset till marknadsvärdet, vilket i sin tur ligger till grund till både prisbedömning av nya referensobjekt och aktuella pristrender/kvm på orten. Just därför är det viktigt att mäklaren eller agenten med sin specialistkunskap förmedlar inte endast ekonomisk information utan ger även en bredare objektspecifik värdering – både mätbar och bedömbär. *Objektets särkaraktär kan ges en samlad värdepåverkan upp eller ner med exempelvis jämna 100 000 kr. Allt utifrån byggteknisk unikhet, design- och miljömässiga värden, ökad funktionalitet till energieffektivitet och ekonomi spelar roll.*

Diskussion

Är arkitektonisk kvalitet byggtekniska egenskaper, subjektiva upplevelser eller specifika mätbara värden i sällsammanhang? Jag har funnit en rad estetiska värden (attraktionsvärdet, rekreations- och hälsofrämjande värdet, kulturhistoriska värdet) och värden som är mer marknadsmässiga och/eller funktionella. Objektets attraktionsvärde verkar bygga på ett eftertraktat, centralt läge och estetiskt tilltalande utformning samt relativ unikhet. Rekreations- och hälsofrämjande värdet rymmer ett naturnära läge och närhet till aktiviteter som är bra för både kropp och själ. Det kulturhistoriska värdet översätts oftast med en anrik arkitektur av stort bevarandeintresse.

Speciellt på privatbostadssidan tas de mjuka värden fram i form av annonsering. Unika och sällsynta, men desto mer eftertraktade objekt får ett stort attraktionsvärde, och kan därmed få en oanad värdestegring i sälj-köpprocessens budgivningsfas utan att det skulle handla om någon sk lockprismanér från mäklarens sida. Det verkar så, att efterfrågan är betydligt större för vissa mer unika objekt (exempelvis stilren funkis i Södra Ängby) och mindre uttalad för andra. Efterfrågan på olika objekt kan man dock inte förstå endast med hjälp av dagens fastighetsprisdata utan vissa objekt kan först genom närmare granskning klassas som unika och attraktiva – pga av deras utformning (tornlägenhet, vindslya, eller étage), egenskaper (ex-

klusivt kök, spännande planlösning) och läge (på Östermalm). Sedan spelar förstås hushållens köpkraft och bankernas utlåningsränta en stor roll.

Marknadsmässiga och funktionella värden bygger i sin tur på standard, energieffektivitet och driftnetto inklusive konceptuella värden, som ett känt varumärke. Vidare ger flexibilitet i form av alternativ användning av ytor större kapacitet att lätt anpassa byggnaden till marknadens föränderliga behov och regionalekonomiska krav. *De marknadsmässiga kalkylerna påverkas i stor grad av dagens uppfattningar om kännetecknen på god arkitektur och design eller omvänt vad som ses som kvalitetsbrister, ombyggnadsbehov, omodernitet osv.*

Vidare har jag funnit att skillnaden i sättet att beskriva - och i och med det även värdera och sälja - kvaliteter är slående mellan bostäder och kommersiella fastigheter. Det rör sig om två marknader som i sälj-köpprocessen lyfter fram olika kvaliteter – ett privatbostadsmarknad med fokus främst på det estetiska och en kommersiell marknad med fokus på det teknisk-ekonomiska. Men samtidigt kan många kommersiella objekt ses som ”konstverk” med ett stort kulturhistoriskt värde – nästan ett ovärderligt värde om man skulle låna konstvärldens sätt att värdera värdefull konst. Samtidigt kan det vara lika intressant att ta upp driftnettot för ett objekt på privatbostadsmarknaden, exempelvis för en liten nybildad och stambytt bostadsrättsförening med bergvärme och genomgående låga driftkostnader.

Värdebärande faktorer på fastighetsmarknaden är något som ständigt förändras – både arkitektur, prisbelönta arkitekter, teknisk-juridisk-ekonomisk status, marknad, omvärlden och köparnas preferenser. Detta talar för att även mötet på marknaden hela tiden behöver ses över och förnyas. Mäklaren ska inte bara kunna sin ekonomisk-juridisk-teknisk referensdata utan även ha kunskap om sina delmarknader, fastighetsobjekt och byggda miljöer - kanske utifrån ett bredare arkitektoniskt perspektiv som redan präglar annonseringen idag men inte nödvändigtvis är tydligt nog i själva värderingen.

Jag tycker att arkitektonisk kvalité – eller som jag valt att kalla det i denna studie, AQ - borde ha en ännu mer uttalad och given plats i värderingssammanhang både på den privata bostadsmarknaden och på den kommersiella fastighetsmarknaden eftersom vissa objekt och kvarter är klart unika och ett objekt har oftast många olika värdebärare. Den enorma efterfrågan på mer unika objekt i Stockholmsområdet idag talar för en hög uppskattning för god arkitektur, det estetiska och det objektspecifika på fastighetsmarknaden. Det finns två vägar att gå för att uppnå detta syfte:

Ett första sätt är att ta fram bättre underlag som ger en bredare och mer exakt bild av objektets egenskaper, upplevelser och värden. Detta är också att vidareutveckla fastighetsförmedlarnas specialistkompetens

och kvaliteter samt bidra till ett mervärde för kunden. Även Mäklarsamfundets VD, Lars Kilander efterlyser ett bättre statistikunderlag i ett annat sammanhang (DI Debatt 2006-03-14).

Ett andra sätt är förändra sälj-köprocessen. Det handlar om förändra möten på marknaden så att aktörernas individuella kvalitetsuppfattningar kan komma till fullt uttryck på ett bättre sätt.

Underlaget till marknaden skulle kunna förbättras genom systematisering av ny typ av indata i fastighetsdataregister och fastighetsprissystem, som gör det möjligt att göra kompletterande analyser och korrigeringar utifrån objektspecifika värdebärare. Marknadsinformationen skulle kunna vara i realtid, mer öppen och byggtekniskt/arkitektoniskt exakt. Även kända arkitekter och deras uttryck i byggnaderna är viktiga värdebärare. Marknadsinformation om upplevelser och värden förknippade till bebodda miljöer och kvarter ”à la Notar” är också värdebärare och talar för en högt uppskattad, målgruppsorienterad syn på kunder med vitt skilda behov av privata rum, service, attraktioner och rekreation. *En till intressant faktor ligger i själva stads- och landskapsplaneringen i stort. Inte mindre intressant är att Unesco kvalitetsstämplar utvalda städer runt om i världen till sk hälsans städer enligt deras förmåga att erbjuda människan bra förutsättningar till hälsofrämjande aktiviteter och god livskvalité – denna utmärkelser har exempelvis Lidingö Stad i Stockholm fått.*

God arkitektur är både och – lika så en god, djupgående värdering. Både egenskaper, upplevelser och värden är ibland lika ovärderliga och unika som eftertraktad konst idag. På Stockholms fastighetsmarknad ser man tydliga tecken på ett intressant arkitektoniskt spel med egenskaper, upplevelser och värden i fokus: Notar målar med positiva boendeupplevelser, Kjell Johansson laddar med skärgårdsidyller, Fastighetsbyrån stylar hem inbjudande och färgsäkra inför visning, Mäklarhuset fångar upp objektet digitalt, Värdis laborerar med detaljrika helhetsbedömningar, Newsec speglar objektets framtida investeringsvärden i vattentäta kalkyler och Stadsholmen ökar sitt bestånd av unika kulturhus.

Vidare kan man tydligt se hur många av världens vackraste storstäder men även mindre framåtblickande städer investerar stort i sin regionala konkurrenskraft inte minst genom att anlita stjärnarkitekter i bygg- och ombyggnadsprocesser av redan bebodda miljöer – Antoni Gaudí i Barcelona, Santiago Calatrava i Valencia, Tadao Ando i Paris, Alvar Aalto i Helsingfors, Ralph Erskin i Stockholm, osv. Denna tanke om ett ännu mer värdefokuserat och helhetstänkande sätt att kommunicera kvaliteter för människan och marknads aktörer skulle jag vilja utveckla. Denna artikel är ett första steg i utvecklingen för att få en mer mångfacetterad bild av hur arkitektoniska kvalitetsfrågor och värdebärande faktorer hos byggnader kan

hanteras i sälj- och köpprocesser. Som tre teorier kring god arkitektur (Rönn, 2005) uppvisar är god arkitektur inte bara särskilda arkitektoniska egenskaper utan även upplevelser och konkreta värden – och inte minst i konkreta sälj-köpprocesser av fastigheter.

Källförteckning

Allmänt

Institutet för värdering av fastigheter & Samfundet för fastighetsekonomi, *Fastighetsekonomisk analys och fastighetsrätt - Fastighetsnomenklatur*, Fastighetsnytt Förlags 2003

Lidingö Stad www.lidingo.se 2005-12-10

Sveriges Lagar 2005, *Fastighetsmäklarlagen 1995:400 och Jordabalken*

UNESCO www.unesco.org 2006-02-24

Kommersiella fastigheter & objekt på privatbostadsmarknaden

Amanresorts.com en av världens mest exklusiva koncepthotellkedjor www.amanresorts.com - besöks varje år av flera världskändisar. Skapad av arkitekt Ed Tuttle för Adrian Zecha.

Bovision www.bovision.se

DI Debatt 2006-03-14, Mäklarsamfundets VD Lars Kilander: "Ge Riksbanken bättre statistik för huspriserna"

DN Bostad 2006-01-15, offline bostadsbilaga med rikstäckande upplaga, Dagens Nyheter

DN Kultur 2006-01-29, "Kulturkändisar ger mäklare mervärde" av Marcus Boldemann 2006

Escape, 1-2005 ss. 60-68: "Amanresorts – Jordens exklusivaste hotellkedja" www.escape360.com, Independent Publishing Group

Erik Olsson www.erikolsson.se - utvald till årets företag 2005, använder sig av många IT-verktyg för att matcha kunden mot marknaden

Fastighetsmäklarnämnden www.fastighetsmaklarnamnden.se 2006-02-24

FSB Fastighetsbyrå Östermalm Registrerad Fastighetsmäklare Inger Fernberger www.fastighetsbyra.nu
Fastighetsbyrå förmedlar några av de allra attraktivaste bostadsrätter i ett av Stockholms bästa innerstanslägen

Hemnet www.hemnet.se rikstäckande online Internetresurs för svenska hushåll som söker fastighetsobjekt

Husman & Hagberg Innerstan www.husmanhagberg.se

Husman & Hagberg bjuder sina kunder sk. home styling innan försäljning

KTH Fastighetsvärdering - Foreign Valuation Reports 2003 – English, German, American Valuation Report

Le Corbusier (1923) Vers une architecture, Fondation Le Corbusier, 2004 France/Suisse

Metro 2006-02-06 – "25 000 000 - Ivar Kreugers lya såldes till par från landet" av Ann Hagman (prisuppgift från fastighetsmäklaren Jan Lagerling)

Metro Hus&Hem - offline bostadsbilaga med rikstäckande upplaga, Metro 2006

Mäklarstatistik www.maklarstatistik.se – aktuell statistik om aktualiserade marknadspriser (ej i realtid)

Notar Kungsholmen Registrerad Fastighetsmäklare Henrik Dahlbeck, här fokus nyproduktion/BR per jan 2006:
"2a Lilla Essingen, Nytt har blivit ombonat på Essingen" www.notar.se ISO-certifierat företag med stark försäljningsfokus

Notar Projekt, Designhus Marknadschef Niclas Lindberg, här fokus nyproduktion/villa (per dec 2005): ”Designhus skapar ett exklusivt boende med stor vikt lagd på öppna planlösningar, hög finish, hemkänsla samt design som sträcker sig från det traditionella eleganta till det djärvt moderna.”

Person Erik Fastighetsvärdering, VT 2005 KTH Bygg- och fastighetsekonomi / Byfa Stockholm

Rönn Magnus Arkitekturens kvalitetsfrågor, KTH HT/VT 2005-06 KTH Arkitekturhögskolan Stockholm

Sjölägesspecialist Kjell Johansson www.kjfast.se (per jan 2006) här fokus skärgårdsfastigheter. 25 år i branschen. Utvald till månadens företag 2005, www.effkom.se:

Stadholmen ett offentligt fastighetsbolag som förvaltar kulturfastigheter, dotterbolag till Svenska Bostäder

Svenska Mäklarhuset www.maklarhuset.se

Mäklarhuset bjuder sina kunder film på objektet både på Internet och via TV-skärm på bankkontor

Värdia www.vardia.se - tvåsidigt värdeutlåtande för småhus för creditsäkerhet (godkänd av bankvärlden)

Värderingsföretag och godkänd värderare för bankvärlden med flera auktoriserade mäklare (SFF, Samfundet för Fastighetsekonomi)

”Art and Design City” Helsingfors

Kreativ planering i stadsbyggnadsprojektet Arabianranta

Av Evelina Öberg

1. INLEDNING

Följande paper behandlar ämnet ”arkitektonisk kvalitet” i en studie av Helsingfors arkitektur- och planeringsstrategier. Inspirationen kommer från att jag har deltagit i IFHP:s (*The International Federation for Housing and Planning*) internationella sommarskola 2005 vid institutionen för urbana studier och arkitektur på Helsingfors tekniska universitet.

Målet med denna kurs har varit att diskutera och lära känna begreppet arkitektonisk kvalitet, hur det tillämpas och redovisas i arkitektur och stadsbyggnad. Det är ett brett begrepp som tolkas olika och jag ska försöka beskriva svårigheterna i språkbruket, hur begreppet kan förstås ur ett estetiskt perspektiv och ett samhällsplaneringsperspektiv.

Bakgrund

Denna studie redogör för Helsingfors stadsplanering i början av 1990-talet, som efter en djup ekonomisk kris hade förhoppningar att bli en stark konkurrerande kunskapsbaserad region. Helsingfors stadsplaneringskontor arbetade fram planeringsstrategier för att uppnå en ny stadsplanering för framtida utmaningar. De övergripande målen var att marknadsföra staden som en internationellt ”kreativ stad”, förstärka den kulturella profilen och eftersträva en högre arkitektonisk kvalitet.

Begreppet *kreativ* förekommer i flera av Helsingfors planeringsdokument och en förespråkare för kreativa städer är organisationen Comedia med Charles Landry som grundare. I Helsingfors har Landry fungerat som handledare i syfte att använda stadens potential för att lösa stadens urbana problem under kulturhuvudstadsåret 2000.¹

Ett aktuellt stadsbyggnadsprojekt som jag valt att närmare undersöka är Arabianranta (Arabiastranden) strax utanför centrala Helsingfors, som är ett utvecklingsområde där boende, utbildning, konst och handel kombineras i en äldre hamn- och industrimiljö.

¹ www.solness.ee/majaeng/index.php?gid=44&id=553 050918

Syfte och frågeställningar

Syftet är att studera vilken roll den kreativa planeringen har haft i Helsingfors regionala planering med omvandlingen av stadsbyggnadsprojektet Arabianranta som konkret fall. Frågan är om Arabianranta följer kraven på en kreativ stadsplanering, om det är möjligt att denna kreativa planering och dess estetiska värden kan sägas bidra till en bättre kvalitet i arkitektur och stadsplanering?

Metod och material

Metoden grundar sig i *egna observationer* genom rundturer och studiebesök. *Information* genom föreläsningar och intervjuer och av *färdiga texter* i form av litteraturstudier, tidningsartiklar, elektroniskt material samt projekt- och informationsblad från Helsingfors stadsplaneringskontor.

Jag besökte Arabianranta under sommaren 2005 och fick då en genomgång av stadsbyggnadsprojektet av planerare och arkitekter. Jag besökte även området en andra gång för en mer detaljerad beskrivning av projektet med rekommendationer från Pasi Mäenpää, sociolog vid Helsingfors universitet, att kontakta Tuula Isohanni och Mikael Sundman, som båda är involverade i Arabianranta och viktiga informanter i denna studie. Tuula arbetar vid Konstindustriella högskolan, UIAH. Hon är konstsamordnare i Arabianranta och Mikael Sundman är planeringschef vid Helsingfors stadsplaneringskontor. Lyckligtvis kunde jag boka in både intervjuer och studiebesök till den 9:e december 2005.

Under intervjun gav konstsamordnaren en detaljerad beskrivning av konstinstallationerna som använts i diskussion om estetiken som kvalitet i Arabianranta och som också fotograferats. För att få en bättre bild av stadsbyggnadsprojektets kvaliteter och estetiska värden tyckte jag att det passade att intervjua konstsamordnaren i Arabianranta. Hennes observationer och åsikter användes i diskussionen om platsvärden. Samtidigt med studiebesöken fick jag också en uppdatering av hur arbetet fortskrider då Arabianranta fortfarande är under konstruktion.

För att beskriva Helsingfors kreativa planering har jag studerat Richard Floridas och Charles Landrys böcker, som de båda skrivit om ämnet, *The Creative City - A Toolkit for Urban Innovators*, *Cities and the Creative Class* och *Framväxten av den kreativa klassen*. Annan intressant litteratur har varit *Finlands arkitekturpolitik* och finländska design- och arkitekturskrifter. Litteraturgenomgången har syftat till att ge perspektiv på valet av fallstudie och att fördjupa kunskapen om den kreativa planeringsprocessens grunder.

2. PRESENTATION - PLANERING I HELSINGFORS

Helsingfors generalplan från 1992 (som gäller för en tioårsperiod) har bestämt att nya planeringsprojekt ska lokaliseras på redan exploaterad mark för att förstärka den befintliga stadsstrukturen.² Helsingfors vill förnya planeringen genom förenklade plandokument och genom att utveckla fler internationella kontakter.

Det är en stor efterfråga på bostäder, särskilt i innerstaden. Staden ser en lösning i att öppna upp och exploatera i äldre hamnområden. Historiskt sett har Helsingfors hamnområden inte varit uppskattade miljöer att bo vid på grund av det ”råa” klimatet.³

Social bostadspolitik

Helsingfors är en nordisk välfärdsstad där staten och staden är viktiga aktörer i planeringen och utvecklingen av sociala frågor. Genom en progressiv beskattning och markäganderätt har staden lyckats att bibehålla en social bostadspolitik sedan 1960-talet. På senare år har det blivit svårare att genomföra politiken på grund av en större anpassning till marknaden och samverkan som gör att fler privata aktörer är involverade i bostadsbyggandet. Den sociala bostadspolitiken innebär att sextio procent av alla bostäder ska byggas som socialt byggande.⁴ Helsingfors stadsplaneringskontor förklarar ”socialt byggande” som bostadsområden där olika inkomstgrupper bor tillsammans i samma byggnad, i olika stora lägenheter, fast med olika ägandeformer. Det anses skapa en gemensam identitet, ett välbefinnande och ett rikt socialt liv. Förutom den sociala aspekten ställs också krav på arkitekturen och den fysiska miljön, om hur dessa kan bidra till en fungerande grannskap och trivsel med utgångspunkt i arkitekturens skala och storlek. Den sociala bostadspolitiken anses också vara en förutsättning för att i framtiden uppnå en hållbar utveckling.⁵

Douglas Gordon, arkitekt vid Helsingfors stadsplaneringskontor, är tveksam till att det går att behålla den sociala bostadspolitiken i framtiden. Han poängterar medborgardialog och betydelsen av att känna till vad människor uppskattar i sin boendemiljö, lokalisering och bostadsform.⁶ En utveckling som gör den sociala bostadspolitiken tveksam, är att det under de senaste åren har visat sig vara en efterfrågan på attraktiva och exklusiva bostäder bland Helsingfors nyrika. Arkitektur har därmed blivit ett viktigt investeringsobjekt.⁷ Detta

² www.solness.ee/majaeng/index.php?gid=44&id=553 050918

³ Planlägningsöversikt (2005), s. 3-5.

⁴ Föreläsning, Gordon, 050816

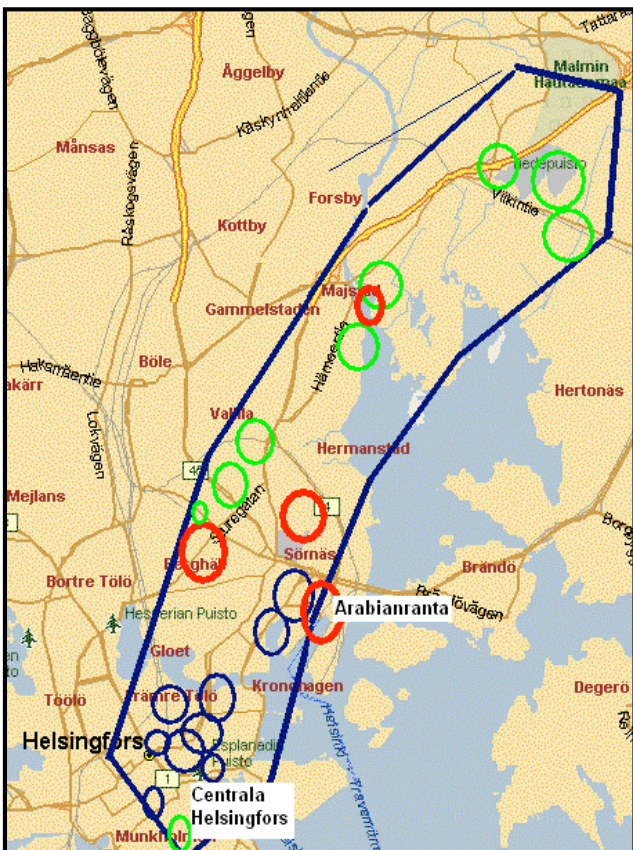
⁵ Helsingfors stadsplaneringskontor, *Sustainable Development Principles for City Planning in Helsinki*

⁶ Föreläsning, Gordon, 050816

⁷ Tianen, (2001), s. 9.

har staden försökt att åtgärda i ett program från 1997, vilket resulterade i bostadsområdena Töölönlahti och Ruoholahti strax utanför centrala Helsingfors. Stadsbyggnadskontoret menar att dessa områden är bra exempel på senare års hamnprojekt och sociala bostadspolitik.⁸

Som flera andra städer genomför Helsingfors utvecklingsprogram för att vara beredd på stadens framtida utmaningar. Det senaste programmet avser perioden 2005-2008. Programmet ser över stadens utvecklingsmöjligheter i ett antal utvalda stadsområden där både Espoo (Esbo) och Arabianranta ingår. Programmen behandlar frågor om regionens konkurrenskraft och vad som krävs av stadsplaneringen för att skapa attraktiva och spännande miljöer. Genom utvecklingsområdena hoppas staden förstärka innovation i Helsingforsregionen och då särskilt bland regionens utbildningsorter som i Arabianranta och Espoo. Programmen tar även upp generella frågor som hur Helsingfors påverkas av globala trender. Manuela Castells, professor i urban och regional planering, har bjudits in för att diskutera vilken inverkan den "kreativa ekonomin" har på nationella identiteter och samhällsorganisationer och hur vi anpassar oss till dem. Han uppmanar därför till fortsatt forskning.⁹

Regional "konst - och design" axel

En ambition i aktuella stadsplaneringar är att skapa ett symbolvärde, att lyfta fram och konkurrera med något unikt i boendemiljön. Numera ställs högre krav på en kvalitativ boendemiljö med tillgång till fritidsaktiviteter, grannskapskänsla, natur och möjlighet att arbeta hemifrån.¹⁰ Helsingfors stad arbetar långsiktigt med att profilera sig som en "Art and Design City". Tillsammans med företag som Nokia, Helsingfors universitet samt högskolor har staden investerat i forskning och design för att utveckla ett stadsdistrikt, en Science-Art axel. Axeln sträcker sig från Helsingfors tekniska universitet i Espoo som representerar axelns vetenskapspunkt, via Nokias gamla kabelfabrik som idag är ett kulturcenter och står för kultur. Arabianranta symboliserar teknik och design i axeln tillsammans med Helsingfors universitet. Viikki (Vik) är ett nytt ekologiskt boende.¹¹

⁸ http://www.hel.fi/kkansl/julkaisut/vuosik97/english/city_planning.html 051123

⁹ Manninen (2005), *Stad, förändring, framtid*. s. 3-6.

¹⁰ Stenros, (2002) s. 18-20.

¹¹ Verwijnen, (1996) s. 38.

Helsingfors regionala konst och design axel.¹²

För att Finland ska ha möjlighet att utveckla axeln och uppnå målet om ett informations- och kunskapssamhälle framförs krav på den fysiska miljön. Helsingfors stad vill uppmuntra medborgare och företag att delta i utvecklingen.¹³ Mikael Sundman, planeringschef på Helsingfors stadsplaneringskontor, tror inte den ”regionala bananen”, som han kallar axeln, kommer att tillföra någon större påverkan på den internationella handeln, utan istället ge en ”extra krydda” till den regionala utvecklingen.¹⁴ Illustrationens blå och gröna markeringarna visar regionens existerande och föreslagna områden (fig s 113). Områden som karakteriserar axeln är röda, dvs. design, industri, konst och utbildningsområden.¹⁵

3. KREATIV PLANERING

I ett allt mer kunskapsbaserat samhälle ställer vi krav på våra stadsmiljöer. Stadens utveckling hänger samman med frågor om hållbar planering, mångfald och strävan efter dynamiska stadsmiljöer, där kreativa människor kan inspireras att utföra arbeten som generera nya kunskaper och arbetstillfällen. Men som också ger staden ekonomiska fördelar genom att attrahera kreativa grupper som artister, designers, arkitekter, poeter, professorer, politiker och företagare. Rickard Florida, som studerat amerikanska kreativa miljöer, anser att det är möjligt att locka dessa grupper för att förnya stadsmiljöer eftersom denna målgrupp är mobil och karriärsökande samtidigt som de ställer krav på god boende och arbetsmiljö. Kreativa grupper uppskattar närheten till naturen och vill att miljön skall vara inspirerande och representativ för kunder och anställda.¹⁶

Benämningen kreativ planering handlar om städers regionala utveckling och om global konkurrens där de kunskapsintensiva företagen med sina kontaktnät, förmåga att samarbeta och lokalisering, är viktiga förutsättningar.¹⁷ Följande beskrivning av kreativ planering baseras på de två främsta personerna inom ämnet, Charles Landry och Richard Florida.

En kreativ miljö kännetecknas av förhållanden som god ekonomi, öppenhet och flexibilitet för förändringar, samt en framtidstro inom teknik, vetenskap och kultur. Miljön ställer krav på beslutsfattare och deras organisationer i syfte att skapa förståelse för behovet av

¹² Ibid.,

¹³ Helsingfors stadsplaneringskontor, *Arabianranta*

¹⁴ Intervju, Sundman.

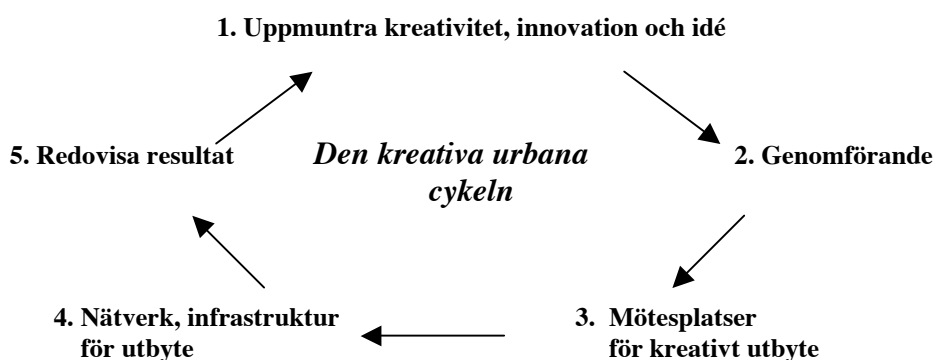
¹⁵ Ibid.,

¹⁶ Florida, (2005), s. 49-50.

¹⁷ Franzén (2005), s. 163-65.

kommunikationsnät och hur förändringar kan gynna teknik, vetenskap och kultur.¹⁸ Att flera aktörer arbetar tillsammans har visat sig i ökad noggrannhet och effektivitet, men också i negativa effekter eftersom olika arbetsmetoder och erfarenheter ger svårigheter i att komma överens, särskilt gällande åsikter om vad som är innovativt respektive kreativt.¹⁹

Metoden för att uppnå kreativt arbete utgår från en modell. Den viktigaste och analyserande delen i modellen är ”den kreativa urbana cykeln” tillsammans med en serie indikatorer och tekniker som ger förståelse och hjälp för att uppnå kreativitet.²⁰ ”Den kreativa urbana cykeln” ger ny energi till staden och är en långsiktig process som ständigt förändras för varje gång den upprepas. Modellen kan användas för att sammanföra företag i kluster - både ekonomiska, sociala och tekniska - och därmed ge upphov till nya synergier, ökad effektivitet och nya kreativa perspektiv.²¹ Strategierna kan användas som ett förarbete där man inledningsvis ska komma överens om uppgifter, metoder och mål med det kreativa arbetet. Stadens problem kan förmedlas så att flera av samhällets aktörer kan delta i arbetet. Stadens utmaningar kan sedan analyseras i ”den kreativa urbana cykeln”. För att se var arbetet befinner sig i modellens olika steg tar man hjälp av indikatorer. En av flera indikatorer är att försöka sammanfatta stadens identitet, vad som representerar staden.²² Kultur och symbolvärden är andra indikatorer som kan vara till hjälp för att se om det kreativa arbetet fungerar. Det finns flera exempel där kulturell identitet och platshistoria har genererat både positiva och negativa effekter. Syftet med arbetet är att försöka identifiera vad som karakteriserar staden som historia och kultur, att söka efter inspirationskällor.²³

Modell: ”Den kreativa urbana cykeln”.²⁴

¹⁸ Landry (2000), s. 140.

¹⁹ Landry, s. 167-172.

²⁰ Ibid., s. 167-172.

²¹ Ibid., s. 225.

²² Landry (2000), s. 167-171.

²³ Ibid., s. 118.

²⁴ Landry (2000), s. 225.

Kreativa individer

Regional tillväxt utgår från regional kompetens hos ”den kreativa klassen” som Florida definierar som artister, designers, arkitekter, poeter, professorer, politiker samt företagare. Det är en kombination av konst, vetenskap, teknik och ekonomi som blandas i en stimulerande miljö. Florida menar att den kreativa klassen helst väljer att etablera sig i städer som eftersträvar öppenhet, mångfald, bevarande och identitet.²⁵ Han beskriver detta som platskvalitet och livskvalitet, egenskaper som söks i platser.²⁶

Det finns fördelar med att bilda olika kluster med teknologi och konst, som tillsammans kan bli framgångsrika stadsområden. Att sådana områden har vuxit fram grundar sig till stor del på regionernas förståelse för den kreativa personen som efterfrågar kvalitet, mångfald och identitetstillhörighet. Långsiktigt kan det generera fler jobb och ökad befolkning.²⁷

En sätt att förklara kreativitetens inverkan på regional tillväxt är att utgå från vad Florida kallar 3T som står för *teknologi*, *talang* och *tolerans*. Tolerans innebär att eftersträva öppenhet, mångfald och olikhet. Talang definierar han som högutbildade. Teknologi står för kombinationen av högteknologi och innovation.²⁸ Informations- och kunskapsamhället handlar om hög teknologi och hög kvalitet framför kravet på låga produktionskostnader och naturtillgångar.²⁹ Kreativa individer vill ha en miljö som de känner delaktighet i och en miljö som passar deras identitet och livsstil. Det märks genom att kreativa individer finner intresse i att lära sig mer om sin miljö.³⁰ Kandidater med höga 3T följer samhällstrender, både inom ekonomiska och sociala frågor och försöker finna nya lösningar. Kreativa miljöer är känsliga och kan under en kort tid bli en framgångsrik marknad samtidigt som de lika snabbt kan misslyckas. Städer som visar framgång, enligt Florida, och som han förutspår kan lyckas är Amsterdam, London, Köpenhamn och Helsingfors.³¹

Kreativ stadsplanering av olika slag, olika storlek och på olika stadium i planeringen är ett sätt att inleda samarbete över ”företagsgränserna”. Ett exempel på sådana samarbeten finns i en studie av projekt i Helsingfors. I några fall var det dock bara ett fåtal företag som

²⁵ Florida (2005), s. 68.

²⁶ Florida (2006), s. 277.

²⁷ Ibid., s. 269-273.

²⁸ Ibid., s. 34-37.

²⁹ Ibid., s. 58.

³⁰ Ibid., s. 85.

³¹ Ibid., s. 173-176.

samarbetade. Det största samarbetet förekom i arbetet kring vinterevenemanget ”Festival of light” och i planeringen av Arabianranta.³²

Sammanfattningsvis är kreativ planering eller ett kreativt arbetssätt ett brett begrepp som kan tillämpas på flera andra samhällsområden. Inom stadsplanering uppmärksammas nyttigheter, vad som krävs av stadsmiljöer, i övergången till ett kunskapsbaserat samhälle. För stadsplaneringen innebär det krav på nya stadsmiljöer, miljöer som ska vara attraktiva och konstruerade för verksamheter som intresserar den kreativa klassen, som är den främsta målgruppen för planeringen.

Då detta kreativa arbetssätt är brett uppstår problem eftersom planeringen kan uppfattas och tolkas olika. Det är svårt att få en tydlig bild av den kreativa planeringen som arbetsmetod och planeringsverktyg. Mångtydigheten försvårar även arbetet med att utvärdera planeringsprocessen och avgöra i vilken grad som målen har uppfyllts. Metoden är jämförbar med hur näringslivet arbetar med analyser, prognoser, varumärken och marknadsundersökningar för specifika målgrupper. Metoden framstår därför som en platsmarknadsföringsmetod där miljöerna får en reklamkaraktär med visioner och målformuleringar som påminner om marknadsföring. Kanske är det rätt väg att gå för att arbeta med framtida utmaningar, som övergången till ett kunskaps- och informationssamhället innebär. Stadsplanering har fått ett ökat intresse för näringslivet. Företagen och regionen kommer att vara involverade i arbetet, vilket ställer större krav på kreativa lösningar i framtiden.

Kreativa Helsingfors - bakomliggande faktorer

Manuel Castells och Pekka Himanen har tillsammans försökt beskriva orsakerna till Finlands och Helsingfors framgångar under senare år. En viktig orsak att ha i åtanke är att framgång i informations- och kunskapssamhället grundar sig i lokala faktorer och därför skiljer sig från stad till stad. I Finland har utvecklingen utgått från en välfärdsmodell. Trots detta finns det en gemensam nämnare med andra framgångsrika kreativa områden som Silicon Valley och Singapore, områden som det också forskas om. Silicon Valley och Singapore områden är beroende av och har utvecklats för att kunna locka till sig immigranter, unga som vill bo och arbeta i dessa områden.

Till att börja med menar Castells och Himanen att det handlar om en lyckad kombination av det nya informations- och kunskapssamhället tillsammans med den nationella identiteten. I Finland sägs att befolkningen är intresserade av ny teknik och att landet under lång

³² Landry (2000), s. 226-227.

tid har gynnat investeringar i teknik och Internet. En annan väsentlig faktor är statens roll i utvecklingen av en välfärdspolitik. Staten ger säkerhet. Staten ses som en aktör som är avgörande i Finlands utveckling.³³

Att Finland har haft stora framgångar under 1990-talet betyder inte att utvecklingen kommer att fortsätta i samma takt. Enligt OECD ser man att framfarten världen över har generellt minskat. Det tillhör ICT (Information Community Technology) marknaden att det finns en osäkerhet i att investera enbart i denna industri på grund av svårigheterna med att se långsiktigt. OECD föreslår att Finland ska se över möjligheterna för samarbete med olika branscher. Castells och Himanen menar att Helsingfors först och främst bör investera i utbildning och förstärka staden som attraktion för studenter och arbetskraft. Utvecklingen av ICT kluster borde involvera fler samhällsaktörer.

Företaget Culminatum i Helsingfors har fått i uppdrag att se över stadens förutsättningar att bli en innovativ och kreativ stad. Visionen var att utveckla en ”Ideopolis - An Innovation Centre of World Class based on Creativity of Art and Science”. OECD föreslår att regionen ska arbeta med att sammanföra utbildningsorterna så att intressanta möten ska uppstå. Det är också här som den regionala axeln kommer in i bilden som stöd för innovation och nya företagsidéer. Regionens campus ska tillsammans med andra intressanta noder i regionen sammankopplas, och då blir transportmöjligheterna en viktig fråga.³⁴

4. ARABIANRANTA (Arabiastranden)

Efter 20 minuters resa med spårvagn öster om Helsingfors kommer man till Arabianranta, ett omfattande hamnområde på 85 hektar. På andra sidan havet i Vanhankaupunginlahti finns ett fågelreservat och det nya ekologiska området Viikki (Vik). I området finns idag flera verksamheter som förknippas med platsens historia och kreativitet som: Helsingfors konstindustriella högskola UIAH, Arabias fabriksmuseum och företagen Hackman och Iitala. Keramikföretaget Arabia har varit verksamt här sedan 1874. Lokalerna finns kvar än idag och har använts av Konstindustriella högskolan och fabriksmuseet sedan 1980-talet. Det var också i denna hamn som Helsingfors grundades 1550 av Gustav Vasa. För att bevara denna historiska plats har staden bestämt att 1-2 procent av investeringarna ska gå till konstprojekt i området.³⁵ För att behålla det orientaliska temat *Arabia* har områdets gator döpts till namn som Caire och India. Arabianranta är tänkt att år 2015 omfatta 7000 boende

³³ Hautamäki (2000), *The Finnish Model of Information Society*.

³⁴ Holstila, *Building a Creative City*

³⁵ Helsingfors stadsplaneringskontor, *Arabianranta*

och 7900 personer som arbetar i området. Förhoppningen är att flera jobb ska genereras. Området började byggas 1998 och beräknas vara färdigt år 2013.³⁶

Det som gör Arabianranta till ett intressant stadsbyggnadsprojekt är att planerna uppkom av en slump. Det var för tjugo år sedan i och med nedläggningen av ett stort reningsverk, som planeringen startade. Det har inte varit lätt att förverkliga projektet och den främsta orsaken till att det blev svårt var, enligt Sundman, att "Finland är segt". Medborgarna var mycket kritiska till att naturlandskap längs stranden skulle exploateras. Ett annat planeringsproblem handlade om komplicerade och dyra geotekniska åtgärder som krävdes för att sanera marken och stabilisera lergrunden. Efter många år av keramiktillverkning fanns spår av bly och koppar i marken. För att stabilisera grunden användes en ny teknik där cementpelare i lättbetong skulle hindra leran att flytta på sig. Det var svårt att övertala staden att betala de 800 miljoner kronor som saneringen skulle kosta.

För att få medborgarna på sin sida anordnades rundturer med uppsatta skärmar där de tänkta husgränserna skulle gå. Det gav en bättre bild av det färdiga resultatet, men det var fortfarande många som var negativa till stadsbyggnadsprojektet. På andra sidan havet finns ett känt fågelreservat som staden är mycket mån om. För att se om djurlivet skulle påverkas av pålandat etc. genomfördes en miljöstudie där fisk- och fågellivet undersöktes. Undersökningen visade inte på någon direkt påverkan och miljöstudien blev avgörande för att få igenom förslaget. 1996 var planerna färdiga för området.³⁷

Helsingfors stadsplaneringskontor har som långsiktigt mål att Arabianranta ska bli ett ledande center för konst, teknik och en modern livsstil. Husen skall designas efter de speciella behov som finns hos dem som arbetar inom konstfältet. Konst, teknik och estetik är huvudtemat i området, men också turism och kontrasten mellan historia och framtid är viktiga. Kombinationen framstår som ett vinnande koncept för Finland med Nokia som främsta exemplet.³⁸

Med önskan om bättre organisation har staden inlett ett samarbete med arkitekten Tuula Isohanni från Konstindustriella Högskolan i Arabianranta. Hon ska fungera som samordnare mellan olika aktörer och marknadsföra området.³⁹ Ett ytterligare steg i fråga om identitet och att marknadsföra området är förslaget att de produkter som tillverkas i Arabianranta ska stämpas med "Made in Arabianranta."⁴⁰ Bland konstnärer har Arabianranta

³⁶ www.architours.fi (2005) *Helsinki's Exceptional Architecture*

³⁷ Intervju, Sundman.

³⁸ Helsingfors stadsplaneringskontor (2003), *Nyhetsbrev*

³⁹ www.solness.ee/majaeng/index.php?gid=44&id=553 050918

⁴⁰ <http://www.helsinkivirtualvillage.fi/Resource.phx/adc/inenglish.htx> 050908

varit uppskattat och de ser, enligt mina informanter, fördelar med att föra samman design, industri, utbildning och boende. Under Finlands design år 2005 anordnades bl a tre veckors gratis konst- och designutställningar, filmfestivaler och föreläsningar samt klubbar för allmänheten.⁴¹

Konstinstallation som illustrerar historiskt perspektiv i Arabianranta. Evelina Öberg 050816

5. ESTETISKA VÄRDEN OCH KVALITET

Begreppet kvalitet inom arkitektur och stadsbyggnad handlar om att inspireras och lära känna den byggda miljön utifrån dess historia och värden.⁴² Begreppet *kvalitet* är inte helt enkelt att förklara då upplevelser beror på faktorer som tid, erfarenhet, värderingar och kunskap. Förutom svårigheterna att definiera begreppet måste den fysiska miljön också ständigt ifrågasättas i samma takt som värderingar förändras. Planeringen måste således följa med i utvecklingen eftersom svaret på urbana problem förändras över tiden. Förutom tidsaspekten måste planerare ha förståelse för att kvaliteten beror på vilken miljö det handlar om, hur situationen ser ut på den aktuella platsen.⁴³ I kvalitetsarbetet är det därför viktigt att skapa ett innehåll, något unikt i den befintliga miljön. Om fokus ligger på ekonomiska och tekniska frågor kan planeringen utmynna i en ”urban uniform” som saknar unika egenskaper i miljön och som inte bidrar till förståelse för hur det är att bo och leva i byggda miljöer. Att

⁴¹ Program för Designåret (2005), s. 39.

⁴² Arbetsgruppen för arkitektur och formgivning, s. 18.

⁴³ Ibid., s. 12.

förbättra planeringsprocessen är ett mål som går ut på att uppnå mer än ett hållbart samhälle, ett helhetsskapande behövs som främjar det unika i miljön.⁴⁴

Att mäta kvalitet

Stadsplanering ställer krav på resultat och utvärderingar gällande kvalitet, men det är svårt att redovisa, mäta och bedöma kvalitet. Att arkitektens kvalitet ses som ett konstnärligt skapande samtidigt som begreppet har en teknisk dimension gör det svårt att utvärdera arkitektonisk kvalitet. Kvalitet är ett fortgående konstnärligt arbete kopplat till upplevelse och erfarenhet.⁴⁵ För att bedöma god kvalitet i kvalitetssäkringar etc. kan vi använda oss av design och estetik i tolkningar och bedömningar av förslag.

Arkitekturpolitiken i Finland är angelägen om att bevara landets arkitektur. Ny bebyggelse ska vara genomtänkt. Arkitekturpolitiken vill förmedla arkitektens värde till medborgarna. Ansvarfördelning och kvalitetssystem ska bli självklara hjälpmedel.

Finlands sociala bostadspolitik har satt sina spår i landets planering och arkitektur, särskilt i att bevara den äldre arkitektur som landet har kvar efter andra världskriget. För att åstadkomma förbättringar har Finland genom en ny markanvändnings- och byggnadslag flyttat makten från en centralstyrd nivå till en lokal nivå. Medborgaren får därigenom större möjlighet att påverka beslutsgången. Förutom den lagliga aspekten erfordras kunskap och förståelse för den byggda miljön och dess arkitektur, varför undervisning, debatt och förmedling är viktiga aktiviteter.⁴⁶ Andra mål som eftersträvas i arkitekturpolitiken är att fortsätta investera i offentligt byggande där staten spelar en viktig roll. Statsrådet vill att staten ska behålla sin ledande roll och fortsätta framstå som en förebild i Finlands byggande. Äldre arkitektur och landets kända arkitekturhistoria är man mån om att bevara som kulturarv och som inspiration till samtida arkitektur.⁴⁷ Helsingfors stad som byggherre har också sina fördelar när det gäller att skapa god kvalitet. Staden har tydliga arbetsplaner, tid- och budgetramar, en professionell inställning och god kontakt med aktörer i stadsbyggnadsprojekt, antingen som byggherre eller via projektledare.⁴⁸

Finlands stadsplanering kännetecknas av att vara designorienterad och estetiskt balanserad. I ett internationellt sammanhang har betydelsen av estetik i det postindustriella samhället ökat, både som en manifestation av estetik i det offentliga rummet och som medel för

⁴⁴ Arbetsgruppen för arkitektur och formgivning, s. 14.

⁴⁵ Hultman, (2002) s. 26

⁴⁶ Centralkommissionen för konst och undervisningsministeriet, (1999), s. 10-11.

⁴⁷ Ibid., s. 7.

⁴⁸ Arge, (1994) s. 13.

marknadsföring, vilket planerarna måste ha förståelse för. Det är svårt att hantera maktspelet mellan det estetiska och politiska, att kombinera dessa faktorer, för att göra den designorienterade planeringen mer demokratisk. Avståndet som det modernistiska byggandet har skapat mellan arkitekter, planerare och det offentliga har postmodernisterna fått i uppgift att försöka lösa. Att planerarna inte har lyckats göra det beror kanske på medborgarens bristande kunskap och förståelse för det modernistiska samhällsbyggandet. Ett sätt att öka kunskaperna i planeringen är att skapa en kommunikativ dialog med medborgaren och aktören. Men att skapa förståelse för estetik har sina speciella svårigheter. För det första kan man inte bestämma över folks designuppfattning, vad de anser är vackert och fult. För det andra måste diskussionen om estetik bygga på att människor har mottagit och upplevt en miljö för att sedan kunna kommentera den.⁴⁹

Werner skriver i sin artikel ”Arkitektur och kvalitetsstyrning” att det finns en problematik av oklarhet i beslut om vad som är vackert eller fult. Det går självklart att uttala sig om estetik, men i slutändan menar Werner att det är individens referenser som avgör.⁵⁰ I diskussionen om kvalitet delas begreppet ofta in i ett tekniskt och estetiskt fack. Jerker Lundeqvist menar att vi även i ett estetiskt perspektiv ska försöka mäta kvalitet genom att utgå från våra sinnen, erfarenhet och kunskap. Det är lätt att säga, men praktiskt sett är det inte genomförbart i exempelvis en SWOT analys. Därför behöver gränsen mellan vad som är mätbart och vad som enbart är upplevelsebart vara tydlig. En ny form av metod behövs som ett komplement i beslut.⁵¹ Charles Landrys och hans organisation *Comedia* har försökt att ta fram användbara indikatorer för konst- och kultursektorn. De har kommit fram till fem ”mätinstrument” som: teknik, ambition, originalitet, relevans och magi, men poängterar att erfarenheter, kunskap och värderingar fortfarande är avgörande. Dessa indikatorer är inte heller mätbara, men fortfarande viktiga som komplement till våra värderingar och traditionella arbetsmetoder.⁵²

Helhetsperspektiv

Det blir allt vanligare, särskilt bland företag, att man ser fördelarna med att lyfta fram det lokala. Detta trots att städer blir allt mer lika varandra och påverkas starkt av samma globala trender och ideal. Fördelarna med lokala perspektiv är inte bara ekonomiska och konkur-

⁴⁹ Föreläsning, Mattila, 0508157

⁵⁰ Werner (2005), s. 34.

⁵¹ Lundeqvist (2000), s. 144-147.

⁵² Comedia

rensmässiga. Det lokala perspektivet är också bra för vårt välbefinnande och miljö.⁵³ Intressant i utvecklingen är att allmänheten har ett nytt intresse och kunskap om sina städer, vilket i sin tur har betydelse för stadens ekonomi och möjlighet att attrahera nya näringar och arbetskraft. Det har betydelse för allmänhetens chanser att förbättra sin livskvalitet, ett förhållande som ställer krav på en fungerande organisation.⁵⁴

Inom kulturmiljövården eftersträvas att kvalitet i vår byggda miljö ska ha en betydande roll i planeringen i syfte att möta samhällsförändringar, enklare och effektivare. Därför föreslås ett helhetstänkande där kulturmiljövården ska ha en större roll och då särskilt i mötet mellan dåtid och nutid. Kulturmiljövården önskar en större självsäkerhet och kunskap om vad staden står för. Kulturmiljön ska man inspireras av och gå tillbaka till och relatera sig till i planeringen och i stadsprojekt. För att skaffa sig kunskap om stadens helhet anser kulturmiljövården att man ska ställa frågor om vad som kännetecknar staden, dess invånare, stadens framtid, dess internationella ställning och konkurrenskraft. För att behålla och utveckla stadens målbild - som kan handla om allt ifrån kultur, natur, företag, ekonomi och kunskap - är det angeläget att ligga steget före. Därför har det skett en övergång till arbetsmetoder snarlika näringslivets med tydligt ledarskap och medborgardeltagande.⁵⁵

Betydelsen av estetiska värden i Arabianranta

Arabianrantas estetiska värden beskrivs av Tuula, konstsamordnaren för Arabianranta, i artikeln *"Art come to a new residential area"* som tar upp konstens roll i den urbana miljön.⁵⁶ Hon ger exempel på att det är populärt att utveckla äldre hamnområden som blir attraktiva stadsmiljöer med hög standard och kvalitet.⁵⁷ Även Florida nämner intresset av att lokalisera sig i hamnområden, särskilt platser med en industriell historia, som är användbar i stadens marknadsföring, men också i arbetet med att få fram idéer och en miljö med atmosfär.⁵⁸

Konstinstallation Arabianranta. Evelina Öberg. 050816

⁵³ PricewaterhouseCoopers (2005), s. 78-80.

⁵⁴ Ibid., s. 57-58.

⁵⁵ Gillgren (2000), s. 11-17.

⁵⁶ Isohanni, (2004) s. 29.

⁵⁷ Ibid., s. 36.

⁵⁸ Florida (2006), s. 161-162.

I Arabianranta har staden som byggherre investerat i saneringsarbetet. Konstnärer har varit med från byggstart. Att skapa en speciell miljö har varit viktigt då det redan finns flera element att arbeta utifrån. Det är att utveckla med hjälp av konsten, som är ett kännetecken på kvalitet, menar Tuula. Som samordnare har hon i uppgift att studera elementen och identifiera dem tillsammans med människor som arbetar i området och sedan sprida kunskapen och inspirera andra byggnadsprojekt och aktörer.⁵⁹

Sedan 1999 har Tuula fotograferat månadsvis vissa platser, atmosfärer, framtida gator, byggnadsprocesser, känslor och naturens närvaro. Hon har spelat in sina observationer av de fotograferade objekten, naturfenomen, årstidsväxlingar, möten, evenemang och ljud från byggnader. Tuula lyfter fram mellanrum mellan natur, byggnader, offentligt och privat. Som slutsats tror Tuula att arbetet med konstverken i området under byggnadsperioden varit viktigt. Att det finns folk i området som fått uppleva ”uppbyggnaden” ger området en känsla av kvalitet. Även den orörda naturmiljön som omringar området ger betydelsefulla kvalitetsupplevelser.⁶⁰ Nya idéer har fötts i kombination av ny teknik och historia då konstnärer har varit med från början och haft kunskap om området. Konstsamordnarens kunskaper har kontrollerat arbetet och tillfört idéer och helhetsperspektiv.⁶¹

Konstinstallation Arabianranta. Evelina Öberg 051209

Tuula har startat en ”Arabianranta artist Collection” där artister intresserade i konstprojekt i området ingår med bilder och namn. Ritningar och modeller presenterar det planerade området och mötet med miljön. Atmosfären i området som helhet är influerad av dynamiken och kvaliteterna som finns mellan byggnaderna. Isohanni menar att planeringen behöver nya tekniker och arbetssätt och mer tid för att fånga en platsens dynamik och kvalitativa element. Den tid som läggs ner för att planera ett område är inte alltid tillräcklig för att kun-

⁵⁹ Ibid., s. 36.

⁶⁰ Isohanni (2004), s. 36.

⁶¹ Isohanni (2002), s. 114.

na se det unika i områden.⁶² Varje tomt har byggts i samarbete med en arkitekt där Tuula har medverkat från början. Hon tycker att det ibland har varit svårt att samarbeta med arkitekter som inte vill installera konst i sina byggnader eftersom de anser att deras arbete redan är en form av konst, i detta fall byggnadskonst. För Tuula är konst mycket mer än byggnadskonst. En konstinstallation som Tuula tycker mycket om är en fasad där keramikskärvor som plockats från området placerats in i fasaden (se bild s. 124). Invånare har varit med om att arbeta med konstinstallationerna.⁶³

Tuula trivs i sin roll som *art coordinator*. Hon ser möjligheter med att ta genvägar i hårt dragna budgetdirektiv. Det är konstindustriella högskolan och de främsta konstnärerna som drar huvudlinjerna, men Tuula kan ta genvägar med nytänkande och enkla lösningar på frågor om konstens roll i området. Som i alla projekt finns frågan om att få budgeten att räckta till. Fokus är dock på presentationen av konstinstallationerna och att visa vad konsten kan tillföra Arabianranta. Samtidigt är det svårt att säga vad konstinstallationerna kommer att kosta. Konstens införande i området har varit ”en väg mellan det officiella och inofficiella”.⁶⁴

Som svar på frågan om vilka estetiska element och värden, som är starkast i området, menar Tuula att det är horisonten, som planeringen har tagit hänsyn till i uppbyggnaden av området. Det är bestämt att strandlinjen inte ska ha allt för många träd som skymmer horisonten och att strandlinjen ska vara på samma nivå som vattnet. Området är dock byggt på olika nivåer, med innergårdar utan träd. Slutligen vill Tuula att konstinstallationerna ska vara enkelt utformade och lätta att förstå, som t ex ett vindspel som placerats på ett av hus-taken. Med det vill Tuula mena att alla kan ”lära sig något” av konsten och ha en egen plats att besöka, ensam eller med andra.⁶⁵

6. SAMMANFATTANDE DISKUSSION

Syftet med denna studie har varit att diskutera kvalitetsfrågor i Helsingfors med utgångspunkt i projektet Arabianranta. Helsingfors stad arbetar idag regionalt för en ”Art and Design City” med hjälp av kreativ planering, en teori och arbetsmetod som fokuserar på betydelsen av att komma överens och arbeta för samma mål.

⁶² Ibid., s. 108-110

⁶³ Intervju, Isohanni.

⁶⁴ Ibid.,

⁶⁵ Intervju Isohanni.

Antagandet är att stadsplanering kan förbättras genom kreativitet, innovation, fantasi och kännedom om stadsmiljön. Genom samarbete med flera yrkesgrupper kan många kunskaper och erfarenheter tillföras planeringsprocessen. Organisationen Comedia har fungerat som handledare åt Helsingfors i arbetet att ta fram stadens potential. En fördel är att staden har anställt en konstsamordnare som fungerar som förmedlare och mellanhand mellan staden och byggprocessen och som arbetar i Arabianranta vid Konstindustriella högskolan. Platsmarknadsföringen har haft en central roll i planeringen av området från byggstart och förutom samordnarens arbete finns det välgjorda hemsidor som informerar om byggprocessen och aktuella evenemang och utställningar. Ur denna synvinkel framstår planeringen som framgångsrik.

Stadens investering i områdets estetiska värden är en del av Arabianrantas kvalitet. Man lyfter fram områdets industriella historia, äldre bebyggelse, horisonten och "lerans roll". En viss procentandel av investeringarna i området tillägnas konstarbete som säkerställer konstens roll i området. Kombinationen av gamla och nya värden tillför området kvaliteter som är viktiga i skapandet av nya perspektiv. Dessa värden är *specifika för Arabianranta* och inte något som är allmänt. Det är bara metoden som är generell. Värden och kvaliteter hänger självklart samman med tidsperioden. Hållbar planering och miljötanande ligger i tiden och många hamnområden i världen har under senare år fått en ansiktslyftning. Arabianranta är ett område som länkar samman verksamheter i en axel, kluster. Arabianranta symboliserar det framtida moderna livet, en boendeformen där arbetsmiljö, hemmamiljö och natur kombineras, kanske inte för en internationell marknad som planeringschefen vill påpeka, men för att förstärka Helsingfors stadsstrukturer och uppmana till samarbete mellan olika näringar.

Staden vill arbeta med metoden för kreativa städer. Kreativa människor är målgruppen och ställer krav på kvaliteter i stadsmiljön. Resultaten går inte att visa med statistisk eller dyl. då det handlar till stor del om estetiska värden i projektet Arabianranta. Arbetet är baserat på flera olika värden som kan vidareutvecklas till mer konkreta indikatorer i beslutsfattandet. Man kan också ta hjälp av näringslivet och se hur de arbetar med utvärderingar, framtidsvisioner och City Branding.

Jag anser att Helsingfors och fallet Arabianranta passar väl in i både Floridas och Landrys förklaring av vad som karakteriserar ett område som är uppskattat av kreativa människor. Platsen ska erbjuda tillgång till natur och en attraktiv miljö som inspirerar och som har hög kvalitet. Att staden äger marken gör att projektet är långsiktigt. Särskilt viktigt

är området som en regional axel, ett kluster av verksamheter som ska generera ekonomisk tillväxt och hög teknologi och design, vilket i Finland visat sig vara ett lyckat koncept.

Avslutningsvis tycker jag att Helsingfors är på god väg att formas till ”Art and design City”. Förutom målet om ökad tillväxt, konkurrens och arbetstillfällen uppfyller Arabianranta även den stora efterfrågan på lägenheter i Helsingfors. Det har blivit svårare för staden att styra bostadspolitiken under senare års byggande, som har inriktats på konsumtion med de nyrika som främsta målgrupp. Målet att uppnå ”designstaden” med stöd av en storslagen arkitektur är ett arbete som vill öka konkurrenskraften.

Höga exploateringskostnaderna har sannolikt medfört högre boendekostnader, vilket kan försvåra den sociala bostadspolitiken, men målet handlar om kvalitet. Att stadsbyggnadsprojektet får växa fram långsiktigt gör att kvalitet kan uppnås över tiden och ta efter nya trender och erfarenheter som successivt tillförs planeringen. Helsingfors stad har en viktig roll i arbetet med att se till att Arabianranta uppfyller Finlands arkitekturpolitiska målsättningar. Staden har en flexibel inställning till nya och annorlunda lösningar. Staden tillåter och uppmuntrar till utställningar och verksamheter i offentliga byggnader. Tomma industribyggnader har på så sätt gynnat kreativt arbete. Helsingfors senare års planering utmärks av ovanliga och kreativa lösningar. Det finns en strävan att med hjälp av den regionala axeln förstärka en helhetskänsla i regionen. Staden håller hårt om planeringen för att kunna behålla en social bostadspolitik och välfärdsstaden. Med större globala krafter är slutsatsen att fokusera på olikheter och se till att en internationell identitet förenas med en lokal förankring. När det gäller Arabianranta har jag full förståelse att man skriver i ett nyhetsbrev från stadsplaneringskontoret att Helsingfors planerare har världens roligaste arbete i att förverkliga Arabianranta!

Källförteckning

- Arbetsgruppen för arkitektur och formgivning (1997). *Framtidsformer: Förslag till handlingsprogram för arkitektur och formgivning*. Stockholm. ISBN: 9138208059
- Centralkommissionen för konst och undervisningsministeriet. (1999). *Finlands arkitekturpolitik*. Stadsrådets arkitekturpolitiska program. Borgå. ISBN: 9522-442-995-0
- Florida, R (2005). *Cities and the Creative Class*. Routhledge. ISBN: 0-415-94886
- Florida, R (2006). *Den kreativa klassens framväxt*. Mediaprint. Uddevalla. ISBN: 91-7173-237-3
- Franzén, Bradley K, M, Orrskog, L, Tunström, M, Vessel, O-B. (2005). *Bor vi i samma stad - om stadsutveckling, mångfald och rättvisa*. Förlag Pocky, Kristianstad. Kristianstads Boktryckeri AB. ISBN: 91-85011-23-1.
- Isohanni, T (2002). Helsinki Arabianranta - Through layers and data into a place of arts. I: *Urban Adventures - Urbaanit elämysten paikat*. Future Home Institute, University of Art and Design Helsinki, UIAH. Oulu. ISBN: 951-558-108-7

- Isohanni, T (2004). Arabianranta - Helsinki art comes to a new residential area. *PTAH 2004:1*
- Landry, C (2004), *The Creative City - A toolkit for Urban Innovators*. Reprinted, 2000, 2001, 2002, 2004. ISBN: 1-85383-613-3
- Lundeqvist, J (2005). Kvalitetsbegreppets två dimensioner. I: *Om arkitektur*. Stiftelsen Arkus. Ljungbergs tryckeri. Klippan. ISBN: 91-973626-3-8
- Gillgren, H (2000). *Planering och byggande i kulturmiljöer. Tre Metodexempel*. Riksantikvarieämbetet. Riksantikvarieämbetets förlag. ISBN: 9172091738 / 91-7209-1738-8
- Stenroos, A (2002). The New Economy and the City Image. *Form Function Finland 2002:4* 2
- Tiainen, J (2001). *Helsinki, Contemporary Urban architecture*. Printed by Vammala Kirjapaino Oy. ISBN: 951-682-655-5
- Varakas, A (2005). *Design on*. Informationsblad för designåret 2005 i Helsingfors.
- Werner, I-B (2005). Arkitektur och kvalitetsstyrning. I: *Om Kvalitet i arkitektur*. Kungliga Tekniska Högskolan. Arkitektur och Samhällsbyggnad. Stockholm. ISBN: 91-7283-975-9
- Verwijnen, J (1996). A big dream - Arabianranta, the Creative City and the Information Society: Design, Architecture as agents of Urban Change. *Form Function Finland 1996:1*

Elektroniskt material

Arabianranta:

www.helsinkivirtualvillage.fi/Resource.phx/adc/inenglish/index.htm 050908

Archtours:

www.archtours.fi Helsinki's Exceptional Architecture the architectural program has been realized in cooperation whit Arch-Tours Ltd. A Finnish travel agency specialized in architectural guiding and tours, 3-5 juni 2005

Cantell, T:

"From Economic Policy to Creative City Ideas - the Helsinki Experience":

www.solness.ee/majaeng/index.php?gid=44&id=553 050918

Comedia:

"Cultural Indicators - A preliminary review of issues raised by current approaches"

www.comedia.org.uk/downloads/ACEIND-1.DOC 060323

Sitra, Hautamäki, A:

"The Finnish Model of Information Society" Finnish National Fund for Research and Development.

<http://e.finland.fi/netcomm/news/showarticle.asp?intNWSAID=9989> 060424

Helsingfors stadsplaneringskontor:

<http://www.hel.fi/english/current/isocarp.html> 051110

http://www.hel.fi/kkansl/julkaisut/vuosik97/english/city_planning.html 051123

Culminatum Ltd. Helsinki Region Centre of Expertise, Holstila, E:

Buildning a Creative City - The High Tech Cluster in The Helsinki Metropolitan Region

http://www.culminatum.fi/content_files/eero_dublin.pdf 060424

Manninen, A:
(2005). *Stad, förändring, framtid*. 060428
Faktacentralens kvartalspublikation. Nr 2
http://www.hel2.fi/tietokeskus/kvartti/2005/2/Kvartti_2_05_netti.pdf

PriceWaterhouseCoopers:
(2005) *Cities of the Future - Global Competition, Local Leadership*
www.pwc.com 060228

Föreläsningar

Gordon, Douglas, arkitekt Helsingfors stadsplaneringskontor, 050815
Mattila, Hanna, Masters of Art, forskare, Departement of Architecture, Helsingfors tekniska universitet, 050815

Intervjuer

Isohanni, Tuula, Art Coordinator, Konstindustriella högskolan, Arabianranta, 051209
Sundman, Mikael, planeringschef, Helsingfors stadsplaneringskontor, 051209

Helsingfors stadsplaneringskontor (Planmaterial och informationsblad)

Helsingfors stadsplaneringskontor (1996). *Sustainable Development Principles for City Planning in Helsinki*. Informationsblad. 3/1996

Helsingfors stadsplaneringskontor (2003). *Helsinki's Urban Planning Sets Course Towards Humanistic, Sustainable City*. Nyhetsbrev 3/2003

Helsingfors stadsplaneringskontor (2005). *Planläggningsöversikt 2005*. Tuomas Rajajärvi Verksamhetschef offentligt meddelade utdelat till samtliga hushåll i Helsingfors.

Forskningsrapport

Arge, K (1994). *Arkitektkontorens kvalitetsystem, Arkitektonisk kvalitet*, Byggforsk, Oslo.

Fotografier

Evelina Öberg, 050816, 051209

Matchmaking between School End users and their Physical Work Environment

Av Erland Flygt

Abstract

It is problematic to discuss Architectural Design Quality (ADQ) in general terms. The purpose of this article is to contribute to concept- and theory development by investigating and discussing available ADQ theories and to formulate a theoretical framework for understanding and interpreting empirical data concerning the design of the physical environment in relation to school development. The investigation takes place against the background of changes in society and associated problems such as the widespread mismatch between the design of many schools in Sweden and the needs and expectations of the end users¹. This situation gives rise to questions about the preconditions for an ADQ concept, how ADQ aspects are currently being used in evaluation of schools, which ADQ theories seem useful and the possible character of an ADQ concept for schools. This article tries to provide some answers to these questions by surveying and analysing selected theories and empirical studies relating to ADQ and by discussing the findings in relation to school development. The investigation suggests that it is motivated to conduct further research to formulate and develop such a concept.

Research questions

- 1) *How do the envisioned changes in society affect preconditions for developing an ADQ concept?*
- 2) *In what ways are ADQ aspects currently present in evaluation of the physical environment of the school?*
- 3) *Which ADQ theories appear to be most useful in relation to schools?*
- 4) *What would characterize an ADQ concept intended to support school development?*

A socio-cultural perspective on learning

The perspective on learning has evolved in Sweden over the past decades. At the same time many existing school buildings seem to fail to meet the needs of the end users. According to Ingrid Carlgren educational reform in Sweden on one hand moves towards putting the individual learner in focus (Carlgren, 1999). On the other hand learning is no longer restricted to be a mere cognitive process, but is seen as an ongoing process of interaction in a certain context. This perspective assumes that formal (institutionalized) learning takes place in a socio-

¹ The term *end users* in this article is limited to adults working in the school since the adults are, in fact, responsible for the children and for planning, supporting and carrying out formal learning activities in the school.

cultural context where communication is essential (Säljö, 2000, pp.155-56). The current Swedish national curriculum (Lpo94) states that educational activities are to be adjusted to meet individual pupils needs (Skolverket, 1998, pp.10-12). This calls for various modes of tuition in smaller and larger groups as well as self-studies. Nevertheless, many existing compulsory schools were not designed to meet these needs and still fail to provide adequate support to the end user activities (Björklid, 2005, pp.12-15; Lindqvist et al., 2003, pp.46-52).

Decentralization, management policy and development of Swedish schools

Ever since the end of the 1980's the Swedish public sector has been subjected to reforms and a general development from rule management towards goal- and result management policies. In 1991 the overall responsibility for compulsory schools and their management was handed over to the local authorities. In short this responsibility mainly concerned the "how" issues to be solved at the local level, while the "what" issues, the content, remained on the governmental level. Hence the responsibility became divided. Due to economic cut backs in the late 1990's the management focus increasingly shifted from goal- towards result orientation, for example through regulations about acceptable educational results and various kinds of quality assessments that emerged during that period (Alexandersson, 1999, p.11). In a 1999 report on behalf of the Swedish National Agency for Education (SNAE) researchers Carlgren and Hörnqvist investigate the decentralization process and ensuing school development reforms in Sweden (Carlgren and Hörnqvist, 1999). They claim that, in practise, the supposedly clear division of responsibility becomes blurred when schools do not develop in a desirable way. Then the responsibility is shuffled back and forth between the national and the local levels. As an example Carlgren and Hörnqvist mentions that it is not clear what actions that ought to be taken on a national level in a situation with serious deficits in a certain area (Carlgren and Hörnqvist, p.21).

School development researcher Gunnar Berg points to the difficulties in discussing dilemmas in practical school development when different levels and categories (institutional/organisational, mission/task and explicit/implicit) gets mixed up in argumentation and debates (G. Berg, 2003, p26). Some of these difficulties Berg attributes to the multifaceted direction of the school as an institution versus the management of the school as an organization. In 1983 Berg and Wallin presented a "scope of action" model to analyse various aspects of the school concerning direction and management. This model presuppose that the formal purpose of governance documents, in form of national curriculum, national and municipal rule systems etc, is to direct the school activities in a direction that those responsible desire

(G. Berg, p.31). These documents express the missions and constitute the formal, explicit governance or direction of the school as an institution. But there is also an informal, implicit direction according to Berg. Historically and contextually founded implicit missions described by terms such as reproduction, sorting, qualification and storing express the implicit direction of the school. Berg claims that these implicit missions help keeping borders as they act as a preserving force that reproduce the school as an institution on its own terms (G. Berg, p.26). The explicit and the implicit direction together form the outer boundaries of the school activities sanctioned by the state and the society. In analogue to the institutional level, there are both explicit and implicit governance, or management, also on the organisational level according to Berg. The explicit management pays attention to formal tasks that stem from the explicit missions expressed on the institutional level. The implicit management concerns the effect informal tasks have on the organization and its work activities. These informal tasks have their origin in the informal institutional missions. Taken together, the explicit and the implicit management of schools form the inner boundaries in the scope of action model. Berg notes that the everyday work in a school can be organised in very different ways and still comply with explicit and/or implicit missions/tasks (G. Berg, 2003, p.24). According to Berg school development is a matter of identifying (through document analysis and cultural analysis) and making use of unused scope of action.

ICT development and school design

ICT development has become one of the major global drivers for change in society and the transition to a knowledge economy is widely assumed to require a workforce partaking in life-long educational activities. On the one hand educational systems have become explicit strategic assets on a global market. This view is for example reflected in the Presidency Conclusions of the Lisbon European Council held in 2000 and in the Swedish Technology Foresight project (Teknisk framsyn, 2004). On the other hand there is little research available about the implications for the architectural design of the physical environment of schools in relation to learning activities in general and in ICT supported learning activities in particular. The implications of ICT fusing with building parts, furniture and other traditional artefacts are rarely mentioned in architectural design research or in educational research literature. Yet, in a socio-cultural perspective ICT applications are tools for learning and their fusing into buildings etc does not alter that notion. Therefore it is suggested that architectural design of buildings is likely to become intimately related to the act of learning in the role of a tool for thinking, communication and interaction.

Research horizon

Over the last three decades there have been extensive research efforts concerning the physical environment of the school on a molecular level (Björklid, 2005). Scientific studies of environmental factors such as light, sound, air-quality, temperature, emissions etc have generated regulations, guides, recommendations and a plethora of technical best practise literature. In a 2002 report on the school work environment the Swedish Work Environment Authority (SWEA) notes that the physical work environment problems is largely the same as they had been for the last ten years (Arbetsmiljöverket, 2002, p.16). Ventilation was still the number one issue for complaints, followed by temperature, noise and maintenance. In the report SWEA concludes that despite the fact that there are rules and regulations for the physical environment of the school many schools seem to fail to meet their demands (Arbetsmiljöverket, p.28). So, it appears that even in cases where authorities and those responsible for schools do have information about even deficits in the physical environment that are relatively easy to measure, such as air quality, the information did not seem to improve the end users work environment. There is also the possibility that molecular level factors, such as ventilation, gets "the blame" for a more complex mismatch situation just because it is traditionally on the evaluation agenda. In any case, this situation could form a tentative assertion that the perspectives on learning and the perspective on school design in relation to learning are, in fact, not in step with each other.

The apparent shortage of research has been acknowledged in earlier reviews (Arkitekternas forum för forskning och utveckling, 2000; Linn et al., 1998). Architectural researcher Jadwiga Krupinska did several studies on school buildings dating from the mid 1970's until the early 1990's. In a 1985 research overview she concludes that there is a shortage of research projects that address the impact of societal development trends on the school and municipal school planning, models for planning and facilities management aspects, as well as studies of equipment and furniture in schools (Krupinska, 1985, p.74). In Sweden in general, systematic evaluations of the fit of the physical environment, such as Post-Occupancy Evaluations (POEs), are still rare (Ryd, 2005, pp.79, 84). Lindqvist et al. noted in their study (Lindqvist et al., 2003, p.62) that in many cases the schools had no documentation of needs and functional demands of the facilities in relation to a well thought-out pedagogical idea. Hitherto, systematic evaluations tend to focus on health hazards to and the safety of the

end users through safety inspections². This focus is understandable as it concerns issues with grave consequences if neglected. A dominant risk perspective in the work environment evaluations, however, may occlude valuable knowledge about other relevant aspects of the relation between school design and end users (Flygt, 2005, pp.442-44).

Quality and value in relation to school end users

Architecture related research about Swedish school buildings have so far mainly focused on aspects such as: the historical development and cultural heritage of the school building (Kristenson, 2005), what it means to the pupils (Skantze, 1989) and spatial form and barriers to social interaction (Berg, 1987). In his PhD dissertation from 2004, architect and school researcher Patrick Bjurström uses several aspects in order to explore and to understand the meaning of school buildings and follows the phenomenological tradition investigating the individual's experience of architecture (Bjurström, 2004). Bjurström does mention the notion of the school building as a pedagogical tool, but mainly addresses the issue in an ideological and political power/conflict perspective and points to the inherent difficulties in isolating factors and determining the effects of the design on the quality of school activities (Bjurström, pp.85-91). In 1999 the Swedish Association of Local Authorities (SALA) published a school facilities benchmarking pilot study (Mattsson and Svenska kommunförbundet, 1999) focusing on customer value aimed at facilities management. One important lesson of their study was that there was much variation in the use of both facilities management, strategies, terms and concepts among the municipalities. So much so that Mattsson et al decided to abandon the idea of a unified delimitation of terms and concepts altogether. Instead they choose to accept differences and to evaluate the importance of these differences (Mattsson and Svenska kommunförbundet, p.138). In 2003 SALA presented a study that tried to answer the question whether better facilities lead to better school quality (Lindqvist et al., 2003). This study used an educational quality index model to correlate school design factors to school quality through regression analysis. Data was collected through two sets of questionnaires, one for teachers/principals schools and one for pupils. About 40% of the schools in the study reported facilities of average or good quality, according to teachers and principals, while 60% reported that their facilities were of low or unacceptable quality (Lindqvist et al., p.46). The facilities in the schools built in the 1960's until 1975 received the lowest overall ratings by principals

² Based on conversations between the author, principals, teachers and local authority representatives during a 2004 case study.

and teachers in the study and the authors found that worrying since many Swedish schools were built that time-period (Lindqvist et al., p.55). In the end the statistical results showed a correlation between perceived overall school quality and pupils grades in year 9, but the facilities in themselves were not particularly important to explain that result.

Despite the fact that the 2003 SALA study is valuable and interesting as it is the first of its kind in Sweden, it has some problematic aspects. Firstly, the aforementioned method has serious limitations to what can be said and learnt about the real-life design context. The study does not, and can not, account for the architectural design aspects of each school, or how end users use their learning environment in a convincing manner, as noted by Bjurström (Bjurström, p.10). All data has to fit into one statistical model of the school context. Secondly, one may also question the feasibility of regarding the end users of municipal schools as customers. The alternatives and freedom of choice of the school end users seem limited in reality. Thirdly, the report is targeted at local authority officers and local politicians and presented as a practical instrument for school quality enhancement. There is a risk that the target group gives the report and its model too much credibility as a predictive and prescriptive instrument for school development.

Evaluation of school design in relation to school quality

In a 2005 research literature overview on behalf of SNAE, Björklid mentions three instruments that are currently used to indicate and assess school quality: ECERS (pre-school), BRUK (pre-school and school) and PQS (primary school) (Björklid, 2005, pp.164-68). It is the BRUK instrument that is recommended to the municipal local authorities by SNAE who in 1998 was given the task by the Government to develop national indicators and quality measurements to assess school quality development (B. Johansson et al., 2001, p.5). These indicators were then included into BRUK. Therefore, studying BRUK ought to give some indication of the current institutional level perspective on the physical environment of the school in relation to school quality. BRUK is intended to provide an open tool for self-evaluation of quality and to stimulate pedagogical debate on an organisational level. The instrument includes a large number of indicators in form of statements derived from the national educational steering documents. The idea is that each school can pick and choose among the 10 main indicator categories and 32 sub-categories (B. Johansson et al., p.15). One of the main indicator categories, *Background factors*, has a sub-category called *Material resources* which contains 42 indicator statements for aspects of the physical environment of the school: J - Material resources J1 – Inner environment, J1.1 – Supply of Facilities fit to purpose (12

statements), J1.2 – Safe Inner environment (8 statements), J2 – Outer environment, J2.1 – Supply of Outer environment fit to purpose (12 statements), J2.2 – Safe Outer environment (10 statements). Each statement item is to be given a value 1-6 according to the extent that respondents agree with the statement, or according to the degree of support/degree of safety/degree of utility and joy that that physical environment of the school provides. The statement items concerning the physical environment in BRUK are broad and inclusive in a way that might make them difficult to understand and answer. Here follows two examples translated from Swedish³:

J1.1 a) *"The school facilities are functionally and aesthetically designed based on knowledge about what it takes to conduct good pedagogical activities."*

J1.1 d) *"The environment can be adjusted to different modes of working. There are different types of rooms such as open rooms with free floor-space, secluded corners, nooks and opportunities for relaxation in a well-balanced combination"*

Overall it is difficult to assess to what extent Swedish local authorities systematically gather, analyse and use information about the fit of the design. While the divided responsibility is problematic in itself, as noted above by Carlgren and Hörnqvist (Carlgren and Hörnqvist, 1999, p.21), the shortage of relevant research and evaluation documentation indicates a potential communications gap concerning the design of the physical environments of the schools between the organisational and the institutional levels. The fact that molar level aspects of the physical environment are included into BRUK as a resource clearly illustrates that architectural design is considered by the authorities to have an impact on school quality. Still, the 42 sub-category statement items concerning the physical environment seem better suited for discussion than for evaluation due to their contents. The open and optional character of BRUK probably lower the barriers to its application in practise, but at the same time it does leave a "loophole" concerning evaluating and documenting the fit between design and end users needs and expectations. None of the four municipalities included as examples of applications of BRUK in the 2001 report mentioned that they had used BRUK for developing the physical environments of their schools (B. Johansson et al., 2001, pp.21-42).

³ Quotes translated from Swedish from the actual BRUK-tool documents available for download from the website of Swedish National Agency for School Improvement (SNASI) who took over responsibility for BRUK in 2005.

http://www.skolutveckling.se/kvalitetsarbete/ig_bruk/bruk_grundskolan.htm Accessed in February, 2006.

ADQ in the law

In 2005 Johansson, Rönn and Werner reported a joint research study with the purpose to support concept and theory development concerning architectural quality in architecture and urban design and planning in Sweden (R Johansson et al., 2005). They conclude that the use of the term architectural quality was unclear and multifaceted and that it seemed to be an open concept connected to value within the architectural profession community. As a group, architects tend to focus on aesthetic aspects in assessing architecture attributing designs with value opinions such as good/bad, beautiful/ugly, appropriate/inappropriate etc according to Johansson et al. Being able to identify what is good or bad for someone in a certain design is considered a sign of professional competence.

Johansson et al. note that the 1994 revision of the Planning and Building Act (PBA) made the property developer responsible for quality control and the law was complemented with demands for certification and for control of measurable properties. In 1999 aesthetic decrees was included in the PBA. In the June 2004 update of the legislative text (Boverket, 2005) one can read that buildings should be given an "aesthetically pleasing" design. "The exterior of the buildings shall be designed and colored with regard to good aesthetical standards, appropriate to the building itself and a favourable overall impression. (Law 1998:805)" (PBA, chapter 3, section 1). Furthermore, both the "characteristic features" and the "artistic values" of a building should be preserved when altering a building (PBA, chapter 3, section 10). Johansson et al. point out that the quality concept in the PBA is used to describe technical properties and responsibility issues as well as value and experiences of the built environment. For instance, the Building Committee "...shall (1) encourage sound cultural quality in the built environment and a sound and aesthetically pleasing urban environment and landscape;" (ibid, chapter 11, section 1). The PBA text is obviously open to many interpretations of the aesthetical dimension of architectural quality and the task of judging whether the architectural quality of a building, or an area, is in line with the law seems daunting.

Two dimensions of architectural quality

In the 1992 Yearbook for the Swedish Museum of Architecture Jerker Lundequist writes that since architecture can be regarded as an art form it will also adhere to ethical and aesthetical aspects of quality (Lundequist, 1992, p.18). Lundequist suggests that art has the role of teaching us to be able to apprehend and interpret something as a whole. It is in this respect that ethics and aesthetics can be regarded as one and the same. The essential linguistic expression in an art experience is most often not that "this is beautiful" but that the experience can be

expressed as "it is appropriate" or that "it fits". According to Lundequist Wittgenstein claimed that we often make the mistake to consider beauty as a quality of an object we admire. Instead, beauty is rather an expression for a relation between the object and the viewer. The notion of such a relation also gets support in an article on art and quality from 2001 where Simo Säätelä compares quality to a riddle (Säätelä, 2001). In the article Säätelä writes that the term quality is problematic, not least in the public debate, as quality has turned into a modern mantra in public management. Not least within the care and the educational sectors, but also in the culture and art sectors. Säätelä also claims that society has been "infiltrated" by trade and industry quality models and standards, such as the "magic" and "secretive" ISO-standard, that often lacks viable definitions of quality. Referring to Pirsig, Säätelä argues that these models and standards, referring to underlying economic and technical aspects of something, belong to the (classic) objective side in an ontological objective – subjective dichotomy dating back to Plato and Aristotle. On the other (romantic) subjective side in this dichotomy we find aesthetical aspects relating to an immediate experience of the outer shape of something. This ancient notion of a duality gave birth to a strong tradition in western philosophy that does not allow for mixing values and facts. Therefore, Säätelä suggests, it is feasible to argue that making statements about quality (in terms of something being better/worse than something else) is not a description of an object, but rather an expression of values. Then, the quality concept would have to be founded in a subjective feeling, an immediate impression or experience. According to Säätelä, any attempt at defining quality standards in objective terms within a traditional objective – subjective dichotomy would thus be undermined by its underlying subjectivity. Still, according to Lundequist, we cannot ignore technical-functional qualities when discussing ethical-aesthetical qualities in buildings as the latter are based on a total experience of an architectural piece (Lundequist, p.22). Säätelä suggests a possible way of bridging this dichotomy by looking at the problem from another perspective with references to Pirsig and his notion transcendental quality events⁴. Instead of being a property of the object or a feeling of the subject, quality could be understood as something that exists in the relation between object and subject as they meet – a "quality event". To the subject, such a quality event could be a sense of identification with the object that to some extent transcends the self.

⁴ For more on his metaphysics of quality see for example: Pirsig (1974), *Zen & the Art of Motorcycle Maintenance*.

The added value of ADQ

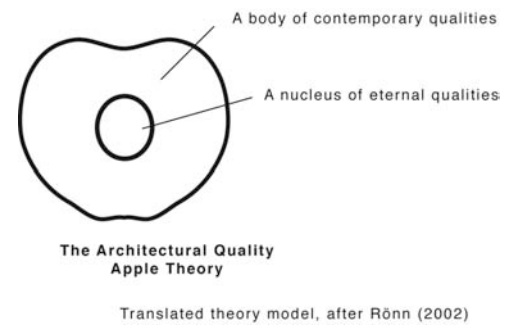
The global construction industry on a whole is changing and building performance becomes an increasingly important issue in the competition. All over the world construction companies, clients and facilities management increasingly seek to identify and deliver added value to clients and end users by their products and services (Ang, 2005, pp.315-17; Mattsson and Svenska kommunförbundet, 1999, p.7; Lehtonen, 1993, p.19). Performance Based Building (PBB) concepts are gaining momentum as a complement to the regulatory and prescriptive building concepts. PBB is certainly not new in Sweden, as it has been implemented since the mid 1990's, but evaluations of buildings in use are not very common and those that actually takes place are limited. In a proposal for prioritizing areas for architectural research and dissemination of knowledge in 2000 the authors write that "The knowledge about these areas [compulsory schools and high schools] is fragmented and the feedback of experiences [is] un-systematic" (Arkitekternas forum för forskning och utveckling, 2000, p.14). New public management policies and growing global competition in the construction industry might serve as incentives for strengthened evaluative efforts.

In an article from 1993 Hilka Lehtonen argues for the meaningfulness of a quality concept within architecture and construction (Lehtonen, 1993). She suggests that the term quality could only be meaningful in relation to a goal (such as it is being used within the quality systems of the construction sector). Quality is also related to the economic prerequisites but should not be defined by economic forces. In Lehtonen's view, quality is also related to the different phases of a certain activity and change as the activities change. In the article Lehtonen also addresses the objectivity - subjectivity dichotomy and called it deceptive as it tends to undermine normatively founded subjective criteria. But even if a criterion is considered subjective it is not automatically groundless. Referring to the Finnish building researcher Norvasuo, Lehtonen proposes that "subjective" and "objective" criteria could both be investigated on the grounds of: Purpose, Meaningfulness, Acceptability and Testability. Then we could use *Motivated* criteria instead that appear flexible and open and which can be developed through discussions relating to specific cases, something which presupposes using common frames of references (Lehtonen, p.21).

Three images of architectural theories about quality

In an article in Nordic Journal of Architectural Research from 2001 Magnus Rönn suggests that there are six important aspects on the use of the architectural quality concept that affects theory development (Rönn, 2001): 1) quality is an open concept, 2) it is an open concept that

generates disagreement and debate 3) quality is a concept that is charged with value 4) it is a concept that is assessed using criteria that are charged with value 5) quality is included in a form of knowledge that generates design opinions that cannot be proven true or false 6) the quality concept is connected to interests in society that have different opinions about the concepts range and status. Rönn then paints three images of quality theories that he calls *The Apple*, *The Balance* and *The Stairs* respectively. Each image is an attempt at identifying a specific problem and to clarify how quality can be handled within its theoretical framework. The following sections will investigate each of these images.

The Quality Apple

Rönn describes this theory with an image of an apple with a nucleus of stable or "eternal" values independent of space and time. The nucleus of the apple is surrounded by historically dependant ideas about quality that varies over time. According to Rönn there is a practical need for a theory that tries to combine an idea of solid values with current trends that reflect new opinions about quality. He refers to statements made by the Stockholm Beauty council in relation to evaluations of applications for building permits, and by the Swedish association of Architects (SAR) that supported this theory⁵. Rönn also refers to Mats Hultman who describes his own view of the relationship between stable values and expressions for current value as a combination of the static and dynamic value idea of Pirsig that Hultman transfers to architecture and calls stable and spontaneous values (Hultman, 2002). Rönn then calls to attention the critical problem of how to defend the idea of eternal qualities in a quality apple theory. He points out that "eternal" value must be a construct of perceptions and cultural opinions about what the fundamental themes are and what constitutes desirable design. The interpretation also conveys quality opinions, not only the objects in themselves. Rönn claims that the main benefit of this theory is that it allows for a recycling of eternal values which can be combined with current trends in a way that keep history alive. The mysticism and romanticism character of the quality apple theory, however, make it very problematic in a scientific context, despite its potential for explanation. The quality apple theory exclusively concerns the aesthetic-ethic dimension of architectural quality. In practise, then, the apple theory alone does not seem par-

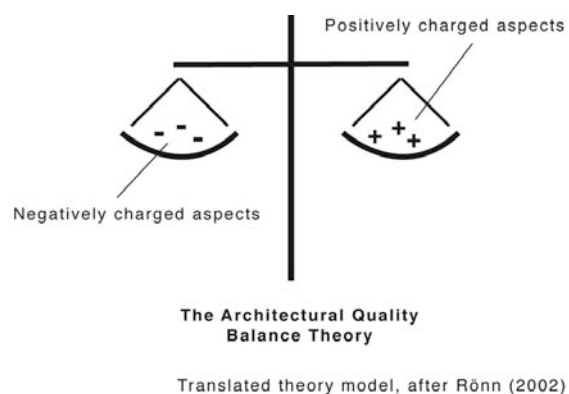
⁵ Now Sveriges Arkitekter or SA.

ticularly useful for the evaluative purposes of school design in relation to the needs and expectations of the end users.

The Quality Balance

The quality balance theory presupposes that people charges artefacts with positive and negative judgements/opinions/attitudes. This positive or negative "charge" puts the person judging the artefact in an emotional and evaluating relation to the object being evaluated. According to Rönn's quality balance theory, professional quality judgements is a matter of comparison and evaluation with the support of a measurement scale. In this theory quality judgements are made through identifying relevant criteria for the measurement scale and by using these indicate what is good or bad. Positive opinions are put into one balance pan and negative opinions are put into the other. Positive opinions produce judgement statements like good, bad, relevant, appealing, beautiful and valuable. Negative opinions are expressed as quality deficits. It is either something that is missing or that exists but have been badly done.

The Quality balance theory also has a problematic aspect according to Rönn. It has to do with comparability and difference in character in opinions. He refers to a development project where nursing staff was asked to give quality judgements about six different proposals for new nursing wards. When analyzing their judgements more thoroughly the negative opinions appeared to concern criticism of details, whereas the positive opinions took the form of holistic statements. Positive qualities seemed to be part of a context of totalities. The notion of a radical difference in character of quality judgments between positive and negative ones is interesting and begs the question whether it can be considered generally applicable for quality judgements. One tentative assertion based on empirical evidence from walk-through evaluations, however, is that the assessment method and situation makes a difference on the character of quality judgements. Both positive detail opinions and negative overall impressions tend to emerge in walkthrough evaluations pertaining to ADQ⁶. Another assertion is that the character and situation of the object also has to be taken into account. It seems reasonable that a

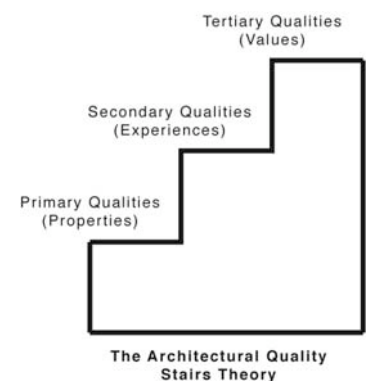

⁶ For instance, every "Gåtur" walk-through evaluations with end users conducted by the author in a Swedish K-12 school produced both positive and negative opinions about the architectural design on a detailed level, as

fictional object, such as a design proposal, differs from a real object with respect to what kind of quality aspects that actually can emerge. Rather than a general difference in character between positive and negative judgements in themselves it is suggested that the variation be attributed to the relationship between subject and object.

The Quality Stairs

Rönn writes that idea of a quality stairs theory rests on the assumption that there are different kinds of quality linked to artefacts. These are properties, experiences and values. Each kind of quality appears on different levels in the individuals mind – hence the image of a stairs when transferred to the design field. According to this theory quality statements need to be on the same level on the stairs in order for them to be assessable and comparable. There are three steps on the stairs and each represent a level that corresponds to the different kinds of qualities mentioned above. The first level/step contains *Primary Qualities* concerned with properties that exists independent of peoples' experiences and values and that can be measured. The second level/step includes *Secondary Qualities* dealing with people's experiences through their senses expressed through their quality opinions The third level/step hold *Tertiary Qualities* expressed as value judgements that link peoples preconceived values through positive or negative statements about a certain design.

Translated theory model, after Rönn (2002)

"Keeping the balance climbing the stairs"

This article argues for the relevance of systematic evaluation of the fit between school design and end user needs. In order for such a systematic evaluation to be practically useful it needs to use relevant and comparable criteria that can be discussed rationally. The value that end users ascribe to factors in the local school design context might be used to judge the relevance of such criteria. Empirical data show that some design factors will turn out positive and others negative to the end users in the specific context, indicating where there is need and potential for improvement⁷. From studying the quality theories against the background of a practical school design context it seems reasonable to investigate how to combine the balance and the

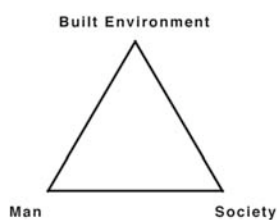
well as on an overall level. For more information and examples of "Gåtur" in practise see for example DeLaval (1997).

⁷ See for example Flygt (2005).

stairs theories. The quality balance theory appears to be useful in evaluation and decision processes in that respect. Comparability, however, requires structure and categorization that presuppose that quality statements and judgements are compatible. The quality stairs theory can help in understanding, communicating and handling quality judgements, assuming that there are different kinds of quality. In order to make an ADQ concept useful, however, we will also have to take the use and the user into account, and do so with respect to the contextual whole of the socio-cultural perspective on learning.

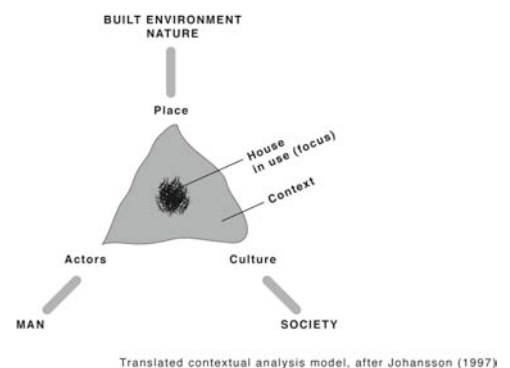
ADQ in a contextual whole

In an introduction to the subject of Building Functions Analysis in 1975 Thiberg suggests that the subject should be seen as integral to the relations between *Man*, the *Built Environment* and *Society* (Thiberg and Statens råd för byggnadsforskning, 1975). In his doctoral dissertation on the evaluation of houses in use Johansson acknowledges the general and abstract nature of Thiberg's model and points to the need in qualitative evaluations for positioning all three aspects in time and space and suggests that the terms *Actor* (Man), *Place* (Built Environment) and *Culture* (Society) should be included and thus add a historic dimension to the model (R Johansson, 1997, pp.12-15). In order to render the model even more useful for contextual analysis in case studies Johansson proposes adding *focus* and *context* to the model which reflects the possibility to approach the case fusing various perspectives.

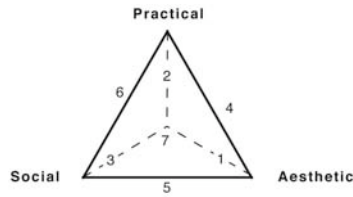
Model after Thiberg (1975)

thus add a historic dimension to the model (R Johansson, 1997, pp.12-15). In order to render the model even more useful for contextual analysis in case studies Johansson proposes adding *focus* and *context* to the model which reflects the possibility to approach the case fusing various perspectives.

ADQ in relation to end users

In order to analyse the relationship between artefact and user in terms of the formers importance to the latter, it has proven useful to ascribe some kind of value to the artefact. In their 1956 book "Tingens bruk och prägel" Paulsson and Paulsson (P&P) place artefacts in a theoretical relationship with the user through its *Practical use* (to handle), its *Social use* (to be with) or its *Aesthetic use* (to look at) (Paulsson and Paulsson, 1956). In 1972 the idea was further explained in the graphical format of a triangle where the total value of an artefact to a user could be illustrated through its relative distances to the three corners representing practical, social and aesthetical value respectively (Paulsson and Paulsson, 1972, p.8). In addition to

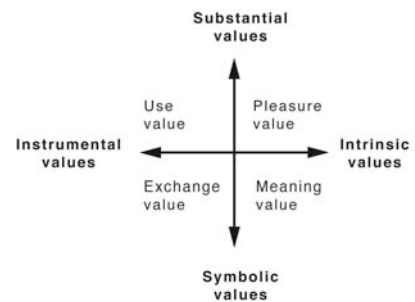

- 1 = solely aesthetic function, f.ex. a painting by Manet
- 2 = solely practical function, f.ex. a loom
- 3 = solely social function, f.ex. a country flag
- 4 = both aesthetic and social function, f.ex. a vase
- 5 = both aesthetic and practical function, f.ex. a wedding veil
- 6 = both social and practical function, f.ex. a gavel
- 7 = all three functions, whereby the distances from the corners respectively indicate the relative weight of each function, f.ex. from a office chair to a throne

Translated model after Paulsson & Paulsson (1972)

the three kinds of usage they also envision three corresponding kinds of quality; *practical quality*, *social quality* and *aesthetical quality* (1956, pp.14-27). P&P define quality as how good an artefact is at meeting the needs of its intended use; i.e. it is of better or worse quality, but they also stated that while

practical quality was relatively easy to measure, social- and aesthetical quality was not (1956, p.14). Even though P&P discuss relatively simple everyday artefacts, their model has proven useful to researchers as a model for discussing more complex artefacts such as buildings and architecture (Sandström, 1989; R Johansson, 1997). P&P do recognize the economic value of artefacts and stress that the quality of an artefact also is judged in relation to its price (Paulsson and Paulsson, 1956, p.24). In his PhD dissertation from 1989 Sandström argues that it is difficult to ignore the economic value in, for instance, a painting by Manet and adds *exchange value* to his expanded version of the model (Sandström, pp.38-39)⁸. In Sandström's analytical four-field model each value has two dimensions along both axes and P&P's aesthetic value is replaced by *pleasure value* while P&P's social value is replaced by *meaning value*⁹.

Translated model after Sandström (1989)

Discussion about an ADQ concept for schools

In the following sections the four research questions are discussed in the light of the findings from the investigation of research and theories relating to ADQ and school development.

1) *How do the envisioned changes in society affect preconditions for developing an ADQ concept?*

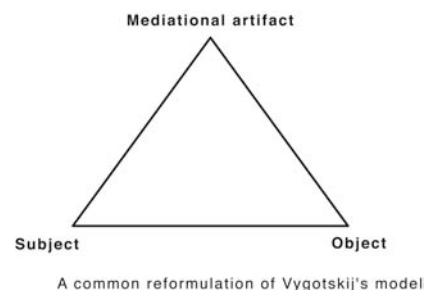
⁸ Paulsson and Paulsson referred to Aristotle's notion of exchange value (1972, p.8) and suggested that it could be placed along a line parallel to the horizontal in their model.

⁹ N.B. The term *meaning value* is a temporary translation and it is currently under development through personal communication between the author and Sandström.

An ADQ concept for school development needs to acknowledge both the changing perspective on learning and the new public management policies that guides school activities. Using a socio-cultural perspective, building on Vygotskij's original model, mental and/or physical artefacts are tools for thinking and learning (Vygotskij and Cole, 1978, p38-51). In their 1956 book, Paulsson and Paulsson choose to illustrate their argument by describing the use of practical tools for their theoretical value/quality model. Building on Vygotskij's and Paulsson and Paulsson's original notions it is suggested that the school building, and hence its design, also be regarded as a mediational artefact and a tool for learning. Through the socio-cultural perspective on learning the physical environment of the school is a tool for learning by definition, and the ICT development (fusing ICT into building systems, components, furniture and other artefacts) makes it more explicit and direct.

2) *In what ways are ADQ aspects currently present in evaluation of the physical environment of the school?*

From the investigation in this article one may conclude that, despite the changing perspective on learning, ADQ aspects are largely absent in the predominant perspective on the physical environment of the school. Buildings and their design are in practise still assumed to be of minor importance for supporting learning activities by authorities at the institutional school level, such as SALA and SNAE/SNASI. The 2003 study by SALA, aimed at relating the physical environment to learning and school quality, reflect a rather limited view of the physical environment when trying to determine casual relationships between environmental factors in the physical environment and educational outcomes through statistical correlation to an index. SALA's notion of quality seems blurred however. Following Stig Jarl's (Jarl, 2000) reference to the five types of qualities *Trancendental, Product oriented, User oriented, Standards oriented* and *Economics oriented*) Garvin suggested in 1988, both SALA's and SNAE/SNASI's notion of quality appears to be a mix of them all. Neither of them seems to consider it a problem though. SNAE/SNASI's voluntary BRUK school quality instrument explicitly positions the physical school environment, and hence its design, as a potentially harmful background factor and a material (economic) resource. This is perhaps not very surprising as most SNAE/SNASI reports concerning the work environment tend to address risk- and health related issues. This is likely to, at least in part, be attributed to the risk- and health perspective of compulsory evaluation instruments and rou-

tines (such as the "skydds rond"/safety round and an appointed safety ombudsman in the workplace). It is difficult not to make the reflection that Sweden historically has had a reputation for focusing on quality, health, risk and safety, in design and in society at large but that public workplace issues seem mainly to be discussed within the discourse of a safety culture. Despite the obvious importance of safety issues, a predominant risk perspective produces a kind of tunnel vision that renders architectural quality issues invisible. Architecture gets turned into a passive and usually risk-free space for the activities of the organization.

3) Which ADQ theories appear to be most useful in relation to schools?

For the purpose of understanding ADQ in relation to school development a combination of the Balance and the Stairs appears to be the most relevant. The school building will have to be understood at two levels, both as an institution and as an organization in accordance with Berg's theory. Both as a resource for obtaining goals (pertaining to the "what" question) which local authorities are to account for to the national level, and meeting the needs and expectations of the end users (pertaining to the "how" question). The latter is assumed to be a part of the "bottom-up" process to obtain unused scope of action that Berg envisions. Following Lundequist's suggestion, both technical-functional and aesthetical-ethical dimensions will need to be addressed in an architectural school design quality concept, but not necessarily in equal amounts. Lehtonen's suggestion for goal orientated quality and motivated criteria seem relevant and gets support both at the organisational and the institutional level through the advent of the BRUK instrument on one hand that tries to relate resources to goals. This is clearly in line with the Balance theory. On the other hand, both SALA's notion of quality through an educational index and BRUK in its current form also illustrates the need for reflection on compatibility and comparability of quality aspects.

The goals in the National Curriculum contain explicit values that are to be encouraged among pupils in the everyday activities in schools. Therefore the Stairs theory appears to be useful to help sorting and ordering between properties, experiences and values. In order to climb the stairs more steadily, while trying to understand increasingly complex notions of quality in the contextual whole of a socio-cultural perspective, Johansson's contextual analysis model might serve as a supportive railing. It provides an analytical setting where the particular case is in focus, but where the analytical approach can vary depending on the context, i.e. the relationship between actors (or end users/stakeholders), place and culture. Paulsson and Paulsson's model of a theoretical relationship between (end) user and artefact also seems relevant, particularly in analyzing the top flight of the stairs in relation to the notion of positively

and negatively charged aspects of the Balance theory. To paraphrase Sandström (Sandström, 1989, p.38), it is difficult to ignore the economic aspects involved in owning, managing and developing school facilities. Still, the notion of an artefacts *exchange value* does not seem particularly useful in the school building context with relation to its use. Economic aspects will have to be addressed in another fashion. Rolf Johansson came to the same conclusion regarding houses and places to live in (R Johansson, 1997, p.19). A thorough analysis of the interface between economic aspects and ADQ is beyond the scope of this article but is recommended for future research.

4) What would characterize an ADQ concept intended to support school development?

Due to variations in both definitions of terms, organisational structures and general modus operandi between local authorities, the prospects for creating unified grounds for comparisons of quality on a national level, seem bleak. But, perhaps that is beside the point. An ADQ concept tuned to school development as suggested by Berg (G. Berg, 2003) would clearly have to focus on particular, context relevant aspects identified through thorough analysis of the school against a background of a contextual whole. Following Lehtonen's argument, ADQ for the end users in schools would have to be a dynamic concept with only temporal and specific legitimacy through locally motivated criteria. This line of reasoning does not seem to be too far from the stated purpose of the BRUK tool concerning school quality.

Shifting the focus to regarding the physical environment as a tool for, rather than a barrier to, learning activities seems important in order to complement the predominant risk perspective in current research and evaluations. School quality is accounted for on municipal level as the school management and development is carried out on a municipal level. It is reasonable, then, to assume that the concept should be operational on the lowest possible level. Both Thiberg's and Johansson's models for the abstract relationship between man and built environment suggest that the societal context needs to be considered in order to understand the relationship between end user and the physical environment of the school. This is also a fundamental notion in Bergs theory about the school. An internal quality development "tool" may, however, despite the best intentions, turn into an alienated instrument for control. This was the case with a quality instrument devised by researchers for the Royal Danish Opera (Jarl, 2000). Furthermore, in order to both ensure trustworthiness and to gain approval for such an instrument by those affected by it, a bottom up development approach concerning criteria seems justified.

The analysis and discussion seem to corroborate the assertion that an ADQ concept would be useful in matching the physical environment of the school to the needs and expectations of the end users in relation to the tasks and goals of the organization concerning educational outcomes. Therefore it is suggested that it is both relevant and feasible to conduct further research and development of a framework for an ADQ concept for school development. Future research should include, but not be limited to, researchers and practitioners from the fields of pedagogy, architecture, psychology, economics, and facilities management.

References

- Alexandersson, M. (1999) *Styrning På Villovägar: Perspektiv På Skolans Utveckling under 1990-Talet*, Lund: Studentlitteratur.
- Ang, G. (2005) *The Role of the Client in Best Value Procurement*. Proceedings from COMBINING FORCES - Advancing Facilities Management & Construction through Innovation Helsinki: VTT – Technical Research Centre of Finland, and RIL – Association of Finnish Civil Engineers. pp. 315-26
- Arbetsmiljöverket (2002) *Skolans Arbetsmiljö*. Stockholm: Arbetsmiljöverket.
- Arkitekternas Forum För Forskning Och Utveckling (2000) *Ett Program För Arkitekturforskning: Arkus Förslag Till Prioritering Av Områden För Arkitekturforskning Och Kunskapspridning*, Stockholm: Arkus.
- Berg (1987) *Spatial Aspects of Social Organization: A Study of Buildings for Daycare*, Göteborg: Chalmers tekniska högsk.
- Berg, G. (2003) *Att Förstå Skolan: En Teori Om Skolan Som Institution Och Skolor Som Organisationer*, Lund: Studentlitteratur.
- Bjurström, P. (2004) *Att Förstå Skolbyggnader*, Stockholm: Kungl. Tekniska högskolan. Arkitekturskolan.
- Björklid, P. (2005) *Lärande Och Fysisk Miljö: En Kunskapsöversikt Om Samspelet Mellan Lärande Och Fysisk Miljö I Förskola Och Skola*, Stockholm: Myndigheten för skolutveckling.
- Boverket (2005) *Legislation: The Planning and Building Act, the Law on Technical Qualities of Buildings, the Environmental Code with Ordinances of Relevance: Current Wording June 1st 2004*. In Boverket (Ed.) Karlskrona: Boverket. pp. 148
- Carlgren, I. (1999) *Miljöer För Lärande*, Lund: Studentlitteratur.
- Carlgren, I. & Hörnqvist, B. (1999) *När Inget Facit Finns-: Om Skolutveckling I En Decentraliserad Skola*, Stockholm: Statens skolverk: Liber distribution.
- Flygt, E. (2005) *Architectural Design as an Enabling Resource for End Users in K-12 Schools -2*. Proceedings from COMBINING FORCES - Advancing Facilities Management & Construction through Innovation Helsinki: VTT – Technical Research Centre of Finland, and RIL – Association of Finnish Civil Engineers. pp. 436-47
- Hultman, M. (2002) *Seaside, Celebration Och Windsor: Studier Av Urbana Estetiska Regler*, Lund: Formlära Institutionen för arkitektur Univ.
- Jarl, S. (2000) *Elendig Forestilling – Jeg Kunne Ikke Finde Parkeringsplads. En Studie I Kvalitetsmålning På Teaterfeltet*. *Nordisk Kulturpolitisk Tidskrift*, Nr. 2.
- Johansson, B., Oljemark, N. & Skolverket (2001) *Bruk - För Kvalitetsarbete I Förskola Och Skola*, Stockholm: Statens skolverk: Liber distribution.
- Johansson, R. (1997) *Utvärdering Av Bostadshus I Bruk: Om Att Bedöma Kvalitet I Boendet*, Stockholm: Tekniska högsk.

- Johansson, R., Rönn, M. & Werner, I. (2005) *Om Kvalitet I Arkitektur*, Stockholm: KTH Arkitektur och Samhällsbyggnad.
- Kristenson, H. (2005) *Skolhuset: Idé Och Form*, Lund: Signum.
- Krupinska, J. (1985) *Skolans Fysiska Miljö - Hinder Eller Resurs?* Stockholm: Formlära Arkitektursektionen Tekniska högskolan i Stockholm.
- Lehtonen, H. (1993) Om Kvalitetsbegreppets Meningsfullhet I Arkitektur Och Byggnad. *Nordisk Arkitekturforskning, Nr. 4, pp. pp19-23.*
- Lindqvist, T., Brydolf-Berg, A., Bernow, R. & Svenska Kommunförbundet (2003) *Lokaler- nas Betydelse För Skolan: Ger Bättre Lokaler En Bättre Kvalitet I Utbildningen?* Stockholm: Svenska kommunförb.
- Linn, B., Ahlin, J. & Enhörning, G. (1998) *Arkitekturforskning Med Betydelse För Konst Och Gestaltning: Inventering Och Kommentarer*, Göteborg: Chalmers.
- Lundequist, J. (1992) *Kvalitetsbegreppets Två Dimensioner*. In Engfors, C. (Ed.) *Arkitektonisk Kvalitet - Arkitekturmuseets Årsbok 1992*. Stockholm: Arkitekturmuseet.
- Mattsson, B. & Svenska Kommunförbundet (1999) *Benchmarking I Skollokaler: En Mätbar Utmaning För Fastighetsförvaltning*, Stockholm: Svenska kommunförb.: Kommentus distributör.
- Paulsson, G. & Paulsson, N. (1956) *Tingens Bruk Och Prägel*, Stockholm: Kooperativa förbundet.
- Paulsson, G. & Paulsson, T. (1972) *Vägar Till Konsten: Från Målarkonst Till Stadsmiljö: Inledande Studier Av Det Konstnärliga*, Stockholm: Natur och kultur.
- Ryd (2005) *Encouraging Facilities Managers to Conduct Post Occupancy Evaluations. COMBINING FORCES - Advancing Facilities Management and Construction through Innovation* Helsinki, Finland: VTT – Technical Research Centre of Finland, and RIL – Association of Finnish Civil Engineers. pp. 79-87
- Rönn, M. (2001) Det Problematiska Kvalitetsbegreppet. *Nordisk Arkitekturforskning, Nr. 4, pp. 7-19.*
- Sandström, U. (1989) *Arkitektur Och Social Ingenjörskonst: Studier I Svensk Arkitektur- Och Bostadsforskning*, Linköping: Tema Teknik och social förändring Univ.
- Skantze, A. (1989) *Vad Betyder Skolhuset? Skolans Fysiska Miljö Ur Elevernas Perspektiv Studerad I Relation Till Barns Och Ungdomars Utvecklingsuppgifter*, Stockholm: Univ. Skolverket (1998) *Läroplan För Det Obligatoriska Skolväsendet, Förskoleklassen Och Fritidshemmet*.
- Säljö, R. (2000) *Lärande I Praktiken: Ett Sociokulturellt Perspektiv*, Stockholm: Prisma.
- Säätelä, S. (2001) Kvalitet - En Gåta? *ARTES, Nr. 1.*
- Teknisk Framsyn (2004) *Choosing Strategies for Sweden: A Synthesis Report from Swedish Technology Foresight*, Stockholm: Teknisk framsyn.
- Thiberg, S. & Statens Råd För Byggnadsforskning (1975) *Människa, Närmiljö, Samhälle: Introduktion Till Byggnadsfunktionslära*, Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning: Sv. byggtjänst (distr.).
- Vygotskij, L. S. & Cole, M. (1978) *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*, Cambridge, Mass.: Harvard U.P.

Det goda äldreboendet i fattigvårdsreformen 1918

- om arkitektonisk kvalitet i normalplaner för ålderdomshem

Av Jonas E Andersson,

Abstrakt

Artikeln är en granskning i efterhand av arkitektonisk kvalitet i mönsterritningar som en parlamentarisk kommitté arbetade fram i samband med reformeringen av fattigvårdslagstiftningen 1918. Genom ett designteoretiskt förhållningssätt till beskrivningstext och ritningsunderlag i den statliga exempelsamling från 1920, studeras arkitekturen i den tidens ålderdomshem. Analysen utgår från att identifiera drivande föreställningar, avsikter och bärande idéer i beskrivningstext och användbarhet och ändamålsenlighet i ritningar. För att sätta in mönsterritningarna i sitt tidsmässigt rätta sammanhang har artikeln kompletterats med en historisk bakgrund till reformen och utformningen av mönstersamlingen. Artikelns slutsats är att mönsterplanerna etablerade en arkitektonisk kvalitet för byggnader avsedda för äldreomsorg. I detta avseende är mönstersamlingen framåtpekande. Normeringen blev samtidigt kvalitetssänkande genom att problemrymden i designprocessen begränsades till ekonomiska överväganden för byggnaden. Avsikten var att uppfylla ett basbehov, inte att omdana äldreomsorgsverksamheten i demokratiskt syfte. En övergripande slutsats i artikeln är att textanalys och ritningsgranskning i efterhand kan identifiera designkriterier för en arkitektur.

Inledning

Samma år som vapenstilleståndet i första världskriget undertecknas i Compiègneskogen nordost om Paris, reformeras den svenska lagstiftningen avseende samhällets ansvar för barn, ungdomar, vuxna och gamla som inte själva kan klara sitt uppehälle. Reformen av fattigvårdslagstiftningen 1918 medför större krav på kommunerna att ta sitt ansvar för omhändertagande och tillhandahållandet av en rimlig boendestandard för personer utan egna utkomstmöjligheter. Syftet med denna artikel är att underställa de mönsterritningar, som en särskilt tillsatt parlamentarisk kommitté utarbetade för att skapa en gemensam standard för kommunernas omsorgsboenden, en designteoretisk granskning för att kunna diskutera arkitektonisk kvalitet i typförslag. Granskningen utgår från ett antagande om att det är möjligt att i efterhand identifiera utgångspunkter för en arkitektonisk design genom att analysera de textbeskrivningar och de ritningsunderlag som hör samman med byggnadsförslaget.

Fattigvårdsreformen lyfte fram kommunernas omsorgsåtagande som en del av det framväxande moderna välfärdssamhället. Samtidigt blev mönsterritningar, precis som tidigare ty-

piserande byggnadsförslag från 1700- och 1800-talen¹, ett utslag av maktutövande, där arkitektur och estetiska ideal användes för att ge ett ansikte åt ”samhällsfunktioner med en tvingande innebörd”² för medborgaren. Artikeln har avgränsats till att studera mönsterritningar och beskrivningar som gäller kommunernas omsorgsboende för äldre, som i kommittéförslaget kallas för ålderdomshem. Den nya beteckningen hade sina rötter i tillblivelsen av ett nytt boende för äldre i Göteborg, som på donatorernas uttryckliga vilja fick namnet ålderdomshem³. Kommitténs ledamöter åberopade 1920 omedvetet två kriterier som man i modernt språk kan benämna för en god äldremiljö och en god arkitektonisk utformningen:

”Detta arbete syftar i främsta rummet till att skapa goda hem för de oförvitliga av fattigvården understödda personer, vilka, ehuru icke arbetsföra, ännu hava sina kropps- och själskrafter i jämförelsevis gott behåll och därför kunna göra anspråk på och även sätta värde på att få framleva sina återstående dagar i lugn och ro⁴.”

En lingvistisk infallsvinkel på arkitektonisk kvalitet

Begreppet arkitektonisk kvalitet föranleder en djupare fundering kring språkets förmåga att vara bärare av allmänt accepterade kulturella normer och värderingar. I en sammanställning över kungliga brev, stadgar och förordningar 1615⁵ används ordet kvalitet med inflytande från tyskan och latinet i den svenska förvaltningen med en grundbetydelse av beskaffenhet eller natur. Under 1700-talet förändras detta språkbruk genom franskans inflytande på svenska

¹ Här avses Wijnblad, Carl, 1755: Ritningar av fyrtio wåningshus af sten och trettio av träd. Överintendentämbetet (1), Bernadotte, Oscar, 1840: Om straff och straffanstalter. (skrift utgiven anonymt av Oscar I), (2), samt gravyrer av mönsterplaner för ”statliga boställen” av Carl Hårleman utgivna under 1700-talet (1). Källor:

(1) Fogelmarck, S, 1967: Frihetstidens arkitektur och inredningskonst. Sid 34-41. I: Den Svenska historien. Del 9. Utgiven 1979 av Albert Bonniers förlag AB. Stockholm.

(2) Åman, A, 1976: Om den offentliga vården, Byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen. En arkitekturhistorisk undersökning. Stockholm: LiberFörlag, Sveriges Arkitekturmuseum. Sid 108.

² Foucault, M, 1975: Surveiller et punir. Éditions Gallimard. Nyutgåva 1993. Sid. 267.

³ Paulsson, J, 2002: Det nya äldreboendet. Idéer och begrepp, byggnader och rum. Stockholm: Svensk Byggtjänst.

⁴ Civildepartementet, 1920: Normalritningar till ålderdomshem, barnhem, mm. Stockholm V Petterssons bokindustriaktiebolag. Sid. 9.

⁵ Stiernman, A von, 1615: Com. I: Svenska Akademiens ordbok, sökord kvalitet.

<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/show.phtml?filenr=1/133/34003.html> (2005-12-15)

språket. En handelsvara i ett utmärkt utförande anses vara av prima kvalitet, där den förfranskade stavningen både avser varan som sort och beskaffenhet⁶.

Enligt lingvistikens lagar uppstår ett ords betydelser utefter en paradigmatiske axel som beskriver ordets möjliga språkliga abstraktioner och meningar, samtidigt som ordets exakta innebörd uppstår genom det sammanhang som omgivande ord förser det med efter en syntagmatiske axel. De ordvändningar som i kommittéförelaget beskriver en arkitektoniske kvalitet är i sig enskilda språkliga tecken, där den gemensamme betydelsen för kvalitetsbegreppet uppstår i ordens sammanfogning till en text⁷. Det textuella kvalitetsbegreppet som den parlamentariske kommittén anför kan därför jämföras mot det fakta som en ritningsgranskning av mönsterritningarna ger vid handen.

Kommittéförelaget ur ett designteoretiske perspektiv

Redan i sin samtid gjordes en första utvärdering av de byggnader för äldre som tillkommit enligt kommitténs anvisningar. En artikel i Byggmästaren 1933⁸ är en svidande vidräkning av de byggnader som under 1920-talet uppförts som boende för äldre. Utgångspunkten för de två granskande arkitekter som författar artikeln är att bedöma kvaliteten i utförda byggnaders efter grad av "arkitektmässighet"⁹. Författarna menar att det urval av byggnader för äldre som har en arkitekt som upphovsman är att beteckna som "yrkesmässigt undermåliga", trots att de är "mer eller mindre trogna efterbildningar av normalritningarna"¹⁰. Av kommitténs medlemmar har en person arkitektutbildning, en annan är statlig fattigvårdsinspektör, två personer är engagerade i omsorgsfrågor på regionalnivå, samt ytterligare två personer är praktiskt involverade i det kommunala omsorgsarbetet. Till denna samling av sakkunniga tillkommer en riksdagsledamot från den reformvänliga andra riksdagskammaren. Kommittéförelaget är därmed att betrakta som resultatet av en förhandling som skett under ett rationellt samtal¹¹ mellan parter, som diskuterat frågan om samhällets ansvar för äldre i behov av omsorg på ett idémässigt plan.

⁶ Svenska Akademiens ordbok, sökord kvalitet.

<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/show.phtml?filenr=1/133/34003.html> (2005-12-15)

⁷ Tönnessen, E S, 1998: Strukturalistiske analys. Sid. 80-180. I: Nilsen, Kai Berseth, 1998: Att möta texten, litteratur och textanalys ur fyra perspektiv. Lund: Studentlitteratur. Sid 85.

⁸ Göransson, V, Sundbärg, G, 1933: Ålderdomshem i Sverige. Byggmästaren 1933:26 Sid. 133-141.

⁹ Ibid., Sid. 136.

¹⁰ Id, Sid. 135.

¹¹ Lundequist, J, 1995: Design och produktutveckling. Metoder och begrepp. Lund.: Studentlitteratur. Sid. 84.

En sentida granskare är benägen att instämma i den anförda kritiken, men konstaterar samtidigt att kommitténs förslag till utformning av ålderdomshem är ett konkret exempel på vad i modern terminologi skulle kunna betecknas som architectural design. Därmed är arkitektmässigheten inte i första hand det kriterium som ska bedömas, utan vilka utgångspunkter kommittén hade för sitt arbete.

Arkitektonisk kvalitet i kommitténs mönsterplaner

Kommitténs förslag till mönsterritningar för äldreboende 1920 var ett försök att skapa en enhetlig standard för utformningen av samhällets byggnader för omsorg och vård. Ritningar och beskrivning blev ett instrument för att skapa en ändamålsenlig arkitektur för hela landet. Den arkitektur som kommittén ställer sig bakom kan beskrivas som en ökad insikt om behovet av boendekvaliteter för äldre som resulterar i en designprodukt eller artefakt för vardaglig användning. Designteorin identifierar tre skeden i framställandet av en designprodukt.

Ett sätt att uppfatta kvalitetsbegreppet inom arkitektur är att se det som ett designområde över ett visst formgivet föremål¹². I det första skedet sker en bestämning av vilka väsentliga egenskaper som en produkt bör uppfylla, en produktbestämning¹³. Därefter följer produktframställning och slutligen vid idrifttagandet en produktanvändning¹⁴. Det första skedet i utvecklingen av produkten brukar beskrivas som en designprocess, vilken förenklat innebär att idéer om produktens användning omvandlas till information som gör det möjligt att tillverka den¹⁵. Att bedöma den arkitektoniska kvaliteten i kommittéförslaget från 1920 handlar därför om att granska designprodukten och motiven till dess utförande.

Metoder och disposition av artikel

Granskningen av text och mönsterritningar i den parlamentariska kommitténs förslag till äldreboenden använder kvalitativa forskningsmetoder, som förenar en diskursiv textanalys med en arkitektgranskning av mått och funktion i ritningsunderlaget. Diskursanalysen granskar texten tematiskt¹⁶ med utgångspunkt från de designteoretiska begreppen drivande föreställ-

¹² Rönn, M, 2003: Om kvalitetsföreställningar i gestaltande processer. Nordisk Kulturpolitisk tidskrift. 2003:1. Sid. 28-58. Sid 28.

¹³ Lundequist, J, 1995: Op. Cit., Sid. 60.

¹⁴ Ibid., Sid. 60.

¹⁵ Id., Sid. 61.

¹⁶ Bergez, D et al., 1999: Introduction aux méthodes critiques pour l'analyse littéraire. Paris : Dunod. Sid. 85-120.

ningar¹⁷, avsikter¹⁸ och bärande idéer¹⁹. Resultatet från granskningen av texten presenteras i tre avsnitt med respektive begrepp, där belysande citat ur kommitténs text förklarar utfallet av analysen.

Arkitektgranskningen av ritningsunderlaget, planer, sektioner och fasader, presenteras som grafiska bilder, där måttanalys, funktion och användbarhet framgår som förklarande symboler eller genom skrafferade ytor. Granskningen av materialet har tagit fasta på paralleller mellan det skrivna ordet och den illustrerade visionen i kommittéförslaget.

För att sätta in mönsterritningarna i ett kronologiskt sammanhang inleds resultatdelen med en historisk tillbakablick på förhållanden före och efter reformen av fattigvårdslagstiftningen 1918. Därefter följer ett avsnitt som utgår från en textanalys av arkitektonisk kvalitet i den parlamentariska kommitténs beskrivning till mönsterplanerna för två äldreboenden. I det tredje avsnittet analyseras arkitekturen i de två förslagen till äldreboenden. Det ena äldreboendet är en byggnad dimensionerad för 10 inneboenden, och det andra en större anläggning planerad för 45 äldre personer. Artikeln avslutas med en diskussion kring resultatet i analysen av mönsterritningarna.

1. Bakgrund till reformen av fattigvårdslagstiftningen 1918

Fattigvårdsreformen 1918 kan i efterhand tyckas vara naturlig att koppla samman med upplevelserna från första världskriget. I kriget användes en modern krigsteknik för att hävda de europeiska ländernas stormaktsdrömmar. Ett enormt mänskligt lidande och en oerhörd materiell förstörelse uppstod som följd av kraftmätningen. Den europeiska politiska kartan ritades 1918 om genom tsarregimens fall i Ryssland och utropande av Sovjetunionen 1922, sönderfallet av det Habsburgska väldet i Österrike-Ungern, och krossandet av det stridshetsande kejserliga Tysklands. Utan att förespråka någon anslutning till de stridande parterna, intog Sverige under hela konflikten en neutralitet präglad av anpassningar mot de skiftande styrkeförhållandena under kriget.

Den gryende medvetenheten om samhällets utsatta och det gemensamma ansvaret för omhändertagande av barn och äldre, svaga och medellösa, hänger dock snarare ihop med att ett nytt samhälle med nya politiska ideal växer fram. Den påverkan som erfarenheterna från första världskriget kan ha haft på förändringen av det lagstiftade samhällsansvaret om svaga

¹⁷ Darke, J, 1984: The primary generator and the design process. I: Cross, Nigel, 1984: Developments in design methodology. New York: John Wiley & Sons. Sid. 175-188..

¹⁸ Kjessel, B, Carlsson, M, 1995: Avsikter arkitektur: QAA kvalitetsäkring. Stockholm: Byggeforskningsrådet BFR.

¹⁹ Lundequist, J, 1995: Op. Cit., Sid., Sid. 70-74.

och utsatta grupper, var att det politiska klimatet i Sverige förändrades efter första världskriget med krav på en ökad demokratisering av samhället. Rätten att rösta var fortfarande reglerad genom krav på en viss grundinkomst och ett visst taxerat ägande²⁰. Vid rösträttsreformen 1921 togs de flesta begränsningarna bort, men fortfarande var personer omhändertagna av fattigvården, eller med ett straffrättsligt förflutet undantagna från möjligheten att rösta.

1.1 Utrymmet för socialpolitiska reformer efter 1918

Industrialismens genombrott hade lett till att det förindustriella samhällets sociala omsorgssystem hade havererat under trycket av de nya omständigheter som industriarbete medförde. Riskerna för olycksfall och yrkessjukdomar inom industri, tillsammans med helt andra villkor för försörjning under ålderdomen, fick helt andra återverkningar för individen än i det gamla jordbrukssamhället²¹. Viljan till att ta ansvar för följderna av det industriella samhället var större hos industrins arbetsgivare, än hos jordägande bönder och godsägare²². Inom yrkesgrupper som präster och läkare fanns också en vilja till en större förståelse för behovet av reformer²³. Diskussioner om utsträckningen av fattigvårdens ansvarsområde fokuserade först och främst på omsorg om barn och personer med någon form av nedsättning av intellektuella förmågor, men vidgades i 1871 års fattigvårdslagstiftning till att även inkludera äldre, och andra personer som hade nedsatt arbetsförmåga för att klara sitt uppehälle.

Det socialpolitiska reformarbetet hämmades av utbrottet av första världskriget, och de arbetskonflikter som följde efter krigets slut²⁴. Före krigsutbrottet genomfördes några förbättringar lagstiftning om arbetarskydd (1912) och en allmän pensionsförsäkring (1913). Fattigvårdens inrättningar, fattigstugorna, existerade fortfarande 1910 på samma sätt som de hade gjort sedan 1700-talet²⁵.

²⁰ Carlsson, S, 1979c: Efterkrigspolitik och radikala stämningar. I: Den svenska historien, 1979. Utg. under ledn av Jan Cornell. Stockholm: Albert Bonniers förlag. Sid. 116-123. Sid. 116-117.

²¹ Id., Sid. 10.

²² Carlsson, S, 1979b: Den moderna socialpolitikens grundläggning 1881-1914. I: Den svenska historien, 1979. Utg. under ledn av Jan Cornell. Stockholm: Albert Bonniers förlag. Sid. 10- 21. Sid. 10.

²³ Ibid. Sid. 10.

²⁴ Sköld, L, 1976: Socialsverige växer fram. I: Den svenska historien, 1979. Utg. under ledn av Jan Cornell. Stockholm: Albert Bonniers förlag. Sid. 220- 223. Sid 220.

²⁵ Åman, A, 1976: Op. Cit., Sid. 339.

1.2 Förberedelser för reformen av fattigvårdslagstiftningen

Förberedelserna till det förändrade innehållet i fattigvårdslagstiftningen 1918 är möjliga att härleda tillbaka till ett socialt medvetande som började göra sig gällande i Sverige från slutet av 1800-talet. Lagstiftningen daterade sig tillbaka till 1871 och fastställde att kommunerna skulle ge ett nödortfött understöd till fattiga²⁶. I reformen 1918 skärptes ansvaret till en ”skyldighet för kommunerna att ge underhåll och vård åt medellösa personer”²⁷. Reformen fick som följd att Civildepartementet utsåg en grupp av sju sakkunniga personer med erfarenheter från samhällets åtgärder för att omhänderta svaga och utsatta individer.

Kommittén leddes av Halfred von Koch (1872-1948), vice ordförande i arbetsutskottet i det ideellt verksamma Fattigvårdsförbundet, men även statens inspektör för kommunernas tillämpning av fattigvården i landet²⁸. En annan viktig person var kommitténs arkitekt, Theodor Kellgren, Fattigvårdsinspektionens arkitekt, även han med ett förflutet inom Fattigvårdsförbundet. De övriga fem ledamöterna hade erfarenheter från olika arbetsfält inom fattigvård. Kommittén hade en tydlig manlig dominans med bara en kvinna. Kommittén sammanställde 1920 sitt arbete med att arbeta fram principlösningar för föräldralösa barns och äldres boende i en liten skrift om barnhems och ålderdomshems utformning med skriftliga kommentarer och arkitektritningar.

1.3 Frivilliga organisationer inom omsorgen av äldre

Ett frivilligt initiativ för att genom välgörenhet eller kampanjarbete påverka utformningen av samhällets sätt att omhänderta svaga individer bildades i början av 1900-talet med särskilt fokus på omhändertagandet av äldre, barnavård och bekämpande av alkoholism. Svenska fattigvårdsförbundet bildades 1906, och förbundets inriktning kom i stora drag att påverkas av Halfred von Koch och arkitekten Theodor Kellgren. 1907 utlyste förbundet en arkitekttävling som i nationalromantisk anda utropade att ”fattiggården bör äga största möjliga karaktär av hem”²⁹ i kontrast mot de monumentalt formgivna fattiggårdar som dittills uppförts. Det vinnande arkitektförslaget var en låg timrad envåningsbyggnad i nationalromantisk stil, där de stora sovsalarna för de intagna i fattigvårdssystemet bytts ut mot sovrum på 2-4 bäddar. Ett

²⁶ Carlsson, S, 1979b: Op. Cit., Sid. 10.

²⁷ Sköld, L, 1976: Op. Cit., Sid 220.

²⁸ Svensk Uppslagsbok. Utg under red. av Carlquist, G och Carlsson, J 1948. Malmö: Förlagshuset Nordens Boktryckeri. Uppslagsord Koch, Richert Gerhard Halfred von. Sid. 403.

²⁹ Åman, A, 1976: Op. Cit., Sid. 335.

korridorssystem förband rummen med ett gemensamt allrum med en öppen spis, kallat storstuga, och ett större rum som matsal eller samlingsrum³⁰. Fasadritningen i elegant jugendinspirerad pennföreling visar ett hus som har stora likheter med villaidealet så som det uttolkades av Ragnar Östberg, Lars Israel Wahlman, eller Carl Westman, men även genom sitt ritningsmanner med Carl Larssons Sundbornidyll.

Arkitektförslaget förverkligades ett par år senare i Djursholm, 35 platser, och i Kyrkhult i Blekinge, 50 platser³¹. Svenska fattigvårdsförbundet utgav flera tidskrifter med samhällsengagerade skribenter, och agerade framgångsrikt under olika namnkombinationer i hjärtefrågorna kring omhändertagande av äldre, barnavård och nykterhetsfrämjande. 1964 beslutade styrelsen för förbundet att upplösa organisationen och överföra verksamheten till kommunförbunden. Från och med 1998 förvaltas medel från fattigvårdsförbundet i Centralförbundet för Socialt Arbete, CSA, som årligen delar ut stipendier för verksamheter riktade mot barn, ungdomar och äldre³².

1.4 Mönsterritningarnas inflytande på utformningen av ålderdomshem

Framtill 1933 uppfördes närmare 483 nybyggen av ålderdomshem och 900 ombyggnader av andra befintliga byggnader inom omsorgsverksamhet till boende för äldre³³. Den parlamentariska kommitténs förslag till mönsterplaner för ålderdomshem betraktades som en eftersträvansvärd ideallösning. 1930, samma år som Stockholmsutställningen öppnades, invigdes ålderdomshemmet Gammelbyn, i den södra Stockholmsförorten Svedmyra. I de samtida beskrivningarna av ålderdomshemmet karakteriserades anläggningen för 250 äldre personer som ”verkliga hem för de gamla”³⁴. Arkitekt till Gammelbyn var samme man som arbetat fram förslagen till kommitténs normalritningar, Theodor Kellgren. Kellgren hade sedan 1910-talet arbetat som arkitekt åt Svenska Fattigvårdsförbundet, och arbetade huvudsakligen med två huvudtyper för utformning av äldreboenden. Den mindre hade en villalikhande form, medan den större hade drag av en samlande huvudbyggnad³⁵. Planlösningarna utgick från genom-

³⁰ Ibid., Sid. 337.

³¹ Id., Sid. 346. Bägge anläggningarna var i bruk 1970, huruvida anläggningarna fortfarande används idag är okänt. Men om så är fallet är det troligt att de används som alkoholisthem, flyktinganläggning eller hem för omhändertagna ungdomar.

³² Centralförbundet för Socialt Arbete, CSA. http://www.csa.a.se/csa/fonder_u.html (2005-12-07)

³³ Åman, A, 1976: Op. Cit., Sid. 342.

³⁴ Ibid. 344.

³⁵ Id., Sid. 338.

gångsrum, vilket gjorde att korridorer undveks, men å andra sidan genomblickar saknades³⁶. Både den exteriöra och interiöra utformningen präglades av en arkitektur med nationalromantiska drag.

Omsorgsverksamheten i ålderdomshemmen byggde på en tanke om en förebyggande hälsovård, som genom upplysning ville stävja missbruk av alkohol, tobak och narkotika. Omhändertagandet av äldre var en viktig del i kampen för en allmänt god folkhälsa, och geriatriken, eller åldringssjukvården som den tidsenligt också benämns, utvecklades under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet till en egen medicinsk specialitet³⁷. Oron i världspolitiken och andra världskriget fördröjde den fortsatta reformeringen av byggnader för äldre. Mönsterplanerna gällde som ideal för ålderdomshemmet fram till 1949, då Ivar Lo-Johansson genom böcker och radioprogram drog igång en debatt om formerna för äldres boende. Kritiken gick ut på att ålderdomshem var torftiga miljöer med inskränkningar av de äldres personliga frihet (tvångsintagning förekom), och att omhändertagandet borde anpassas till de äldres personliga behov. Därmed skulle verksamheten även vara möjlig att utföra i det egna hemmet. Lo-Johansson ingrepp i debatten startade den pendelrörelse för formerna för omhändertagandet av äldre i samhället som sedan präglat 1900-talet, kvarboendepincipen eller institutionella boendeformer för äldre³⁸.

2. Textanalys av beskrivning till mönsterplaner

I inledningen till presentationen av kommitténs mönsterförslag finns ett par centrala formuleringar som haft betydelse för de sakkunnigas arbete. Den ena meningen lyder: ”I och med den nya fattigvårdslagstiftningens trädande i kraft har ett genomgripande reformarbete på anstaltsvårdens område blivit inlett”³⁹. Den andra meningen handlar om att ”skapa goda hem” för huvudsakligen friska äldre, medan ”de mera svårhanterliga elementen avlägsnas till arbetshem, de abnorma och mera stadigvarande sjuka vårdas å för dem avsedda specialanstalter, samt barnen utackorderas i lämpliga enskilda hem eller fostras i barnhem”⁴⁰.

³⁶ Id., Sid. 338.

³⁷ Henschen, F, 1967: Sjukdomar, sjukvård och folkhälsa. I: Den svenska historien, 1979. Del 9. Utg. under ledn av Jan Cornell. Stockholm: Albert Bonniers förlag. Sid. 22-25. Sid. 25.

³⁸ Johansson, Lennart, 2004: Kvarboende – till vilket pris? Solna: Tidningen Äldreomsorg. 2004:4. Sid. 11-14.

³⁹ Civildepartementet, 1920: Normalritningar till ålderdomshem, barnhem, mm. Utarb. Av sakkunniga inom Civildepartementet. Stockholm: Victor Petterssons Bokindustriaktiebolag. Sid. 9.

⁴⁰ Ibid., Sid. 9. Denna rekommendation klingar tämligen ohörd i det praktiska omsorgsarbetet, och trots att en särskild barnavårdslag 1924 lyfter ur omhändertagandet av barn ur fattigvårdslagstiftningen, förekommer det att

2.1 Drivande föreställningen om anstalt och hem

Med hänvisning till de inledande meningarna tycks kommitténs drivande föreställning om samhällets ansvar om svaga och hjälplösa individer gå att summera i två nyckelord som ytterst är varandras motsatser – anstalt och hem. Ordet anstalt införlivades i svenskan under 1600-talet och avser ett förberedande av antingen ett stävande åtgärd, eller ett arrangemang för att möta ett särskilt uppkommet behov⁴¹. Genom detta val av ord förankrar sig kommittén i en traditionell syn på omsorgsarbetet som ett korrigerande instrument inom samhällsapparaten, och det går att dra paralleller till 1860-talets system för samhällsansvaret⁴². Fattiggården blev ett samhälle inom det övriga samhället, som enligt en rationalitetsprincip ofta löste hela kommunens samlade problem med föräldralösa barn, fattiga och gamla till priset av den individuella friheten och rörligheten. Samlandet av alla personer i behov av omsorg på ett och samma ställe, skapade dessutom en tjänst som inte erbjöds i fattigstugorna – tillsynen av barn och gamla garanterades genom blandningen av åldrar och kön.

Att samla de fattiga på ett och samma ställe skapade en arbetskraft som inom den kommunala verksamheten kunde tillverka olika produkter. Genom sitt arbete betalade de fattiga därmed kommunernas omkostnader för att tillhandahålla omsorg om samhällets utsatta. Kravet på mantalsskrivningsort blev ett effektivt instrument att styra in- och utflyttning inom en landsortskommun och därmed begränsa den individuella friheten för den omsorgsbehövande. Kommittén menar också att ”anstaltsvård (är) den enda lämpliga formen av fattigvård, som bör ifrågakomma”⁴³. Genom denna drivande föreställning uppstår en uppenbar likhet med fängelset som institution, som kan beskrivas som ”en mekanism för att göra individen lydiga och samhällsnyttiga”⁴⁴.

Fokuseringen på ordet hem gör kommitténs arbete framåtriktande eftersom den erkänner individens behov av en personlig sfär. Kommittén skriver att de strävat efter att ”göra livet för de gamla och orkeslösa så lugnt och bekvämt som möjligt”. Strävan blir en huvudprincip om att tillåta maximalt 2 personer per boenderum, men ”att ett jämförelsevis stort antal rum be-

barn placeras tillsammans med friska och sjuka äldre, eller med personer med en mentalsjukdom eller ett psykiskt handikapp. Källa: Sköld, Lars, 1976: Op. Cit., Sid. 221

⁴¹ Svenska Akademiens ordbok, sökord anstalt.

<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/show.phtml?filenr=1/14/3447.html> (2005-12-27)

⁴² Åman, A. 1976: Op. Cit. Sid 127.

⁴³ Civildepartementet: 1920: Op. Cit., Sid. 10.

⁴⁴ Foucault, M. 1975: Op. Cit., Sid. 267.

räknats för blott en person”⁴⁵. Det är troligt att kommittén på denna punkt tolkat ordet hem med den positiva känslöstämning som den romantiska diktningen gav begreppet i början av 1800-talet⁴⁶, men även av en kulturell värdering att högakta en strävsamt arbetande person i hög ålder. Denna inställning kan även vara orsaken till att kommittén går in i en begreppsdiskussion för att rekommendera lämpliga beteckningar för de personer som är i behov av samhällets tjänster av omsorg och vård tillika de byggnader som används för verksamheten. Kommittén betonar att beteckningar som ”fattighus, fattiggård, försörjningshem” har en dålig klang, och bör bytas ut mot ålderdomshem, vårdhem⁴⁷. Apropå benämningen på de personer som omhändertas i byggnaderna, konstaterar kommitténs ledamöter att hjon är ”utdömt” och rekommenderar att understödstagare eller pensionär används⁴⁸.

2.2 Avsikter och bärande idéer för äldreboendets arkitektur

Med hänvisning till den ekonomiska investering som varje byggnation innebär, upprepar kommittén det klassiska motto som både Vitruvius och Palladio upprepat, att ”innan man begynner bygga bör man planera väl”⁴⁹. Ekonomin och samrådet med fattigvårdens representant beskrivs som väsentliga utgångspunkter för planeringen⁵⁰. I motsats till fängelsearkitekturens axiom under 1800-talet att ”göra arkitekturen genomskinlig för maktutövandet”⁵¹ utgår planeringen av ålderdomshemmet från en idé om att dölja det som för allmänheten ”kan verka störande”⁵². Denna avsikt kan vara en förklaring till varför kritiken 1933 mot de arkitektritade ålderdomshemmen uppfattade byggnaderna som väderleksmässigt felorienterade och bristande som inomhusklimat⁵³.

Kommittén slår fast att ”särskild uppmärksamhet ägnats den ekonomiska frågan”, och att ”alla sådana anordningar hava sålunda undvikits som kunna anses onödiga och blott i un-

⁴⁵ Civildepartementet, 1920: Op. Cit., Sid 12.

⁴⁶ Svenska Akademiens ordbok, sökord hem.

<http://g3.spraakdata.gu.se/osa/show.phtml?filenr=1/95/24136>. (2005-04-28)

⁴⁷ Id., Sid. 14.

⁴⁸ Civildepartementet, 1920: Op. Cit., Sid. 14.

⁴⁹ Palladio, A, 1570: Fyra böcker om arkitektur. 2a upplagan 1983, Vinga Bokförlag, Göteborg, Sverige. Sid. 6.

⁵⁰ Civildepartementet, 1920: Op. Cit., Sid. 37-40.

⁵¹ Foucault, M, 1975: Op. Cit., Sid. 289.

⁵² Civildepartementet, 1920: Op. Cit., Pl. 1.

⁵³ Göransson, V, Sundbärg, G, 1933: Op. Cit., Sid. 133-138.

dantagsfall har enbart trevnadssynpunkten fått vara avgörande”⁵⁴. Samtliga mönsterplaner utgår från en optimerad personalstyrka med en föreståndare som kan vara man eller kvinna. Om föreståndaren är en ogift kvinna rekommenderar kommittén förläggandet av bostaden till en centralt placerad del av byggnaden, planerad som en liten lägenhet på 1-2 rum och kök med tydliga bostadskvaliteter. I det fall en manlig och gift föreståndare avses föreslår kommittén en större lägenhet på 3 rum och kök, samt ett tillkommande kontorsutrymme. Övrig personal för ålderdomshemmet har samma standard som de inneboende äldre⁵⁵.

Kommittén anslår i övrigt en mycket rationell och praktisk inställning till befintliga byggnader att användas för omhändertagande av äldre, barn och vuxna med psykiska problem, och menar att gamla byggnader ofta med ”med fördel kunna ombyggas eller inredas till ålderdomshem, barnhem eller dylikt”⁵⁶.

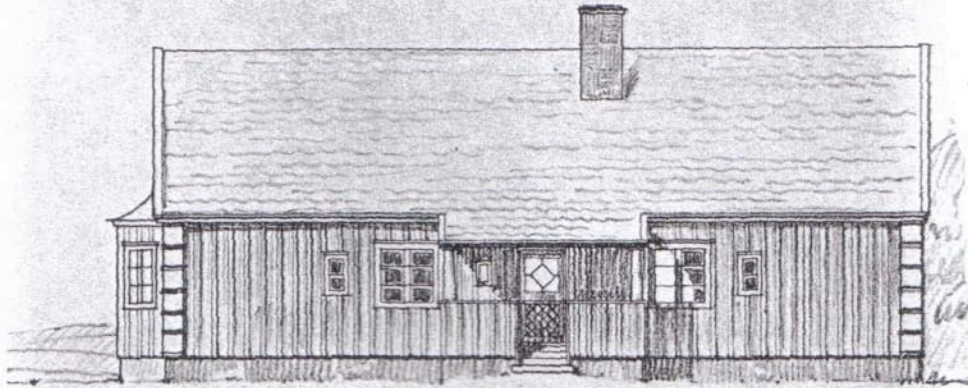
Granskningen av ritningsunderlaget i kommittéförslaget har granskats enligt den expertkunskap som en arkitektutbildning innebär. Användbarhet och ändamålsenlighet har prövats genom möbleringsskisser av rumstyper i mönsterplanerna. Expertbedömningen har gjort det möjligt att utvärdera trovärdigheten i den bärande idén för utformningsförslagen till äldreboende.

⁵⁴ Civildepartementet, 1920: Op. Cit., Sid. 12.

⁵⁵ Ibid., Sid. 22-23.

⁵⁶ Civildepartementet, 1920: Op. Cit., Sid. 10.

NORMALRITNING TILL
ÅLDHEM FÖR 10 PERSONER.

FASAD MOT NÖRDLIGT VÄDRETRÉCK.

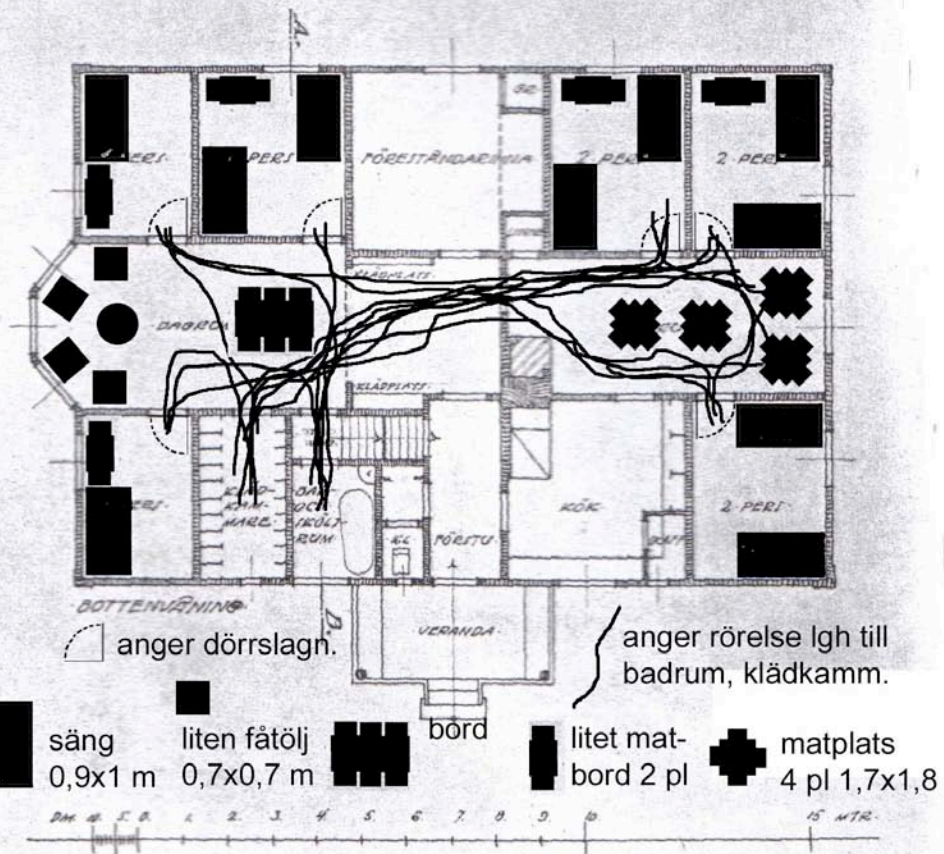
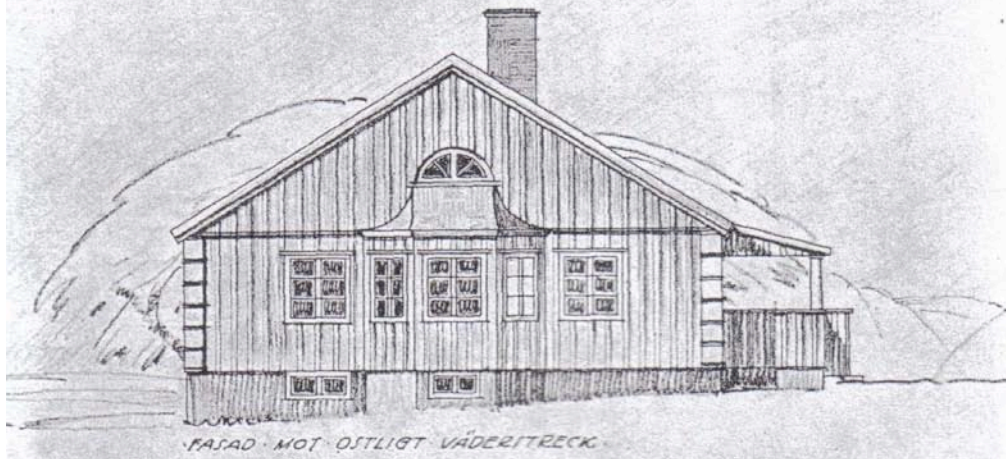
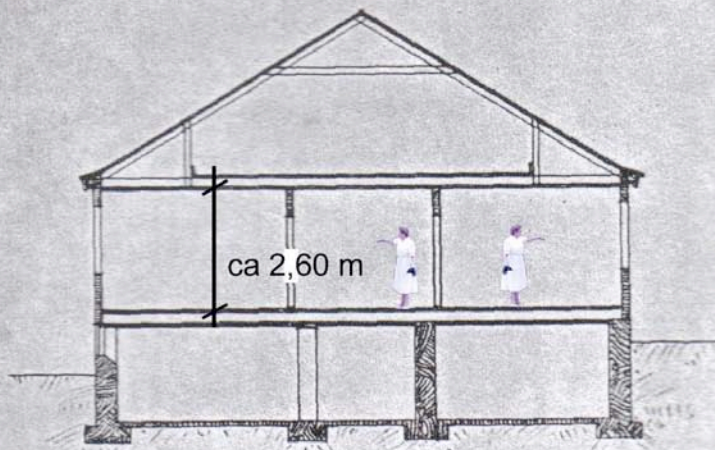

Illustration 1. Fasad och plan till ålderdomshem för 10 personer (Civildepartementet, 1920: Plansch 2)

NORMALRITNING · TILL ·
ÅLDHEM · FÖR · 10 · PERSONER ·

FASAD · MOT · ÖSTLIGT · VÄDERSTRECK ·

SEKTION · A-B ·

KÄLLARVÄNEN · STYCKES · I ·
TILLÄMPLIGA · DELAR · LIKA · MED ·
OCH · TILL · HEM · FÖR · 15 · PER ·

Stockholm 1920
Kerstin Kallgren

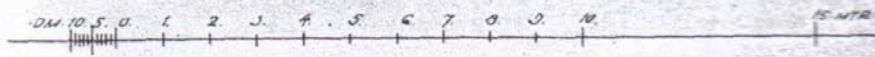

Illustration 2. Fasad och plan till ålderdomshem för 10 personer (Civildepartementet, 1920: Plansch 3)

3.1 Placering och övergripande drag

Mönsterförslagen har en tydlig inriktning mot en placering i en lantlig miljö, och ger följande kriterier för val av placering av ålderdomshem – ”bör förläggas till en central, lugn och skyddad plats inom samhället, helst i närheten av kyrkan” men ”absolut inte i närheten av en skola eller ett daghem”⁵⁷. Dragen från Theodor Kellgrens sätt att planera byggnader för äldres boende är tydliga i mönsterplanerna. Genom kompakta huskroppar har korridorutor rationaliserats bort, och passageyta har integrerats i gemensamma ytor.

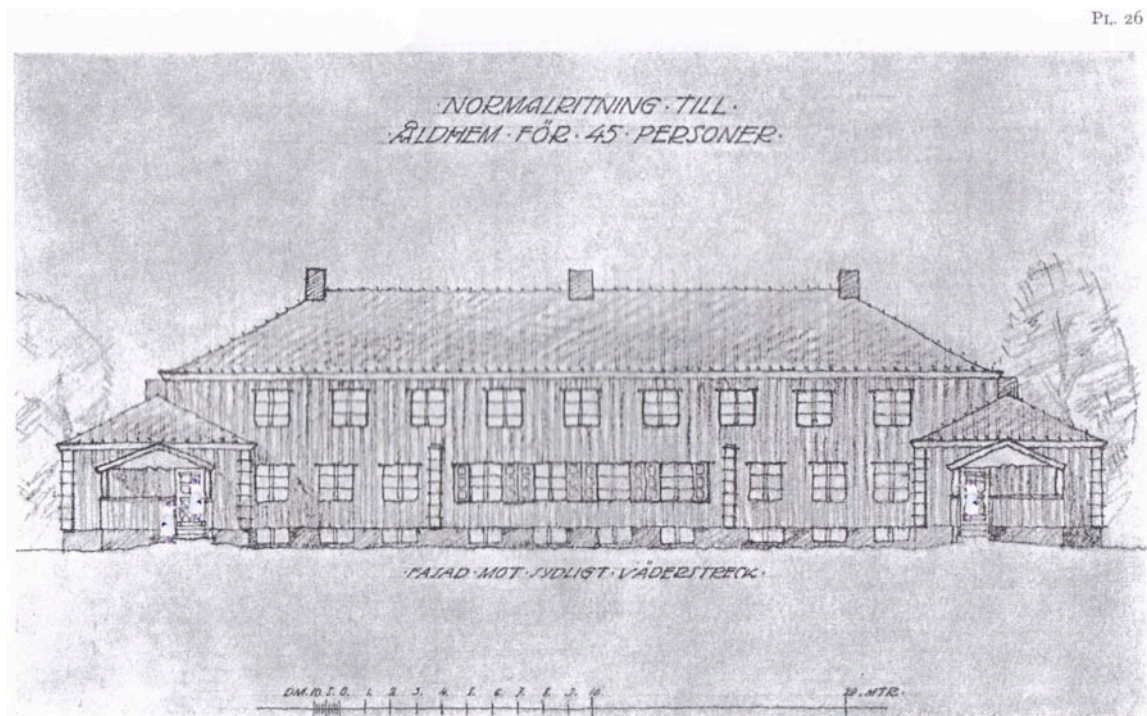

Illustration 3. Fasadskiss Ålderdomshem för 45 personer (Civildepartementet: 1920, plansch 26)

3.2 Fasadernas arkitektur

Även exteriört anas ett kvardröjande nationalromantiskt drag genom utformningen av verandor och förstugukvistar i en tät panelarkitektur, där klassicistiska detaljer klistrats på fasaden. Tiden blir stillastående i fasadritningens förenklade centralperspektiv. Även i volymuppbyggnaden återkommer Kellgrens sätt att utforma mindre ålderdomshem som en friliggande villa, och större anläggningar som en markerad huvudbyggnad.

⁵⁷ Civildepartementet, 1920: Op. Cit., Sid. 17.

3.3 Funktion och ändamålsenlighet i planerna

I kommitténs beskrivning till rumsfunktionen dagrum omtalas att detta är den plats ”där pensionärerna företrädesvis vistas”⁵⁸. Möbleringen av dagrummet i ålderdomshemmet för 10 personer ger vid handen att mycket av ytan i rummet försvinner i passager till och från badrum och klädkammare. Burspråket gör att rummet blir förhållandevis användbart, vilket inte är fallet matrummet där rummet domineras av matplatsen och passageytor till boenderum, se illustration 1. I ålderdomshemmet för 45 personer är dagrummen hårt belastade av passager genom rummet. Borträknat yta för passager och rörelser är den effektiva ytan i varje dagrum 4,5 kvm som delas mellan 3-4 äldre personer. Hela rumsytan är cirka 18 kvm.

Det är matsalen som är det viktiga rummet i ålderdomshemmet, möblerat med småbord med fyra stolar. Kommittén understryker särskilt att ”stolar, ej bänkar, böra användas”⁵⁹. En möblering av matrummet med utgångspunkt i olika åldersrelaterade besvär pekar på att den restaurangmöblering som kommittén förespråkar sannolikt byttes ut mot stora samlande bordsdukningar. Större bordsenheter ger högre utnyttjande av golvytan⁶⁰.

Kommittérapporten innehåller flera påpekande av funktionell karaktär, som medför in-trång i de inneboendes frihet. Kommittén betonar att garderober i de enskilda boenderummen bör undvikas, eftersom ”dessa lätt giva anledning till osnygghet och otrevnad samt smussel med olämpliga eller otillåtna saker”⁶¹. Kommittén föreslår gemensamma förvaringsrum som kan ”vädras och hållas sunt”⁶². Sett mot tidigare byggnadstyper för omsorg- och vård, är mönsterplanerna ett litet steg framåt i utvecklingen, kommittéförslaget förespråkar sovrum för 1-2 personer. Ambitionerna om att skapa ett gott hem inskränks till ett förespråkande av en öppen spis, som förläggs till matrummet eller annat gemensamhetsrum, ”för att höja trevna-den”⁶³. Kommittén konstaterar vidare att takhöjden har en hemtrevnadsskapande effekt för de äldre: ”De gamla äro oftast vana vid låga rum, varför de känna sig mera hemmastadda i sådana”⁶⁴.

⁵⁸ Ibid., Sid. 22.

⁵⁹ Id., Sid. 23.

⁶⁰ Handboken Bygg, 1981: Byggnadsplanering. Stockholm: LiberFörlag. Sid. 300.

⁶¹ Id., Sid. 24.

⁶² Id., Sid. 25.

⁶³ Civildepartementet, 1920: Op. Cit., Sid. 19.

⁶⁴ Ibid., Sid. 21.

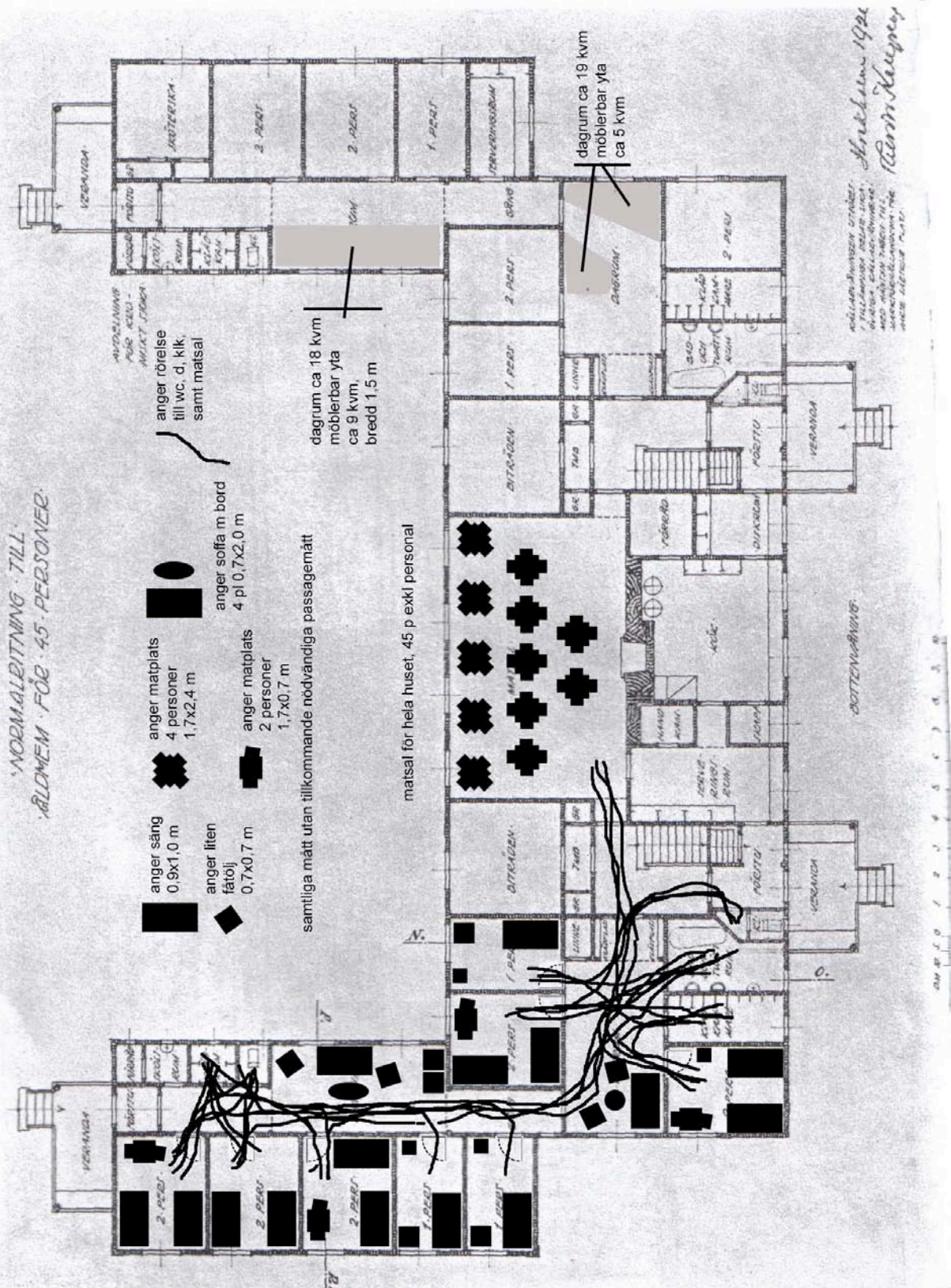

Illustration 4. Planlösning ålderdomshem för 45 personer (Civildepartementet 1920, plansch 24)

Diskussion

Syftet med artikeln har varit att studera begreppet arkitektonisk kvalitet i de mönsterplaner som blev vägledande för utformningen av boende för äldre med omsorgsbehov under perioden 1920 till 1946. Begreppet har undersökts genom att sätta in den parlamentariska kommitténs förslag till normerande lösningar för omsorg och vård av svaga äldre i ett designteoretiskt perspektiv på. Den fristående granskningen av svenska ålderdomshem som presenterades i *Byggmästaren* 1933 pekar på att reformen får en effekt på samhällets utökade ansvar för den åldrande generationen. Under perioden 1920 till 1933 sker flera ombyggnader av det befintliga beståndet av kommunala fastigheter för äldreboende, totalt 897 stycken, eller kompletteringar med nya byggnader, 483 stycken⁶⁵. Fördelat över perioden innebär det att närmare 100 byggnader (98,6) antingen nyuppfördes eller renoverades varje år för att möta standardkraven i normalritningarna.

Mönsterplaner och arkitektonisk kvalitet

Antalet uppförda byggnader talar för att den arkitektoniska kvaliteten som mönsterplanerna etablerar fungerar som ett designomdöme med en kvalitetshöjande verkan⁶⁶. Den arkitektoniska kvaliteten i mönsterplanerna verkar höjande genom att den påverkar två kunskapsfält, dels en kunskap om *att* förhållandet i den tidens äldreomsorg är beklämmande och måste ändras, dels en kunskap om *hur* den tidens arkitektur, teknik och samhällsorganisation kan förbättra levnadsvillkoren i samhällets institutioner. Den fråga som kommitténs sakkunniga aldrig ställer sig är *vad* god omsorg och omvårdnad innebär i hela dess spektrum från den byggda formen till det dagliga innehållet av basbehov och mänsklig värme. Genom att begränsa problemrymden⁶⁷ i mönsterritningarna till fattigvårdsreformen gör kommittén den arkitektoniska kvaliteten till normerande och låsande, och i förlängningen till kvalitetssänkande.

Sett mot de byggnadstyper som utvecklas för äldre under 1900, bildar den parlamentariska kommitténs förslag till mönsterlösningar för ålderdomshemmet 1920 ett intressant tidsdokument. I jämförelse med det moderna äldreboendet som har sitt ursprung i ÄDEL-reformen 1992 uppstår paralleller på flera plan. Både i mönsterritningar från 1920 och i allmänna rekommendationer 1992 för byggnadsutformningen betonas en bostadslikhet och hemlighet som grundläggande kriterier för arkitekturen. Ritningsbeteckningar som dagrum och

⁶⁵ Göransson, V, Sundbärg, G, 1933: Op. Cit., Sid. 133.

⁶⁶ Rönn, M, 2003: Op. Cit., Sid. 28-31.

⁶⁷ Lundequist, J, 1995: Op. Cit., Sid. 86-89.

fokuseringen på den öppna spisen som en trivselfaktor skapar speglingseffekter mellan årtiondena.

1910 var fortfarande 1700-talets byggnader för samhällets omsorgsverksamhet i bruk, 1920 sker ett tydligt steg framåt med Civildepartementets mönsterritningar. Välfärdssamhällets uppbyggnad under 1950- och 1960-talen utvecklar äldreboendet som byggnadstyp. Sammantaget ger artikeln en uppfattning om att äldreboende som arkitektur utvecklas långsamt och närmast organiskt.

Arkitektonisk kvalitet i ord och text

Genom att betrakta arkitektur som en form av design, kan begreppet arkitektonisk kvalitet omfatta både arbetsprocessen och den slutliga designprodukten⁶⁸. Kommittéförslaget blir på så vis ett designmanifest som kan analyseras i termer av arkitektonisk kvalitet. Materialets stora förtjänst ligger i dess försök att lyfta frågan om utformningen av samhällets byggnader för omsorg och vård till en samhällsuppgift. Dess stora nackdel är låsningen till en formalistisk arkitektur och begränsningen i diskussionen kring designuppgiften. Mönsterlösningarna syftade till att skapa ett hem. Det som skiljer 1920 års rekommendationer från dagens tolkningar för upplevelse av hem i äldreboendet, är att betoningen på bostadens funktion byts till en insikt om hemmiljöns positiva påverkan på individen. Att skapa arkitektonisk kvalitet förutsätter ett upplevande, tolkande och värderande subjekt⁶⁹, där individuella uppfattningar under designprocessen sammansmälts till en enda empatisk infallsvinkel på uppgiften. Mönsterritningarna från 1920 visar på vikten av en öppen och förutsättningslös diskussion i designskedet om arbetsuppgiftens innebörd för arkitektur, människa och verksamhet.

Den språkliga granskningen av texten i det parlamentariska kommittéförslaget visar på att drivande föreställningar, avsikter och bärande idéer för designen i normalritningarna utgår från det uppifrånperspektiv. Med en rationell planering i upplysningsfilosofisk anda kan allt bli bättre. Problemet med en sådan syn är att en blindhet infinner sig för ett ifrågasättande om den föreslagna lösningen alltid är den optimala. Den miljö som framträder i normalritningarna

⁶⁸ Werner, I-B, 2005: Arkitektur och kvalitetsstyrning. Sid. 33-58. I: Johansson, R, Rönn, M, Werner, I-B, 2005: Om kvalitet i arkitekturen. Stockholm: Kungl Tekniska Högskolan. Skolan för arkitektur och samhällsbyggnad. Sid.37.

⁶⁹ Rönn, M, 2005a: Att bedöma arkitektonisk kvalitet. Sid. 9-32. I: Johansson, R, Rönn, M, Werner, I-B, 2005: Om kvalitet i arkitekturen. Stockholm: Kungl Tekniska Högskolan. Skolan för arkitektur och samhällsbyggnad. Sid.27.

skapar en arkitekturupplevelse av kontroll och underordning. Under 1800-talet uttrangeras ordvändningen 'att sitta på fästning' ut mot 'att sitta på cell'⁷⁰. Parallellt med att boendeformer för äldre under sekler utvecklas mot ett eget rum för omsorg för den åldrande individen, går straffets byggnader från den gemensamma ytan med en enskild cell för den dömda. Fängelsemiljön har beskrivits som en "stram och fullständig institution"⁷¹, men även utformningen av ålderdomshem i normalritningarna från 1920 liknar i många avseende denna byggnadsform. Skillnaden mellan äldreboendet och fängelser är att det enskilda rummet i den straffande miljön vinner gehör så mycket tidigare som en kvalitet både för den intagne och samhällets förhoppning om bot och bättring. Eget rum på ålderns höst uppmärksammas under 1900-talet och förverkligas först helt ut i den svenska äldreomsorgen under 1980- och 1990-talen.

* * *

Det är osäkert om ordet någonsin gjorde vandringen över till svenskan under 1700-talet, men 1879 avförde Franska Akademin ett ord från ordlistan som använts för att beskriva, prissätta och värdera en arkitekturupplevelse. I försvenskad form skulle ordet bli arkitektonografi, eller "den vetenskapliga beskrivningen av byggnader, och konsten att med precision och noggrannhet upprätta en förteckning över tillståndet i alla sorters konstruktioner och byggnader, som privathus, trädgårdar, monument, hantverk, fabriker"⁷². Civildepartementets mönsterplaner bildar en arkitektonografi över sin samtids uppfattning om god äldreomsorg. Arbetarförfattarna Ivar Lo-Johansson, Moa Martinsson och Harry Martinsson kompletterar i sina författarskap i olika omfattning bilden av den tidens omsorgssystem. I en av sina böcker beskriver Ivar Lo-Johansson hur fattigvårdslagstiftningen från 1918 användes för tvångsintagning av äldre på ålderdomshemmet, för att "skapa ordning och reda i det sociala i hela landet"⁷³. Exempelen visar hur litteratur och ritningar är ett sätt att förstå samverkan mellan människa och byggnad, att förstå en arkitekturupplevelse.

⁷⁰ Åman, A, 1976: Op. Cit., Sid. 105.

⁷¹ Foucault, M. 1975: *Surveiller et punir*. Utg. 2004 av Éditions Gallimard. Paris: Gallimard. Sid. 267-298.

⁷² Mimouni, I, 1999: Balzac, illusionniste. Les arts dans l'œuvre de l'écrivain. Paris : Société Nouvelle Adam Biro. Sid. 88.

⁷³ Lo-Johansson, I, 1951: Analfabeten.

Referenser

- Andersson, J E, 2005: *Rum för äldre, om arkitektur för äldre med demens eller somatisk sjukdom*. Licentiatavhandling. Stockholm: Kungl. Tekniska Högskolan, Skolan för Arkitektur och Samhällsbyggnad.
- Bergez, D, Barbéris, P, Biasi de PM, Marini, M, Valency, G, 1999: *Introduction aux méthodes critiques pour l'analyse littéraire*. Paris : Dunod.
- Carlsson, S, 1979b: *Den moderna socialpolitikens grundläggning 1881-1914*. I: Den svenska historien, 1979. Utg. under ledn av Jan Cornell. Stockholm: Albert Bonniers förlag. Sid. 10- 21.
- Carlsson, S, 1979c: *Efterkrigspolitik och radikala stämningar*. I: Den svenska historien, 1979. Utg. under ledn av Jan Cornell. Stockholm: Albert Bonniers förlag. Sid. 116-123.
- Carlsson, S, 1979a: *Sverige under första världskriget*. I: Den svenska historien, 1979. Utg under ledn av Jan Cornell. Stockholm: Albert Bonniers förlag. Sid. 74-91.
- Centralförbundet för Socialt Arbete, CSA. http://www.csa.a.se/csa/fonder_u.html (2005.12.07).
- Civildepartementet, 1920: *Normalritningar till ålderdomshem, barnhem, mm*. Utarb. Av sakkunniga inom Civildepartementet. Stockholm: Victor Petterssons Bokindustriaktiebolag.
- Darke, J, 1984: The primary generator and the design process. I: Cross, Nigel, 1984: *Developments in design methodology*. New York: John Wiley & Sons. Sid. 175-188..
- Fogelmark, S, 1967: *Frihetstidens arkitektur och inredningskonst*. Sid 34-41. I: Den Svenska historien. Del 9. Utgiven 1979 av Albert Bonniers förlag AB. Stockholm.
- Foucault, M. 1975: *Surveiller et punir*. Utg. 2004 av Éditions Gallimard. Paris: Gallimard.
- Göransson, V, Sundbärg, G, 1933: Ålderdomshem i Sverige. *Byggmästaren* 1933:26 Sid. 133-141.
- Handikappinstitutet, 1995: *Bygg ikapp handikapp*. Solna: AB Svensk Byggtjänst.
- Handboken Bygg, 1981: *Byggnadsplanering*. Stockholm: LiberFörlag.
- Henschen, F, 1967: *Sjukdomar, sjukvård och folkhälsa*. I: Den svenska historien, 1979. Del 9. Utg. under ledn av Jan Cornell. Stockholm: Albert Bonniers förlag. Sid. 22-25.
- Jetter, D, 1986: *Das europäische Hospital. Von der Spätantike bis 1800*. Köln: DuMont Buchverlag.
- Johansson, L, 2004: *Kvarboende – till vilket pris?* Solna: Tidningen Äldreomsorg. 2004:4. S11-14.
- Kazemian, R, 1991: *Urban Renewal Planning Versus Local Values*. Göteborg: Chalmers Tekniska Högskola. Inst. Arkitektur.
- Lundequist, J, 1995: *Design och produktutveckling. Metoder och begrepp*. Lund.: Studentlitteratur.
- Mimouni, Isabelle, 1999: *Balzac illusionniste. Les arts dans l'œuvre de l'écrivain*. Paris : Société Nouvelle Adam Biro
- Nationalencyklopedin*. 1990. Utg. under redaktion av Marklund, Kari. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker.
- Palladio, Andrea, 1570; *Fyra böcker om arkitekturen*; 2a upplagan 1983, Vinga Bokförlag, Göteborg, Sverige
- Rönn, Magnus, 2003: *Om kvalitetsföreställningar i gestaltande processer*. Nordisk Kulturpolitisk tidskrift. 2003:1. Sid. 28-58
- Rönn, M, 2005a: Att bedöma arkitektonisk kvalitet. Sid. 9-32. I: Johansson, R, Rönn, M, Werner, I-B, 2005: *Om kvalitet i arkitekturen*. Stockholm: Kungl Tekniska Högskolan. Skolan för arkitektur och samhällsbyggnad. Sid.27.
- Rönn, Magnus, 2005b: *Det mångtydiga kvalitetsbegreppet*. Konferensartikel till Miljöpsykologimötet 14-15 november 2005. Göteborgs Universitet: Psykologiska institutionen. (publicerat material).
- Sköld, Lars, 1976: *Socialsverige växer fram*. I: Den svenska historien, 1979. Utg. under ledn av Jan Cornell. Stockholm: Albert Bonniers förlag. Sid. 220- 223. Sid 220.
- Svensk Uppslagsbok*. Utg under red. av Carlquist, G och Carlsson, J 1948. Malmö: Förlagshuset Nordens Boktryckeri.

- Svenska Akademiens Ordbok*, <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/show.phtml?filenr=1/95/24143.html>
(05.12.07)
- Svenska Kyrkan: Bibeln, Gamla och nya testamentet. De kanoniska böckerna. Matteus 25:35-36.*
Sid. 44-45.
- Thompson, JD, Goldin, G, 1975: *The Hospital: A Social and Architectural History*. London/ New Haven: Yale University Press.
- Tønnessen, Elise Sei, 1998: *Strukturalistisk analys*. Sid. 80-180. I: Nilsen, Kai Berseth, 1998: *Att möta texten, litteratur och textanalys ur fyra perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Werner, I-B, 2005: *Arkitektur och kvalitetsstyrning*. Sid. 33-58. I: Johansson, R, Rönn, M, Werner, I-B, 2005: *Om kvalitet i arkitekturen*. Stockholm: Kungl Tekniska Högskolan. Skolan för arkitektur och samhällsbyggnad.
- Åman, Anders, 1976: *Om den offentliga vården. Byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen. En arkitekturhistorisk undersökning*. Stockholm: Liber-Förlag och Sveriges Arkitekturmuseum.

Sagan om fjärilsängen

Av Mats Ohlin

Bakgrund

Min första version av vad som kan beskrivas som en tolkning och ett försök till vidareutveckling av Sven Hesselgrens kognitiva processmodell möttes från seminariegruppen med rätt stor oförståelse. Jag insåg i det läget, då jag dessutom hade kravet på mig från institutionens sida att korta ned min uppsats, att jag på något radikalt sätt måste försöka förtydliga vad jag ville ha sagt.

Med den store arkitekturteoretikern Steen Eiler Rasmussens liknande bryderi i minnet, vilket givit honom impulsen att försöka skriva sin bok *Om at opleve arkitektur* så att den kunde förstås av en fjortonåring, kom jag fram till att det kunde vara fruktbart att försöka presentera mitt uppenbarligen alltför svårtillgängligt teoretiska begreppssystem i form av en saga för barn.

Sålunda skred jag till verket, och till en viss förvåning märkte jag att arbetet gick ovanligt lätt. På bara ett par timmar hade jag min omgestaltade uppsats mer eller mindre helt färdig. Till yttermera visso mottogs arbetet sedan vid nästa presentationstillfälle av kollegiet på ett mycket positivt sätt, vilket jag tolkade som ett gott betyg åt själva formdräkten.

Vad innehållet sedan anbelangar, utgörs detta i korthet av en av mig själv framkastad hypotes om en fenomenologisk systematik, som i någon liten mån vederlägger Hesselgren, men i stort sett ansluter till hans synsätt. Jag bygger mina utgångspunkter på den s.k. Brentanoskolan, och där främst Meinong. Därtill prövar jag att väva in ytterligare några kompletterande analytiker nämligen Szondi och Gardner.

Mycket har i senare tid hänt på kognitionsforskningens område inom framför allt hjärnforskningen. Fortsatta studier i fenomenologi och perceptionspsykologi bör kanske söka sin inriktning mera över på det fysiologiska planet. Det tycks i alla fall stå fast, att den gamle Freuds begrepp om primärprocesstänkandet fortfarande har sin relevans i det limbiska systemets speciella, på känslor baserade upplevelsevärld, till vilken drömmar, upplevelser och fantasier hör, och likaså i hög grad sagans berättarform.

Inledning

Det var en gång en liten fjäril som fröjdade sig i sina flygkonster på en vacker och bra äng. Genom sina sinnesorgan framtill på det lilla huvudet höll den noga reda på hur omgivningen var beskaffad. Inne i huvudet ajourförde den hela tiden en god föreställning om ängen. Den förhöll sig *medveten* om ängen. Den visste helt väl, att den befann sig förväntansfullt flygande över en förhoppningsfullt givande äng.

Hur kunde nu den lilla fjärilen veta att ängen var en äng? Jo, genom sina sinnesorgan förnam den lilla fjärilen goda och bra färger och dofter. Där fanns ängsfärger och ängsdofter. Så på så vis visste den lilla fjärilen att det var en äng som den befann sig vid. Och där ville hon så gärna flyga och sväva och vara!

Närsom oftast den lilla fjärilen hade fått en föreställning om en äng, så brukade hon ta sig en extra titt och doft på just den ängen. Var det verkligen en bra äng? Var den inte farlig? Kunde man tryggt och med tillförsikt lugnt träda in och sträcka ut över dess luftrum? Den lilla fjärilen kontrollerade de dofter och färger som hon mottog från ängen och jämförde dessa med den föreställning om en lämpig och vacker äng som hon hade inombords. Jodå, den här ängen verkade nog både skön och bra!

Så pass hade då den lilla fjärilen fått visshet: en i sanning bra och fin äng låg framför henne. Hon upplevde med ens något visst, och det fick henne att se just den här ängen på ett alldeles *särskilt* sätt: med *kärlek* och med *känsla*. Hon tyckte plötsligt *om* denna äng! Den var på något vis hennes alldeles egen. Dit ville hon. Där hörde hon hemma, på denna *gyllene* äng!

Men vad hade då den lilla fjärilen där att göra, i sitt svävande och fladdrande över ängen, mera bestämt? Jo, förstår du, på sin lilla rygg bar den lilla fjärilen nu som alltid sina *längtor*, och de hade drivit henne in över ängen. En av längtorna var en interaktionslängtan. Den hade att göra med det, att den lilla fjärilen längtade så mycket efter att hitta på saker med andra fjärilar och med föremål som till exempel blommor. Det tyckte hon var så roligt. Och att suga nektar ur de vackra blommorna, det var så gott!

En annan längtan var en upptäckarlängta. Den lilla fjärilen längtade så mycket efter att få uppleva nya saker. Att vara med om spännande upptåg, hisnande äventyr, att få se sådant, som hon inte sett förut. Därför var det alltid *särskilt* roligt att komma till en ny äng att sträcka sig ut över och bli bekant med. Ibland kunde det också hända att den lilla fjärilen märkte att hon kunde skrämman iväg någon fågel, det tyckte hon var väldigt roligt. Hon hade förstått att detta hade med hennes vingar att göra. Förmodligen, tänkte hon, gjorde vingarnas *mönster*, att fågeln vart rädd. Men hur hennes eget mönster egentligen såg ut, det visste inte den lilla fjärilen, för hon ägde ingen spegel.

En tredje längtan var en begriplighetslängtan. Den lilla fjärilen ville så gärna veta hur allting *var*. Hon ville förstå sin omgivning. Hon ville *kunna* alla de goda blommorna, de äckliga och giftiga med; alla de elaka djuren som man måste akta sig för. Hon ville kunna spå väder och vind så att hon i tid kunde gömma sig för regn och blåst. Hon ville känna till solen med dess värmande ljus och också den kalla mörka natten då man måste vila sömnig och trött med hopfällda vingar ini gömslets dunkel.

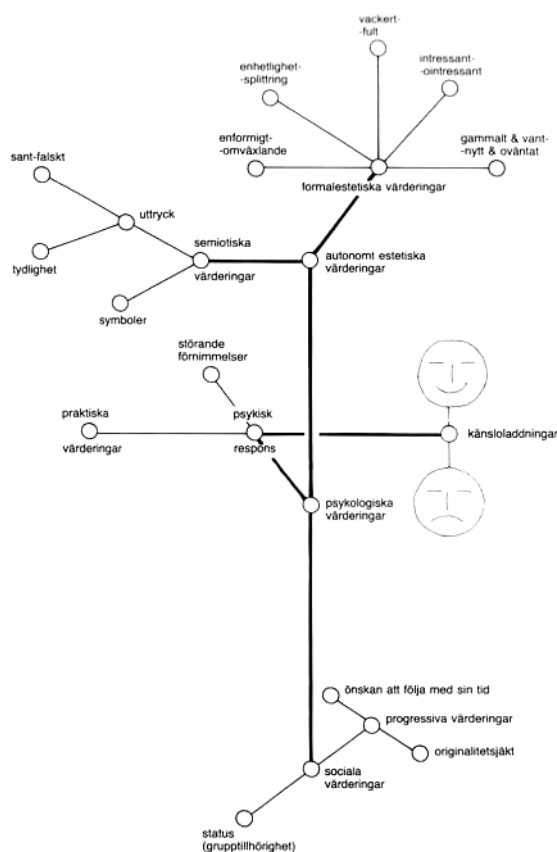
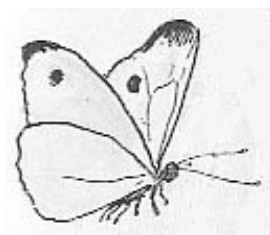
En fjärde längtan var en trygghetslängtan. Den lilla fjärilen önskade och önskade, att hon skulle älskas och välkomnas av sin omgivning: av Gud, av alla de andra fjärilarna, framför allt av mamma och pappa fjäril, och även av alla syskonen fjäril med, fastän det då ofta kunde bli en del tjafs och kiv ihop med dem. Den lilla fjärilen mindes ibland med en särskild längtan den sorglösa tiden som *larv*, när hon fick mumsa i sig grönt dagarna i ända, och där mamma och pappa fjäril vakade över den lilla larven så ömt och kärleksfullt, samtidigt så hårt och starkt emot alla fiender.

Farbror Sven

Den lilla fjärilen som fröjdade sig så dant i sina flygkonster över ängen sågs av farbror Sven genom hans kikare, där han satt på en stubbe och försökte förstå hur fjärilen upplevde och kände och tänkte och längtade. Farbror Sven var en snäll gammal man, och han var alla fjärilars vän. Han ville göra fler ängar, som fjärilar skulle trivas på. Och därför behövde han veta hur han skulle göra ängarna för att fjärilarna skulle trivas.

Farbror Sven hade kommit på, att han allra först borde studera hur fjärilarna *använder* ängen. Då skulle han få kunskap om *vad* i ängen som kunde vara *viktigt* för fjärilarna. Med sådan kunskap skulle han bli duktig på att göra en riktigt fin äng, en äng som var så bra, att ingen fjäril i hela världen skulle motstå hans verk, tänkte farbror Sven. Nu hade han i sin kikare upptäckt den lilla fjärilen som fröjdade sig, och han ville se efter hur hon använde ängen. För att komma ihåg riktigt bra tills han kom hem till sin ängs-verkstad, så tog han fram ett ritblock och sina fina födelsedags-färgkritor, som han hade stoppat med sig i sin ränsel.

Ett nytt blad vände farbror Sven fram i ritblocket och började nu sina anteckningar. Han skrev olika ord, och drog därefter olika streck mellan de olika orden. Hela teckningen ser du här under. Kan du förstå något av den? Nej, det visste jag väl. Och jag tänker här och nu avslöja en hemlighet för dig: inte jag heller! Vet du vad? Vi får gå och fråga farbror Sven, om han inte vill vara vänlig att förklara för oss!

Farbror Svens ritning.

Jo, förstår ni, säger farbror Sven, där han sitter på sin stubbe i skogsbrynet varest ängen tar vid, med sin fina kikare på sin stora mage – först, när fjärilen flög in över sin nya äng, så tyckte jag att den liksom stannade upp och *prövade* ängen på något vis. Jag fattade det som att den ville se efter om ängen *dög*. Den ville *värdera* ängen. Och jag tänker mig då *praktiskt*. Jag tror att den först ville fråga sig om där fanns allt, som den *behöver* för att kunna leva på denna äng. Så skulle åtminstone jag själv ha resonerat, säger farbror Sven.

Och då vet ni, fortsätter farbror Sven, så är det första man (som fjäril och som människa också) söker efter och lägger märke till: de *störande* sakerna, de som man *inte* önskar sig. Dessa väger man så mot allt det andra, det som man tyckte var bra eller ganska bra, och sedan skickar man hela paketet till sin *känsla*, så att den kan få bestämma om man ska säga ja eller nej. Känslan är *sann*, den ljuger inte så den bör man lyda! Låt oss säga, att fjärilarna här inför ängen känner, att ängen är bra. Då flyger de in.

I och med detta så börjar något som jag vill kalla *de psykologiska värderingarna*, fortsätter farbror Sven. Och dem vill jag indela i fyra olika. Tittar vi åt ena hållet här i min teckning, så finner vi två stycken *sociala värderingar*. Nämligen i förhållande till *status* och till

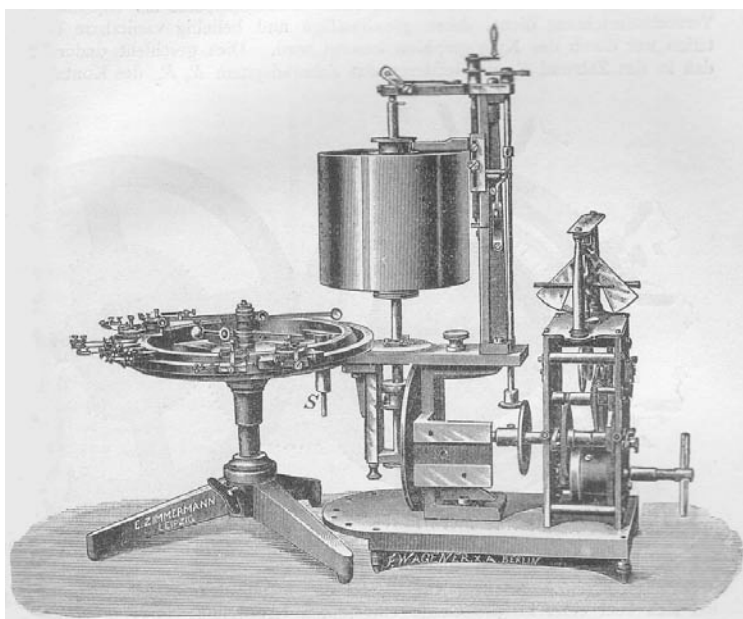
märkvärdighet. Men vi kan annars gå åt det rakt motsatta hållet. Där hittar vi de båda *estetiska* värderingarna, och utifrån dem kan vi bedöma *semiotiskt* eller *formaleestetiskt*.

Nu tycker väl du som jag, att farbror Sven – som faktiskt är *professor*, vill jag säga dig – använder alldeles på tok för svåra ord! Så vi måste verkligen be honom att förklara sig tydligare! I alla fall om vad *semiotiskt* och *formaleestetiskt* kan vara förnått.

Jasså säger ni det, kliar sig farbror Sven i huvudet som är fullt av yvigt och alldeles vitt hår. Ja, *semiotiskt* det består ju av *symbol* och *uttryck* vet jag! Och *uttryck* i sin tur utav *tydlighet* och *sant-falskt*. Sedan var frågan om det *formaleestetiska*? Där ser jag ett knippe av värderingar från *enformigt-omväxlande* över *enhetlighet-splittring*, *vackert-fult* och *intressant-ointressant* till *gammalt & vant-nytt & oväntat*.

Men om ni nu ursäktar, säger farbror Sven och reser på sig, så har jag arbete att utföra hemmavid i min ängs-verkstad. Jag tänker nämligen till punkt och pricka följa min teckning, den som jag nyss har visat er här. På det sättet tror jag att jag ska kunna tillverka en riktigt bra äng, en äng som alla fjärilar kommer att älska!

”Men om ni *verkligen* är intresserade, så vill jag gärna visa er hur jag går till väga.” Vi följer farbror Sven till hans verkstad och ser honom rulla ut en stor tingest med ett skynke över. ”Den här”, säger farbror Sven, och rycker bort skynket, ”är en jättestor maskin som jag har fått låna av den snillrika herr Wundt, vida berömd och ryktbar. Det är en psykologisk maskin, förstår ni. Med dess hjälp kan jag göra särskilda experiment med fjärilarna, för att kontrollera mina iakttagelser på ängen. På så vis ska jag kunna tillverka fjärils-ängen ännu något bättre.”

Farbror Wundts psykologi-maskin.

Farbror Alexius och farbror Leopold

Nästa gång vi beger oss bortåt ängen finner vi där en gubbe i skogsbrynet som sitter på en stubbe. Kikaren har han hängande på magen, och blicken ner i mossan. Det är gamle farbror Sven som du förstår. Han är ledsen, och vi ser en tår följa hans långa hår och droppa ner mellan hans lås och till sist hans tår (han bär sandaler).

- Varför så ledsen, gamle man? Jo det är väl enkelt att förstå, de fjärlarna bryr sig inte om min äng! Inte? Nej de lyser med sin frånvaro. Lyser de? med frånvaro? Ja. Stackars farbror Sven! – Men jag tror att jag ska gå till ”kloka gubben” och fråga honom om råd. Ja, det låter bra. Men var kan han tänkas bo då? Han bor djupt in i skogen! Hu. Törs du verkligen söka upp den där ”kloka gubben” då, farbror Sven? Ja, men jag ska strö kiselstenar på min stig så att jag kan finna vägen tillbaka riktigt säkert.

Djupt inne i skogen finner farbror Sven sent omsider ”kloka gubben” farbror Alexius. Han bor i sin stuga i godan ro under djupa grenar, och ber genast farbror Sven stiga innanför tröskeln. En soppa i kittelen värmer och doftar så gott för en uthungrad vandringsman. Farbror Sven låter sig väl smaka. – Och nu till mitt ärende, säger han och börjar tala.

Farbror Sven förklarar sitt bryderi för farbror Alexius. Denne sätter sig ner och tänker en lång lång stund, medan han, utan att, som det verkar, veta om det, drar i sina långa spetsiga röda skäggtestar. Därpå springer han plötsligt upp, och ropar ut: Käre bror! Det är en viktig sak, som jag vill förtälja dig! Hör nu på!

Och så talade farbror Alexius.

Hos farbror Alexius i skogen.

Farbror Sven åhörde farbror Alexius både länge och väl. Därpå stod han upp och gick straxt hem, följandes sin rad med kiselstenar baklänges, vilka han omsorgsfullt uppluckade, en efter en, således återräknande sin distans. När han kom hem, vilade han ut. Sedan gick han upp, tillredde sig en ordentlig gröttfrukost, och begav sig åter till sin utsiktsplats vid den gamla stubben i skogsbrynet invid fjärilsängen.

Farbror Sven insåg och fann nu, efter att ha inhämtat farbror Alexius råd och visdomar, att han allra först skulle *lära känna* fjärilarna riktigt väl, för ty då kunde han bättre än förut fatta och förstå vilka saker på en äng som en fjäril uppskattar och gillar och hur fjärilen vill ha sin äng. Farbror Alexius hade fått honom att se fjärilarna på ett nytt sätt, tyckte han, liksom mera inkännande, och mindre mekaniskt.

På ett vitt och fint papper i ritblocket följde farbror Sven nu farbror Alexius råd och tecknade av den lilla fjärilen. Han ritade den som den såg ut uppifrån, med sina fyra vackra vingar utfällda. Därpå började farbror Sven att skriva komihåg-ord. Först skrev han ett ord på den lilla fjärilens huvud. Ordet var *föreställning*. Farbror Alexius hade sagt, att den lilla fjärilen har en föreställning om en äng inne i sitt huvud så att den ska kunna veta vad en äng är för något närhelst en äng kan dyka upp.

På den lilla fjärlilens mellankropp där de fyra vackra vingarna satt fästade skrev farbror Sven *tankar*. Det var den där extra kontrollen av ängen som farbror Sven nu hade i åtanke när han skrev det ordet, och egentligen ville han, fortfarande inte helt fri från sitt gamla synsätt, skriva två ord till. Först var det ordet *uppmärksamhet*. Han tänkte på den tveksamhet som han hade märkt att den lilla fjärilen i första ögonblicket hade visat inför inflygningen över den nya ängen och som han ville föreställa sig hade givit upphov till tankar hos den lilla fjärilen om ängens godhet eller dålighet.

Det andra ordet som farbror Sven funderade över om han skulle skriva bredvid ordet *tankar* var ordet *omdöme*. Men med farbror Alexius visdomar i färskt minne kom han efter en stund fram till att den lilla fjärilen nog gjorde omdömet om ängen först *efter* sedan hjärtat (vilket hos alla fjärilar sitter i bakkroppen) fått säga sitt. Så på den lilla fjärlilens bakkropp blev det att han skrev ordet *känsla*. ”Om den lilla fjärilen känner att det är en bra äng, då kan den flyga in dit, men om den känner att det är en dålig äng, då flyger den inte in där”, tänkte farbror Sven, med farbror Alexius ord i åtanke.

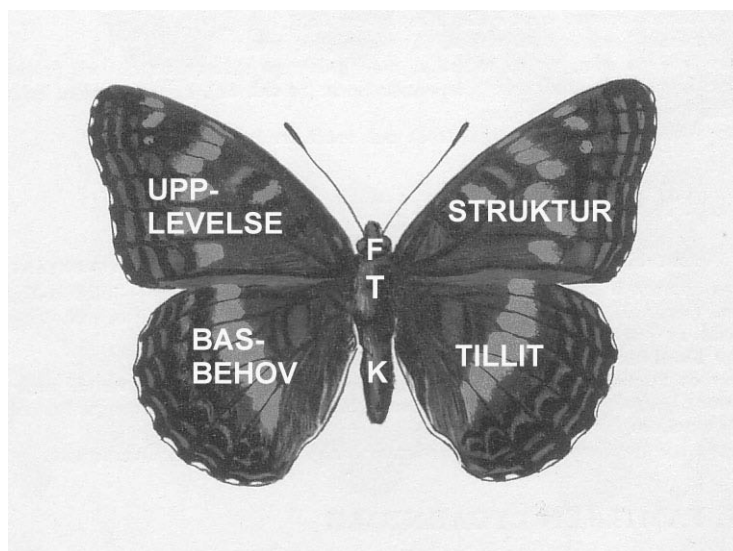
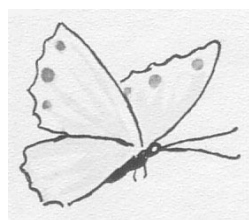
Nu hade farbror Sven alltså skrivit tre ord på den lilla fjärlilens kropp. Huvudet hade fått ordet *föreställning*, mellankroppen som var fästet för vingarna hade blivit döpt till *tankar*, och på bakkroppen hade farbror Sven skrivit *känsla*. Då var det de fyra vingarnas tur att få var sitt ord. Dessa var ju, som du förstår, vad som farbror Alexius hade berättat för farbror Sven: de fyra längtorna, som den lilla fjärilen alltid bar med sig när den var ute och flög.

Hur visste nu farbror Alexius om de fyra längtorna? Det gjorde han inte. – Det övergår mitt förstånd, som han hade sagt till farbror Sven. I stället hade han hänvisat farbror Sven till ytterligare en annan klok gubbe, en som bodde ännu längre in i skogen. Det var farbror Leopold. Ack, ännu längre in i skogen! Men till farbror Leopold fann faktiskt farbror Sven *strax* sin väg, det visade sig bara vara att följa en ganska tydlig stig ett par mil. Så bodde där farbror Leopold i en trivsamt koja, som var rätt så lik den stuga som farbror Alexius bodde i.

”Av farbror Alexius har du fått reda på vad du bör skriva på fjärlilens kropp”, hade farbror Leopold sagt till farbror Sven (hur han nu kunde veta det). ”Jag vill säga dig vad du bör skriva på de fyra vingarna”, fortsatte han. ”Det är de fyra åstundorna.” Sedan hade farbror Leopold utförligt redogjort för dessa fyra åstundor, och farbror Sven hade idogt lyssnat och tagit allt till sig. Därefter hade man gått till sängs, och morgonen därpå, efter husets bjudning av en stärkande frukost på barkgröt, grodlår och granbarrs-te, gick färden hemåt.

Så kunde farbror Sven, tack vare farbror Leopold, göra det bekvämt och enkelt för sig genom att på en av vingarna i sin fjärlilsteckning skriva *basbehov*. På nästa vinge skrev han *upplevelse*. På den tredje vingen skrev han *struktur*, och på den fjärde *tillit*. Nu undrar du kan-

ske över vad några av de orden betyder, för de är ju så svåra. *Basbehov* är sådant som vi måste ha något annat av för att kunna göra något med. Det kan vara att leka med en kamrat eller att dricka mjölk ur ett glas. Hoppa hopprep också, och sparka boll. *Upplevelse* tror jag nog att du förstår. *Struktur*, det är vad vi behöver för att begripa hur saker är. *Tillit* känner man till sina medmänniskor när man är trygg tillsammans med dem.

Farbror Svens fjärlsteckning.
F: Föreställningar, T: Tankar, K: Känslor.

Med det så var farbror Sven redan klar med sin teckning där han hade skrivit olika ord på de olika kroppsdelarna på sin fjärlsteckning. Han kände sig nöjd, vinkade farväl till den lilla fjärlen som flög och fladdrade så muntert och glatt, och lämnade ängen och gick hem till sin ängs-verkstad. Där började han nu för andra gången tillverka ängar för fjärlar att tycka om. Hur gjorde han dem? Jo, han tog åter fram sin teckning med fjärlen som hade ord på sig, och betraktade den.

Först räknade han hur många ord som han hade skrivit dit. Kan du säga hur många ord det var? Farbror Sven räknade till sju stycken ord. ”Då måste också ängen som jag ska göra ha sju olika egenskaper”, tänkte farbror Sven. ”Jag får ta dem i ordning, en efter en”, sade han sig och satte igång, nu genom sina egna händers knep och knåp och inte med någon maskin.

Han började med att göra ängen i stora drag, så som farbror Alexius hade uppmanat honom till att tänka, således hur han trodde att fjärlar brukar föreställa sig en äng. Den ska väl vara grön, tänkte farbror Sven. Med lite färgprickar här och där, som fjärlarna tror är blommor. Och sedan lite fladder på sina ställen, för fjärlar vill väl ha sällskap av andra fjärlar på

den äng som de föreställer sig, sade han sig också. Några dofter pytsade han även ut, sådana som han inbillade sig att fjärilarna skulle gilla.

Sådärja, sade farbror Sven efter en god stund till sig själv, nu tror jag nog att jag har skapat en äng som kan tilltala fjärilars föreställningar, och dessutom deras tankar och känslor. Således har jag nu avverkat de tre första orden. Då har jag bara de fyra *längtorna* kvar, vet jag.

Den första längtan, *basbehovsuppfyllelselängtan*, ordnade farbror Sven till genom att plantera riktiga blommor av många olika sorter på ängen, allesammans fyllda till bredden med härlig nektar. Han släppte även ut en hel massa fjärilar, så att de nya fjärilarna, som skulle få njuta av ängen, kunde finna kompisar att leka med.

Den andra längtan, längtan efter *upplevelse*, tillgodosåg farbror Sven genom att göra ängen *omväxlande* till sin utformning. Han *grupperade* blommorna, han lade dit *stenar* och *klippblock*, planterade här och var *buskar* och ett och annat *träd*. En liten *bäck* lät han också få slingra sig tvärs över ängen, med *vattenfall* där det gick att ordna, och såg dessutom till att bäcken på några särskilt plana ställen fick breda ut sig till *kärr*.

Den tredje längtan var *strukturlängtan*. Farbror Sven tänkte sig att om han bemödade sig om att göra ängen som liksom ett *språk*, som fjärilarna kunde *tyda*, så skulle de nog trivas riktigt bra. Alltså gav han de specifika blommor, som var avsedda för vissa bestämda fjärilar, *särskilda* färger och dofter, så att fjärilarna skulle kunna lära sig att känna igen sina egna blommor. På liknande sätt utformade han hålor i backsluttningar på *speciellt* vis för att fjärilarna skulle kunna *finna* sina goda natthärbärgen. Vissa lämpliga selvatten i bäcken märkte han också ut, där fjärilarna lätt skulle kunna gå ner och dricka, om de blev törstiga. Fler sådana saker, ja, jag nämner här inte alla, utförde den snälle farbror Sven åt fjärilarna.

Nu återstod endast ett ord att åtgärda, och det var den fjärde längtan. Den var *tillit*, som du kanske kommer ihåg. Farbror Sven tänkte sig, att *den* längtan tillgodosågs dels genom sällskap med rikligt med andra fjärilar, och dem hade ju farbror Sven redan planterat ut. (Han passade på att sätta dit ännu några flera fjärilar.) Men dels också måste ängen vara liksom *hemvan*, tänkte farbror Sven vidare (som ett eko av farbror Leopolds röst, erinrade han sig själv). Av ett sådant arrangemang kan *tillit* uppstå nästan på direkten, konstaterade han. Således försökte nu farbror Sven göra ängen så lik en sådan äng, som han med sin inbillningsförmåga fick för sig att fjärilar känner igen allra mest.

Och med det så var farbror Sven färdig med sin äng. Han bar ut den i naturen och satte sig på sin stubbe för att vänta på resultatet. Han väntade. Och han väntade. Så kom där äntligen en fjäril, som gjorde några lovar över ängen – och fortsatte bort och försvann. Några andra fjärilar kom också, men inte heller de visade något värst intresse för farbror Svens nya fina äng.

Farbror Sven suckade, och lät blicken vila ner i mossan, där han såg en myra som släpade på ett barr. Men så hördes steg, eller snarare ljudet av grenar som knäcktes på ett sånt vis att farbror Sven förstod att det var en varelse som närmade sig. Mycket riktigt: en farbror, som nog var något yngre än farbror Sven, kom gåendes på stigen intill stubben.

Farbron stannade till och hälsade på farbror Sven. – Jag kan förstå att farbror är fjärilsvän, som har lagt ut en så fin fjärilsäng här i skogen. – Ja, det stämmer nog, men jag tycks ha gjort något fel eftersom fjärilarna inte vill ha min äng. Ändå har jag byggt den efter konstens alla regler. Farbror Sven tog fram sin fjärilsritning och vecklade ut den.

- Men ser man på, sa farbrorn. Din ritning ser mycket intressant ut. Han sträckte ut handen: – Jag heter farbror Howard, och är forskare vid ett universitet. Han pekade på fjärilens bakkropp på ritningen. – Det där ordet *känsla*, som du har skrivit där, det är sådant som jag håller på och forskar om. Låt oss nu se efter. Han tittade bort mot fjärilsängen. – Hm! Jag skulle kunna tänka mej, att du kanske inte har fått till *känslan* riktigt ordentligt. Du förstår, när det är frågan om *miljö*, så är det *platskänslan* som är det allra viktigaste. Utan platskänsla, så kommer inte fjärilarna!

- Så du tror att allt det andra som jag har gjort kan vara riktigt utfört då? frågade farbror Sven. – Ja, efter vad jag kan bedöma, så ser allting mycket bra ut, svarade farbror Howard. – Men, vad tror du, om vi flyttade din äng bara en liten bit åt det där hållet... om vi liksom vred den ett stycke, så att den hamnade mera ner i dalen därborta. Tror du inte då att platskänslan skulle liksom förbättras då, på något sätt?

- Joo, kanske. Du har nog rätt. De båda farbröderna hjälptes åt att flytta ängen så att den förutom allt det andra goda även skulle få sin platskänsla. Efter att de hade pustat ut ett tag, önskade farbror Howard farbror Sven lycka till, och promenerade vidare. Farbror Sven begav

sig till sin stubbe igen. Ängen var inte mera flyttad, än att han fortfarande hade en god överblick härifrån, där han brukade sitta.

Och se: det dröjde inte lång stund förrän hans äng blev *mäkta* populär bland fjärilar och åter fjärilar, av *alla* de slag! Åh, *tack!* alla farbröderna Alexius, Leopold och Howard, tänkte farbror Sven. Utan era goda råd hade ängen inte blivit så här alldeles *jättebra!* Men fjärilarna *visste*, att ängen var farbror Svens verk och förtjänst. Och de fann inget bättre sätt att visa sin tacksamhet på, än att då och då ta ett extra varv bortåt till honom där han satt på sin stubbe, och flyga riktigt utmanande nära honom, så att han skulle ha kunnat fånga dem med lätthet, om han hade velat.

Men något sådant ville ju inte farbror Sven, som du förstår. Nej, han såg med glädje fjärilarna återvända från sina cirklar runt honom till sin nyfunna äng. Hans tankar gick därefter på nytt till farbror Alexius och farbror Leopold och farbror Howard, vilkas förtjänster det ju *faktiskt* var, att han hade lyckats så bra med att tillverka en så bra äng åt fjärilarna. Och du må tro, att farbror Sven sov gott i sin sköna säng den natten som följde, och drömde roliga och lustiga drömmar, vilka gav honom kraft och mod att stiga upp nästföljande morgon för att ta itu med nya goda värv.

Bakom rollfigurerna kunde anas
(i ordning efter uppträdande):

den vanliga **Brukaren**;
arkitekten **Sven Hesselgren**;
filosofen och psykologen **Alexius Meinong**;
psykoanalytikern **Leopold Szondi**;
kognitionsforskaren **Howard Gardner**.

Litteratur

- Aristoteles (1987). *Om själen*. Översättning: J. Gabrielsson. Reprint av utgåvan från 1925. Lund: Daidalos.
- Brunius, T. (1956). *David Hume: människan och filosofen*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Brunius, T. (1963). *Kritikens pionjärer*. Stockholm: Prisma.
- Cassirer, E. (1945). *An essay on man: An introduction to a philosophy of human culture*. 2. printing. New Haven & London.
- Cassirer, E. (1955-57). *The philosophy of symbolic forms*. Vol. 1-3. New Haven.
- Gardner, H. (1998). *De sju intelligenserna*. 3:e upplagan, 1:a tryckningen. Falun: Brain Books AB.
- Grossmann, R. (1999). *Meinong: The arguments of the philosophers*. The arguments of the philosophers. Red: Ted Honderich. London & New York: Routledge.
- Heidegger, M. (2001). *Konstverkets ursprung*. 2:a upplagan, 1:a tryckningen. Göteborg: Daidalos.

- Hesselgren, S. (1954). *Arkitekturens uttrycksmedel: En arkitekturteoretisk studie med tillämpning av experimentalpsykologi och semantik*. Doktorsavhandling. Stockholm: Almqvist & Wiksell/Gebers.
- Hesselgren, S. (1966). *Miljöperception*. Lund: Studentlitteratur.
- Hesselgren, S. (1977). *Vad vacker är: Varför vi vill ha vackra hus och städer*. SRB T32:77. Lund: Byggforskningsrådet.
- Hesselgren, S. (1985). *Om arkitektur: En arkitekturteori baserad på psykologisk forskning*. Lund: Studentlitteratur.
- Hirn, Y. (1964). *Det estetiska livet*. Stockholm: Prisma.
- Hultman, M. (2002). *Seaside, Celebration och Windsor: Studier av urbana estetiska regler*. Doktorsavhandling. Institutionen för arkitektur, avdelning formlära, LTH. Lund: LTH.
- Husserl, E. (2002). *Logiska undersökningar: Tredje bandet: Undersökningar kring kunskapens fenomenologi och teori: V-VI*. Stockholm: Thales.
- Kazemian, R. (1997). "Net, city and local identity: Technological changes and spatial transformation." *Design methodologies in the urban context: Proceedings of The first Nordic post-graduate summer school in Karlskrona: Sweden, 1995*. Red. Reza Kazemian & Eva Bergdahl. Forskningsrapport. Stockholm: KTH-Projekteringsmetodik. TRITA-ARK-1997:8. ISSN 1400-2930.
- Key, E. (2003). *Skönhet för alla: fyra uppsatser*. Femte upplagan. Stockholm: Bonniers 1913. Faksimilutgåva. Stockholm: Rekolid.
- Klingberg, A. G. (1869). *Kants kritik af leibnizianismen*. Akademisk avhandling. Uppsala: Edquist & Berglund.
- Ohlin, M. (1993a). *Ett försök till legenda om C. A. Ehrensvärd som filosof*. Stockholm: KTH-Arkitektur. TRITA-PRM-4030:1993. ISSN 0280-1663.
- Ohlin, M. (1993b). "Några funderingar kring en Ehrensvärd-forskning." *Nordisk arkitekturforskning*. Volym 6, nr 3-1993. Göteborg. ISSN 1102-5824.
- Rönn, M. (2003) "Om kvalitetsföreställningar i gestaltande processer." *Nordisk kulturpolitisk tidskrift*. Nr 1-2003. Borås: Bibliotekshögskolan. ISSN 1403-3216.
- Szondi, L. ([1947]-49). *Experimentelle Triebdiagnostik*. Band I & II. Bern: Huber.
- The school of Alexius Meinong*. (2001). Red: Albertazzi, L. et al. Western Philosophy Series. Aldershot; Burlington USA; Singapore; Sydney: Ashgate.